

Stadsgezicht stadskern van Damme

Beschermd bij MB van 30 maart 1987

Beheersplan ingediend op 31 maart 2020

Opgemaakt in opdracht van
Stad Damme Vissersstraat 2A 8340 Damme
Provincie West-Vlaanderen

Johan Termote & Arnout Zwaenepoel
2020

**Stadsgezicht
Stadskern Damme**

Beheerplan

Betreft

Stadsgezicht stadskern Damme

Beschermingsbesluit

MB van 30 maart 1987

Beheersplan opgemaakt door

Johan Termote
Veurnekeiweg 9
8670 Koksijde

Arnout Zwaenepoel
Baron Ruzettelaan 35
8310 Brugge

Opdrachtgever

Stad Damme
Vissersstraat 2A
8340 Damme
Met de medewerking en de financiële steun van de provincie West-Vlaanderen

Beheersplan ingediend

Maart 2020

Colofon

Johan Termote & Arnout Zwaenepoel
Met bijdragen van Kathy Danneels en Ilse Verstraeten

Eindredactie rapport: Johan Termote & Arnout Zwaenepoel

Onroerend Erfgoed: David Koert, Catheline Metdepenninghen en Astrid Ossieur

Begeleiding: Joachim Coens, Marc Dalle, Koert David, Hendrik De Corte, Stefan Decraemer, Ines Deschepper, Jan Hutsebaut, Piet Lozie, Robrecht Pillen, Kristof Schotsmans, Hannah Van Nieuwenhuyse, Chantal Van Rie, Tom Vermeersch & Cindy Voet.

Wijze van citeren: Termote, J. & Zwaenepoel, A (2020). Beheersplan voor het beschermd stadsgezicht stadskern Damme. WVI, i.o.v. stad Damme, 2020.

© WVI & Johan Termote

Alle rechten voorbehouden.

Niets eruit mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Behalve als instrument voor Onroerend Erfgoed mag de studie enkel gebruikt na overleg met de auteur, na zijn voorafgaande en schriftelijke toelating en met volledige referentievermelding.

0. Inhoudstafel

1. Identificatie en afbakening	7
1.1. Identificatie	7
1.2. Afbakening	7
1.3. Juridische aspecten	7
1.4. Fotorapportage	8
2. Historische nota	9
2.1. Brugge en de zee	9
2.2. Het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van de stad Damme	9
2.3. De stadsontwikkeling van het areaal ten noorden van de Reie-Zwin	14
2.4. de stadsontwikkeling van het areaal ten westen van de Kerkstraat.....	15
2.5. De haven	15
2.6. De Lieve of de verbinding met de stad Gent	16
2.7. De watervoorziening	17
2.8. De 13 ^{de} eeuwse stadsomwalling	17
2.9. Van bloei tot verval.....	19
2.10. De aanleg van de Bourgondische stadsversterking	19
2.11. De herinrichting van de haven (1394 -)	20
2.12. De aanleg van de 'Versche Vaart' (1548-1564)	24
2.13. Damme als Spaanse vesting (1617 -)	24
2.14. De aanpassingen aan de vesting tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1713)	29
2.15. De geleidelijke opgave van de vesting Damme (1748-)	32
2.16. De aanleg van de Damse Vaart (1808-)	35
2.17. De heropbloei van de stad in de 19 ^{de} eeuw	36
2.18. De stad na de Eerste Wereldoorlog	38
3. Inventaris huidige toestand	40
3.0. Inleiding	40
3.1. Panden, tuinen en tuinmuren.....	42
3.2. wegenis, pleinen en inrichting publiek domein.....	53
3.3. Het kerkhof	58
3.4. Het vestingbouwkundig erfgoed	75
3.5. Kanalen en waterlopen	78
3.6. Graslanden	80
3.7. Muurbegroeiing en steenbewonende vegetaties.....	84
3.8. Houtig erfgoed	85
3.9. Archeologisch erfgoed	87
3.10. Ontsluiting	92
4. Erfgoedwaarden	93
5. Beheersvisie en doelstellingen	95
5.0. Inleiding	95
5.1. Visie op panden en tuinen	95
5.2. Straten, pleinen, openbare pompen	96
5.3. Het kerkhof	98
5.4. Het vestingbouwkundig erfgoed	99
5.5. Kanalen en waterlopen	101
5.6. Graslanden	102
5.7. Muurbegroeiing en steenbewonende vegetaties	103
5.8. Houtig erfgoed	104
5.9. Archeologisch erfgoed	108
6. Maatregelen	111
6.0. Inleiding.....	111
6.1. Werkzaamheden aan panden, tuinen en tuinmuren.....	111
6.2. Werkzaamheden aan Straten, pleinen, openbare pompen	115
6.3. Werkzaamheden aan het kerkhof.....	116
6.4. Werkzaamheden aan het vestingbouwkundig erfgoed	116
6.5. Werkzaamheden aan kanalen en waterlopen	118
6.6. Werkzaamheden aan het landschappelijk erfgoed.....	118
6.7. Werkzaamheden aan het archeologisch erfgoed	118

7. Opvolging en evaluatie	121
7.1. Communicatie.....	121
7.2. Opvolging en evaluatie	121
8. Extra bijlagen	122

Bijlage 1: Perimeter van het gebied waarvoor het beheersplan is opgemaakt

Bijlage 2: Inventaris van het bouwkundig erfgoed

Bijlage 3: Inventaris Kerkhof

Bijlage 4: Lijst van ZEN-erfgoed

Bijlage 5: Inventaris van het Levend Houtig Erfgoed

Bijlage 6: Inventaris van Muur- en Steenbewonende vegetaties

Bijlage 7: Inventaris van de Graslanden

Bijlage 8; inventaris wegenis, pleinen en publiek domein

Bijlage 9: Literatuur en archieven

Kaartmateriaal:

Overzichtskaat bouwkundig erfgoed

Overzichtskaat houtig erfgoed

Overzichtskaat ontsluiting

1. Identificatie en afbakening

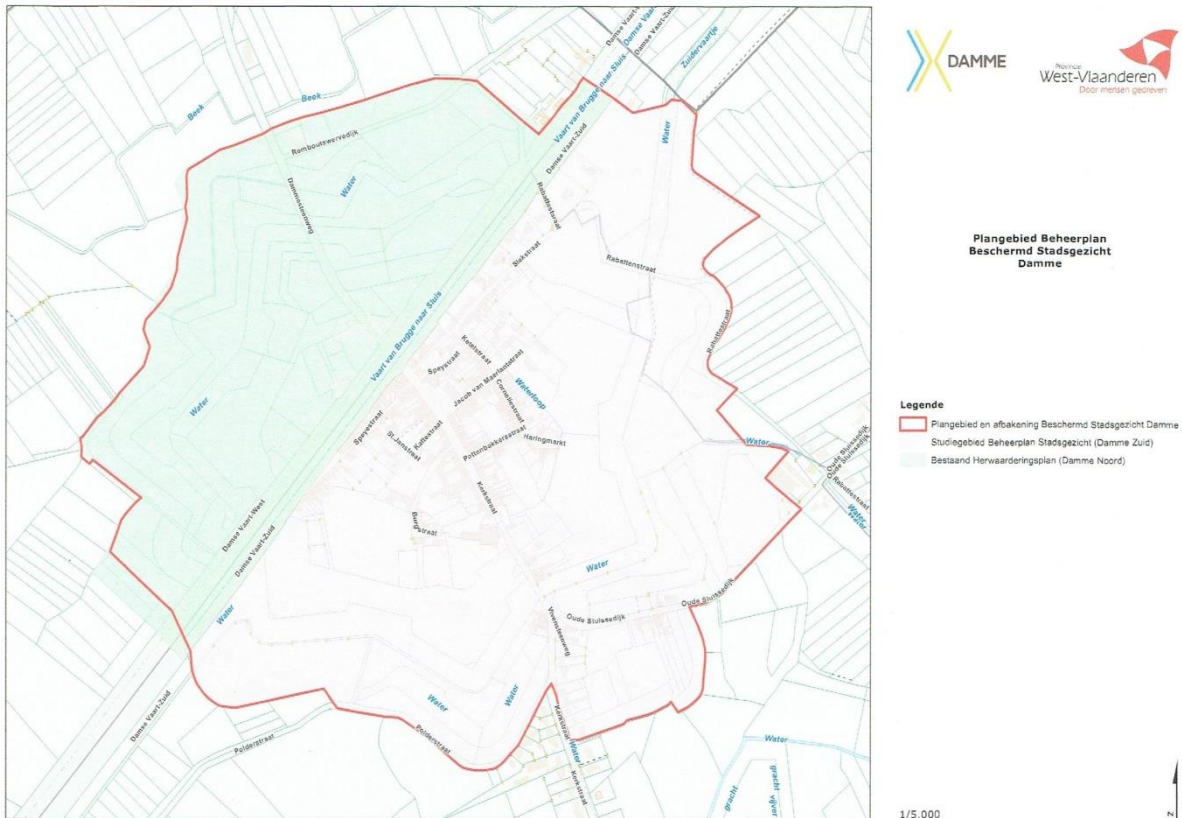
1.1. Identificatie

Het onderwerp van dit beheersplan is het stadsgezicht van het stadskern van Damme.

De stadskern van Damme is beschermd als stadsgezicht bij MB van 30 maart 1987 omwille van het algemeen belang gevormd door de *artistieke waarde, de historische waarde en de oudheidkundige waarde*.

De stadskern is geïnventariseerd onder **DW000521**.

1.2. Afbakening

Plan met afbakening (basis Geopunt Vlaanderen)

1.3. Juridische aspecten

De binnenstad van Damme is nagenoeg volledig opgenomen in de vastgestelde archeologische zone Damme.

Het erfgoed is verscheiden enerzijds omdat het verschillende eeuwen omspannt en anderzijds omwille van de 'grillige' geschiedenis van de stad. Een belangrijke aantal panden of items geniet trouwens reeds van de bescherming als monument.

Belangrijke openbare gebouwen zijn reeds voor WOII als monument beschermd. Het zijn het stadhuis¹, de O.L.Vrouwkerk² en het Sint-Janshospitaal³. De Schellemolen werd op 20/07/1946 beschermd. Daarnaast is er ook 'straatmeubilair' als monument opgenomen zoals de stadspomp 't Zeugskén⁴ en het standbeeld van Jacob van Maerlant⁵. Voor de gebouwen van het Sint-Janshospitaal en de O.L.Vrouwkerk is een beheersplan opgemaakt⁶.

¹ Beschermd op 25/03/1938 om reden van artistieke, oudheidkundige of historische waarde.

² Beschermd op 25/03/1938 om reden van artistieke, oudheidkundige of historische waarde.

³ Beschermd op 19/04/1937

⁴ Beschermd op 13/10/1986.

⁵ Beschermd op 16/02/2012.

⁶ Termote, 2019a en 2019b

Daarnaast zijn de middeleeuwse diephuizen grotendeels als monument beschermd. Het zijn de huizen Jacob van Maerlantstraat 3 (huis de Grote Sterre)⁷, 9 (huis de Slotetele)⁸ en 11 en 13 (huis Sint-Jan)⁹ en Kerkstraat 11 (Huis Biscayen)¹⁰.

Dit is ook het geval voor de laat18^{de} – 19de eeuwse stadsboerderijen, die in de plaats kwamen van de militaire gebouwen. Het zijn de hoeven de Drie Linden¹¹, de Sint-Christoffelhoeve en een gedeelte van de hoeve Oude Schaapskooi¹², de stadshoeve Sint-Jansstraat 1¹³. Daarnaast is ook het 19de eeuwse woonhuis van de hoeve Damse Vaart -West 5¹⁴ als monument beschermd.

Als laatste in de rij is ook de Damse Vaart als monument beschermd bij MB van 2 februari 2017¹⁵.

1.4. Fotorapportage

Schuine luchtopname stadskern van Damme, 2000

⁷ Beschermd op 29/05/1964

⁸ Beschermd op 14/09/2009

⁹ Beschermd op 18/06/1946

¹⁰ Beschermd op 16/02/2012

¹¹ Beschermd op 13/10/1986

¹² Beschermd op 21/09/1962 om reden van artistieke waarde.

¹³ Beschermd op 13/10/1986.

¹⁴ Beschermd op 13/10/1986.

¹⁵ Beschermd omwille van de ruimtelijk-structurende waarde, de wetenschappelijke waarde, de esthetische waarde, de historische waard en de volkskundige waarde.

2. Historische nota

2.1. Brugge en de zee

Brugge en de zee blijft een fascinerende geschiedenis. De ingrepen, die de stad liet uitvoeren om de verbinding naar de zee te behouden, behoren tot de belangrijkste infrastructuurwerken uitgevoerd in het graafschap Vlaanderen tijdens de middeleeuwen¹⁶.

Brugge had aanvankelijk een natuurlijke verbinding met de zee. De rivier van de Reie, die zijn oorsprong vindt ten zuiden van Brugge - ergens tussen Torhout en Waardamme - liep de stad binnen via het Minnewater, dat oorspronkelijk de functie als een soort bufferbekken had. Op korte afstand hiervan vloeit ook de Kerkebeek in de Reie.

De Reie vermengde zich aanvankelijk met één van de getijdengeulen, die tussen Blankenberge en Zeebrugge in zee uitmondde. Deze geul werd vermoedelijk reeds in de loop van de 10de eeuw afgesneden door de beginnende duinvorming. Meteen begon voor het ontluikende handelscentrum Brugge een eeuwenlange strijd om zijn verbinding met de zee in stand te houden. In een eerste fase richtte men zich op een aftakking van de meer westelijk gelegen getijdengeul, die ten westen van het huidige Zeebrugge in de Noordzee vloeide. Deze waterverbinding wordt na verloop van tijd gekanaliseerd en vormt de basis van het Oude Zwin. Na de opslibbing en de bedijking van de geul werd de vaart doorgetrokken naar het Reigaertsvlief, een aftakking van de geul van de Sincfala. Deze laatste geul evolueerde uiteindelijk tot het Zwin.

De aanleg van de eerste sectie van het Oude Zwin greep dus plaats voor het 1ste kwart van de 12de eeuw, en meer dan waarschijnlijk reeds voor het eind van de 10de eeuw. De fijnchronologie ligt evenwel nog niet vast. Vermoedelijk is deze waterloop in fasen aangelegd inspelend op de bedijking. De verbinding van de Muncareda kadert mogelijk eveneens in één van die eerste fasen.

Het geulenpatroon van het schorrenlandschap veranderde drastisch bij de stormvloed van 1134. De geul van het Zwin werd hierbij verder uitgediept tot tegen de zandige rug van de Gapaard. Voor de stad Brugge tekende zich nu een nieuwe mogelijkheid af voor een kortere verbinding met de zee¹⁷.

Omstreeks 1150 liet de stad Brugge het kanaal van de Reie aanleggen tot aan het bevaarbare uiteinde van de nieuwe Zvingeul. Hier werpt men een dam met afwateringsluis op¹⁸. De nederzetting Damme, die achter de dijk ontstond, groeide in geen tijd aan tot één van de belangrijkste havens van West-Europa, waar belangrijke stapels waren gevestigd onder meer voor wijn en haring.

2.2. Het ontstaan en vroegste ontwikkeling van de stad Damme¹⁹

Damme is ontstaan in de loop van de 12de eeuw. Omstreeks 1150 liet de stad Brugge aan het bevaarbare uiteinde van de Zvingeul een dam met afwateringsluis opwerpen. Deze dam valt samen met de huidige Kerkstraat. De nederzetting, die achter de dijk ontstond, groeide uit tot één van de belangrijkste voorhavens van West-Europa, waar belangrijke stapelplaatsen waren gevestigd onder meer voor wijn en haring.

Damme was niet de eerste handelsplaats in de omgeving. De stad vormde vermoedelijk de opvolger van de handelsnederzetting en havenplaats *Littersuerua* (letterlijk: Kleine werf), die reeds onder Diederik van de Elzas (1128-1168) een toltarief kreeg²⁰. De ligging van deze 'voorloper' van Damme is nog niet gekend en vormt één van de uitdagingen voor het historisch/archeologisch onderzoek in de regio.

In de groei van de stad Damme kunnen we twee grote fasen onderscheiden. Tot midden 13de eeuw greep de uitbreiding van de stad plaats achter de dam en de Oude Sluissedijk. In de 2de helft van de 13de eeuw werd gelijklopend met de verdere indijking van de Zvingeul gronden achter de nieuwe dijken bezijden de Zvingeul ingenomen.

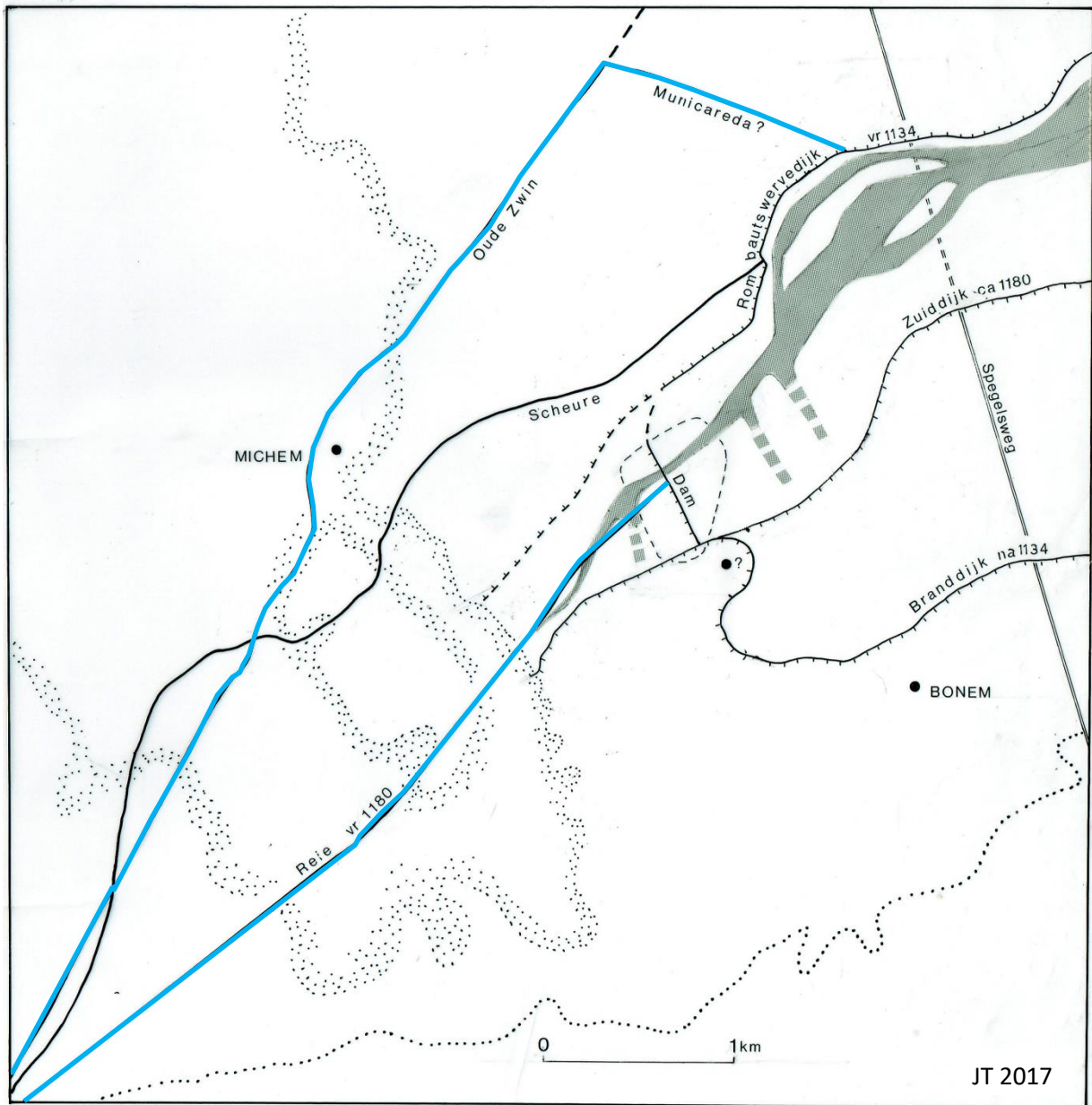
¹⁶ De geschiedenis van de zeeverbindingen van Brugge worden uitvoerig behandeld in het basiswerk Brugge en de Zee (Vermeersch, 1982). Vooral de bijdragen van Ryckaert M & Vandewalle, A., 1982 en Vandewalle, A. 1982 zijn hier van belang. Voor de aanzet van het recent multidisciplinair onderzoek zie: Trachet, J., De Clercq, W., Dombrecht, Thoen, E., Leloup, W., Dumolyn, J., Delefortrie, S., Van Meirvenne, M., 2015.

¹⁷ Omtrent het ontstaan van de stad Damme zie: Termote, 1985.

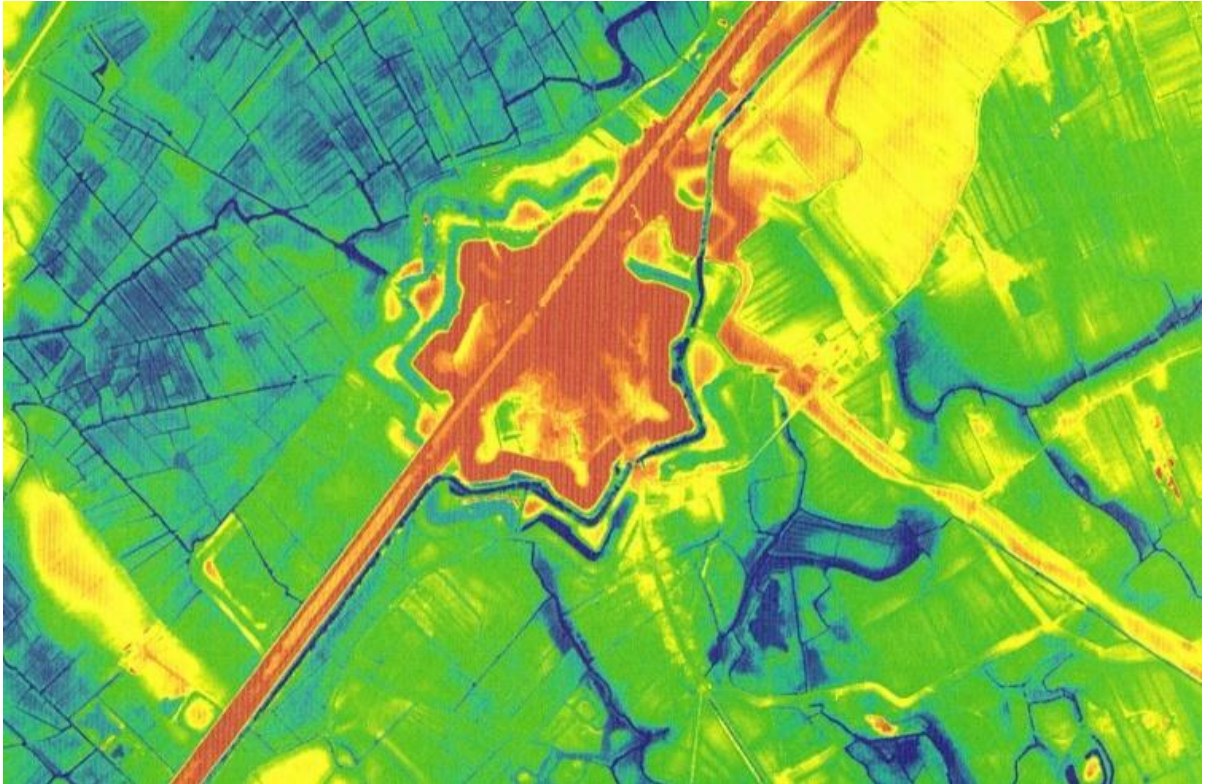
¹⁸ Deze valt samen met de huidige Kerkstraat van de binnenstad van Damme.

¹⁹ Voor de basisontwikkeling zie Termote, 1985

²⁰ Coornaert, M., De watermolen en de havenkille van Damme, *Rond de Poldertorens*, 1990, p.86-113, situeert *Litterswerve* op de plaats van de Katharinaparochie. Dit blijft nog altijd een plausibele these; omtrent dit document zie: Verhulst, A., de Hemptinne, T. en De Mey, L., 1998.

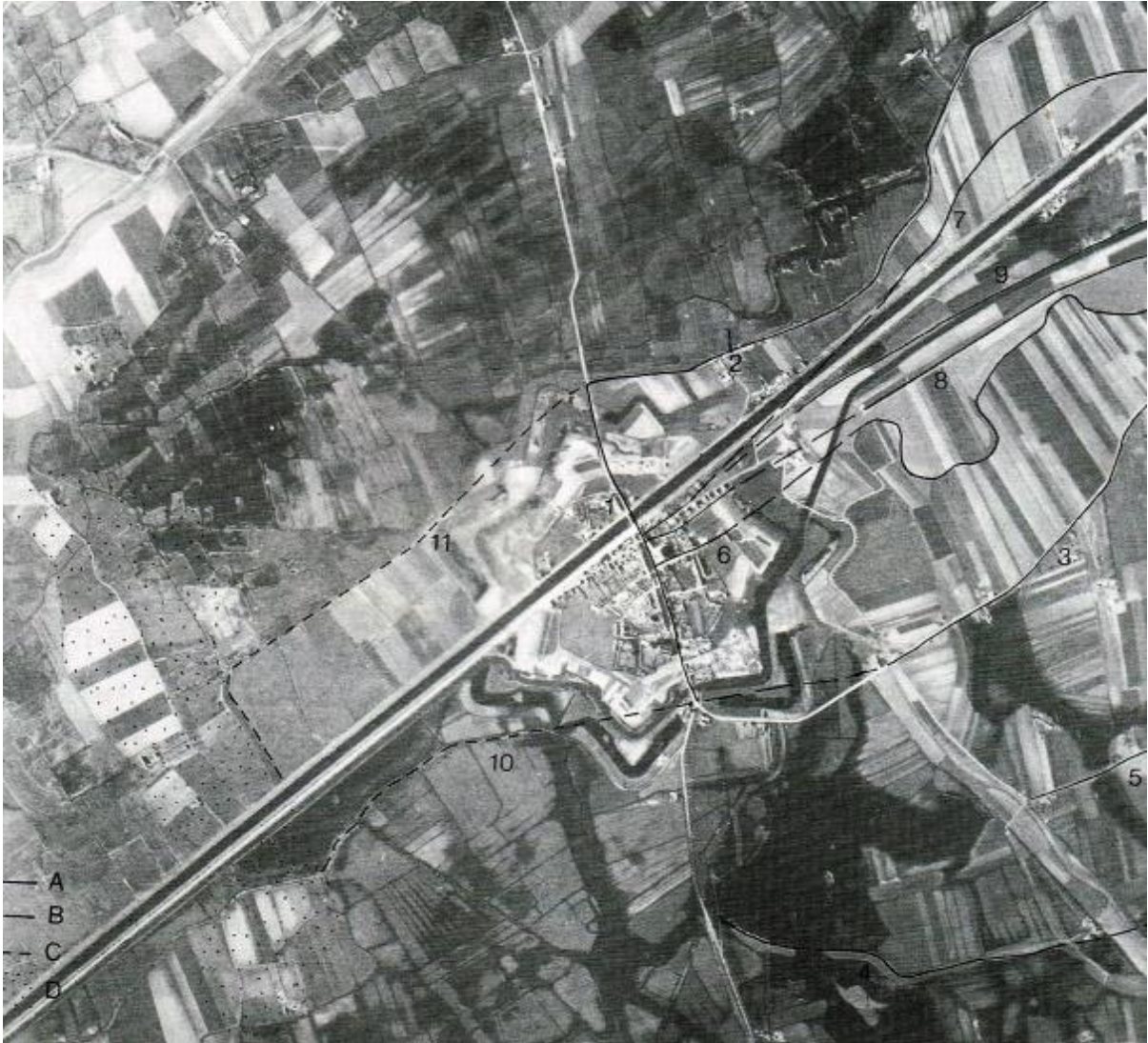
De chronologie van het dijkensysteem rond de stad Damme in de 12de eeuw met de vermelding van de Karolingische toponiemen (Michem en Bonem), de waterlopen van de Scheure en het Oude Zwin en de aanduiding van de Spegelsweg, een oude ontginningsweg richting schorren, die door de zwingel onderbroken werd. De plaats van het vraagteken is de mogelijke inplanting van de handelsnederzetting en havenplaats Littersuerua.

Digitaal Hoogtemodel van de stad Damme en onmiddellijke omgeving. (DHM Vlaanderen).

Op dit hoogtemodel zijn tal van gegevens af te lezen. Ten zuiden tekenen de oude vertakkingen van de Zwingeel zich nog duidelijk af. Ze werden fasegewijs afgesneden door de opeenvolgende bedijkingen, waarna de opslibbing zich verderzette aan de zeezijde van de dijk. Hoe de toestand was aan de noordzijde van de Zwingeel is minder duidelijk. Het areaal werd immers in de loop van de 12de-13de eeuw uitgeveend. Ook de Lievebermen tekenen zich nog duidelijk af.

Binnen de stad valt op hoe de zone ten westen van de Kerkstraat – en meer bepaald de zone west van de Begijnhofstraat - duidelijk lager ligt dan de rest van de binnenstad.

Damme en onmiddellijke omgeving (Termote, 1985, p.103). Luchtfoto genomen door de RAF op 18 april 1944 na de onderwaterzetting van de regio (British Crown and departement of Geography, University of Keele). Ten zuiden is het natuurlijke krekensysteem opnieuw zichtbaar. A. Nog bewaarde dijktracés. B. Reconstructie dijkverloop. C. Mogelijk dijken. D. Donk van de Gapaard.

1. Dam van de Kerkstraat. 2.Romboutswervedijk. 3.Oude Sluissedijk (midden 12de E.). 4.Branddijk. 5.Zuiddijk.6.Hoogstraat. 7.Slekkestraat, 1ste verloop. 8.Speiestraat. 9.Slekkestraat 2de verloop. 10.Nederen Bruggeweg. 11.Dijk van de Zeuge.

Het oorspronkelijke stadsareaal achter de dam was ten noorden begrensd door de Kattestraat (de vroegere Vleeshouwersstraat). Uit een grafelijke schenkingsakte uit 1267 weten we dat de zone tussen de zuidelijke dijk van de Reie (de huidige Speiestraat) en de Vleeshouwersstraat nog een uitgestrekt schorren- en slikkengebied lag. Dit areaal werd in vernoemd jaar door de gravin aan de stad overgemaakt, die het vermoedelijk nagenoeg onmiddellijk - na ophoging - bouwrijp liet maken. Dit was vermoedelijk ook zo bezijden de noordelijke dijk van de Reie. In deze periode zijn de wegen van de Nederen Landweg (ten noorden) en de Nederen Bruggeweg of de huidige Burgstraat (ten zuiden) aangelegd. Ze sloten aan op de dam (Kerkstraat). Eerstgenoemde weg is nog binnen het stadsareaal in het percelleringspatroon te onderscheiden.

Vanaf het midden van de 13de eeuw worden ook de gronden aan de zeezijde van de dam ingenomen. Hierbij stak de natuur een handje toe. De gestage opslibbing van het uiteinde van de zwingel liet immers toe langs de zijden van de Zwingel nieuwe dijken op te werpen om zo bouwgrond te winnen. Deze dijken lieten sporen na onder meer in het stratenpatroon van de huidige Jacob van Maerlantstraat (de vroegere Hoogstraat) en de aanzet van de huidige Slekstraat.

Deze dijkstraten vormen trouwens nog steeds de basis van het stratenpatroon van de stad. De Kerkstraat, die ooit de eigenlijke dam was, waaraan de stad zijn naam te danken had, vormt nog steeds de enige noordzuidas. Hierop sluit dan haaks de 'Hoogstraat' aan. Waarschijnlijk had deze straat een tegenhanger, die dan ook ten noorden van de Korenmarkt liep. Hiervan zijn alle sporen echter uitgewist door de aanleg van de Damse vaart.

Achter deze dijken kwamen nieuwe gronden vrij. Deze werden vrij vlug door de gravin aan de stad overgedragen. Van twee van deze arealen zijn we ingelicht via de bewaarde schenkingsaktes. Er moeten er ongetwijfeld nog zijn geweest.

Zoals hier voren vermeldt droeg de gravin in juni **1267** de molen en de molenbeek (het Molenwater) over aan de stad evenals het slikken-schorregronden tussen het Molenwater, de Beenhouwersstraat en de Speiestraat (en de Kerkstraat)²¹.

In **1272** schonk de gravin een nog belangrijk areaal²² aan de stad, ditmaal gesitueerd aan de oostzijde van de dam.

Die wijk strekt zich als volgt uit: vanaf de hoek van de Speie (= de Gentse Speie?), die naar Monnikerede toe ligt, westwaarts tot de hoek van de Markt en van daar naar de kerk van O.L.Vrouw van Damme (le moustier de Nostre Dame du Dam); vandaar vanaf de kerk in een hoek tot het huis van Jan, zoon van Kristiaan; vanaf die plaats tot het huis, dat aan Wouter van de Maet behoort heeft en vandaar in rechte lijn noordwaarts naar de vermelde hoek van de bovengenoemde Gentse Speie²³.

In dit vierkant is het kanaal van de haven niet opgenomen alsook alle eigendommen van Willem van der Speie. Deze laatste waren reeds door haar zoon Gwijde van Dampierre aan deze burger overgedragen. Het overgedragen stadsareaal besloeg dus een vierhoek van ongeveer 300 op 200 m of een oppervlak van om en bij de 6 ha.

Deze akte maakt duidelijk dat het areaal zeker in het zuiden reeds (plaatselijk) bebouwd is. Bovendien was een belangrijk gedeelte van de gronden ten zuiden van havendijken geprivatiseerd. Hier duikt de familie Van der Speie op, die met zijn infrastructuurwerken de werking van de haven fel bemoeilijkte. Dit vormde tenslotte één van de redenen voor de klachten van het 'Ghemeente' van Damme²⁴ enkele jaren later.

Werden deze gronden eerst verkaveld alvorens vrij gegeven voor bebouwing of nam de stad deze taak op zich? Dit is niet duidelijk. In het zuidelijke areaal ten oosten van de Kerkstraat, is dit regelmatige patroon van evenwijdige straten nog duidelijk te zien in de percellering. Via het kaartenmateriaal en de geschreven bronnen kan het patroon verder gereconstrueerd.

De verkaveling gebeurde op basis van een aantal evenwijdige straten aangelegd haaks op de havengeul. Vanaf de Kerkstraat kennen we de Sterrestraat, en vervolgens de huidige Corneliestraat, de Westerse Uutstraat, de Oosterse Uutstraat en de Uiterste Uutstraat.

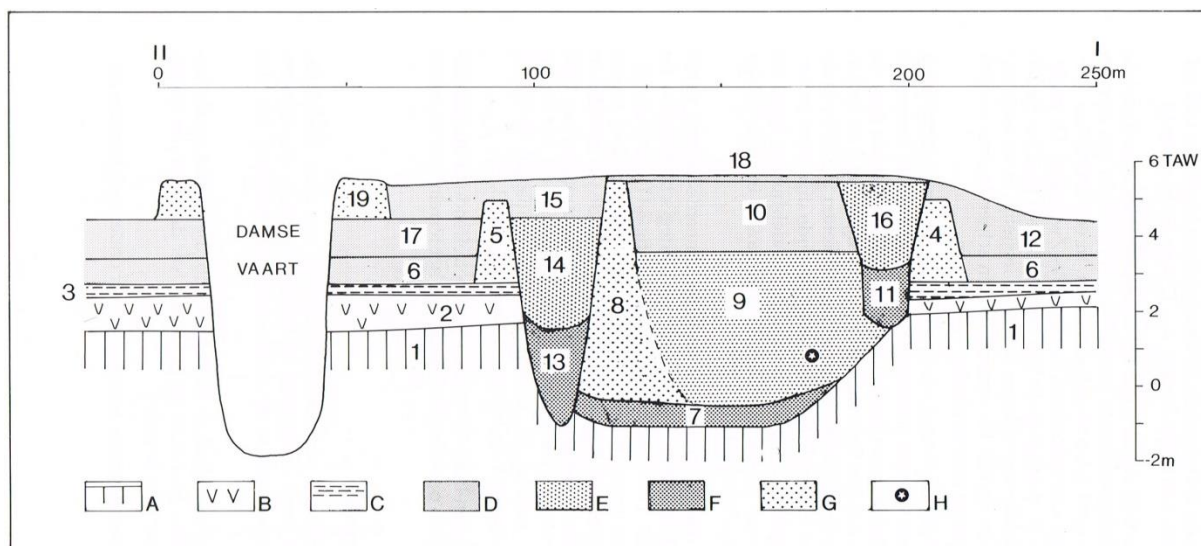
²¹ WARNKÖNIG, 1837, 16-18, CXIX; verwijzing: 1ste cartularium van Vlaanderen, nr. 69; 3de cartularium van Vlaanderen, nr. 176, Schenking van molen en molenbeek aan Damme door gravin Margaretha van Constantinopel, 26 juni 1267

Nous Marghriete contesse de Flandres et de Haynaut, et nous Guis ses fius, euens de Flandres et marchis de Namur, faisons savoir a tous, ke pour le proufit de nous et de nous hoirs et de pour le proufit de nostre vile du Dam, nous avons fayt vendage et conventes à noz bons amiiz, les eschevins et le communauté du Dam, qui tel sont. Nous avons otroyé et otroyons à noz eschevins et le communauté devandite nostre molin du Dam perpetuement. C'est assavoir le siege et le treffons et le suerfait et les appartinanches du molin et le rente de onze maisons, qui gient devant le molin, dont on nous doit per an six livres et dix soulds de la monnoye de Flandres, et dix soulds de rente d'autre part. Et si leur avons otroye, et otrions le yeauwe et le terre, qui sont entre le viez Dam et l'escluse de nostre molin devant dit, si avant que li terre et nostre yeauwe vont par devers le vile du Dam, et entre les Il dics, qui sont d'une part et d'autre et ce qui là dedens est. En tel manière : que li devandit eschevins et commons doivent faire entrer sur leur coust de le rue des bouchers, dusques à le rue de l'espee, et par tout dedens le polre, si com mestiers sera, si com puist schevaucher et schariier parmi les ruez sur le polre, sauf le cours de yeauwe dou moulin, ensi, con puist sur cel polre soufficiaument masonner...

²² Coornaert, 1990, 101-102: *Nous Margrite, contesse de Flandres et de Haynau, faisons savoir à tous, que nous à nos bons amys, les eschevins et la communauté de nostre vile du Dam, en nom de restitucion de gravance et des opressions qu'il ont eues et souffertes pour l'ocquoison de nous et des nostres, avons donné et otroïé franchement et quitement pour faire luer volonteï et le profit de nostre vile du dam devant dite en toutes manières, qui leurs semblera mieux pour l'avancement de la dite vile du Dam, tout le wic, qui gist de le cor del espeye deviers le Monekereede jusques au cor du Marchié vers le moustier de Nostre Dame du Dam devers occident; et du cor de cel leis du wic devant jusques à le maison Jehan le fil Chrestien vers septentrion; et de là endroit jusques à le maison, qui fu Gautier de le Mait par devers orient; et dela endroit alant à ligne jusques audit cor del espeye de Gant devant dites par devers midi; tout le wic, qui endroit est dedens de bousties devant dites, sauf le cours del yauwe du havene, qui passe et doit passer par un tel wic; et sans ce que nous avons donné et otroyé Guillaume del Espeye, nostre cher bourgeois du dam, dedens celle wic, tout si avant qu'il est continue en nous autres lettres, qu'il an a saielées de nostre sayael nostre cher fil Guion, conte de Flandres et marchiis de Namur, qui de celui don parolent.*

²³ De precieze ligging van de Gentse Speie vormt een probleem omdat niet duidelijk is waar de Lieve midden 13de eeuw de stad binnen kwam. We kunnen toch een poging ondernemen: op de Deventerkaart is de nieuwe benedenloop aangeduid die ter hoogte als we deze lijn doortrekken - in de veronderstelling dat de Lieve recht doorliep - dan moet de Gentse Speie ongeveer ter hoogte van de latere 15de eeuwse Kleine Speie hebben gelegen.

²⁴ De Smet, A, De klacht van de "Ghemeente" van Damme in 1280, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 115, 1950, p.1-15.

Damme. Opbouw van het stadsareaal op de doorsnede door de Zwingeul ter hoogte van de weide Solvay (Termote, 1992, p.34).

A. Pleistoceen. B. veen. C. Post-Romeinse kleiafzettingen. D. ophoging. E. Opvulling. F. Dichtslibbing. G. Dijken en bermen. H. Ligging vondstcomplex opgravingen Duprez.

1. Pleistoceen. 2. Veen. 3. Post-Romeinse kleiafzettingen. 4. Dijk Jacob van Maerlantstraat (Hoogstraat), midden 13de eeuw. 5. Dijk Sleekstraat, midden 13de eeuw. 6. Ophoging stadsareaal midden 13de tot eind 14de/begin 15de eeuw. 7. Dichtslibbing Zwingeul voor eind 14de/beg. 15de eeuw. 8. Dijk Speiestraat, eind 14de/begin 15de eeuw. 9. Opvulpakket Zwingeul eind 14de/beg. 15de eeuw. 10. Ophogingspakket ca. 1430. 11. Kille gegraven in 1394-95, opslibbingspakket eind 14de/beg. 15de eeuw – 1616-1620. 12. Ophogingspakket stadsareaal tussen eind 14de/begin 15de eeuw en 1810. 13. Opslibbing en zwinkanaal. 14. Opvulpakket Zwinkanaal, 1810. 15. Ophogingspakket stadsareaal kort na 1810. 16. Opvulpakket Kille, 1616/1620. 17. Ophogingspakket stadsareaal tussen eind 14de/beg. 15de eeuw en 1616/1620. 18. Ophogingspakket 1616/1620. 19. Dijken Damse Vaart 1810.

Dwarsstraten in dit areaal vertrekkend vanaf de Kerkstraat zijn de huidige Pottenbakkersstraat en de verdwenen Paardestraat, die aanzette recht tegenover de O.L.Vrouwekerk²⁵. Eerst genoemde straat werd reeds vanaf ca. 1300 de Katharinastraat genoemd²⁶.

Hoe ver deze straten in zuidelijke richting doorliepen is niet duidelijk. Vermoedelijk wilde men hiermee de buitenparochie Sint-Katharina in het nieuwe stadsareaal opnemen (of aansluiten), maar in hoever deze verbindingsstraten ook zijn gerealiseerd, is niet duidelijk.

2.3. De stadsontwikkeling van het areaal ten noorden van de Reie-Zwin

Het areaal ten noorden van de as Reie-Zwin is de basisaanleg minder duidelijk. Hier grepen in de loop van de volgende eeuwen belangrijke infrastructuurwerken plaats, zoals de aanleg van het Nieuwe Gedelf in het midden van de 14de eeuw en de aanleg van de tweede stadsomwalling eind 14de - begin 15de eeuw. Hierdoor is de basispercellering meerdere malen doorbroken en nog moeilijk afleesbaar zelfs op het vrij precieze 16de eeuwse kaartmateriaal. Nochtans kunnen we op basis van de loop van de eerste omwalling vermoeden dat ook hier een uitgebreide stadsuitleg gerealiseerd werd eveneens op basis van evenwijdige straten haaks op de Reie-Zwin. Een aantal ervan kennen we bij naam. Het zijn de Sint-Jacobstraat (in het verlengde van de Kerkstraat), de Minnestraat (in het verlengde van de Sint-Janstraat aan de zuidzijde van de Reie)²⁷ en de Noordstraat (vermoedelijk de straat, die vertrok vanaf de noordoostelijke hoek van de Korenmarkt).

De kern van dit stadsgedeelte werd gevormd door de Korenmarkt, die bij wijze van spreken het spiegelbeeld van de Grote Markt vormde. Dit plein was omringd door ruime stenen huizen. Op het plein stond, zeker voor eind 14^{de}

²⁵ Deze straat wordt reeds vermeld in 1296 (Vandenbergh, 1956, p.117).

²⁶ Vandenbergh, 1956, p.115.

²⁷ Omtrent de straten in dit stadsgedeelte zie: VANDENBERGHE, 1956/1, p.119 en vlg.

eeuw, de Sint-Joriskapel van de gelijknamige schuttersgilde, waarvan de oorsprong vooralsnog onduidelijk is²⁸. In 1397-98 worden hier tussen de Reie en de Korenmarkt, nieuwe bouwterreinen aangesneden²⁹ (zie verder).

2.4. De stadsontwikkeling van het areaal ten westen van de Kerkstraat

Het areaal ten westen van de Kerkstraat is een buitendijks gebied dat in tegenstelling tot de zone ten oosten niet verder door opslibbing werd opgehoogd.

Het areaal werd doorsneden door het molenwater – de latere Begijnhofgracht - , vermoedelijk een natuurlijke waterloop of kreek.

Met uitzondering van de dijkbewoning langsheen de Reie kwam deze zone niet voor stadsuitbreiding in aanmerking. Mogelijk vormde juist die lagere ligging een beletsel al kan ook de eigendomsstructuur een reden zijn. Ook dit areaal was oorspronkelijk domaniaal bezit dat door de graaf werd vrij gegeven voor enkele grote complexen zoals het Sint-Janshospitaal (vroegste vermelding 1249 van een reeds bestaand complex) bezuiden de Burgstraat³⁰ en de parochiekerk O.L.Vrouw dat hier in de eerste helft van de 13de eeuw verrees.

Voor het areaal ten westen van het Molenwater is de evolutie minder duidelijk. De benaming Raamstraat³¹ voor de, nu verdwenen haakse weg op de Burgstraat, wijst op ambachtelijke activiteit en meer bepaald op lakenproductie. In deze zone werd later het begijnhof ingeplant – zeker voor 1395 - en in 1446 het Nazarethklooster gesticht, een klooster van reguliere kanunnikessen van de Augustijnerorde. Dit zijn typische bestemmingen voor meer marginale meer waterzieke gronden binnen de steden.

2.5. De haven

De haven van Damme vormde het economisch centrum van de stad. Het geheel bestond uit drie delen, telkens gescheiden door speien, uitgerust met schofdeuren. Het waren de benedenloop van de Reie, de kolk tussen de beide speien, en het uiteinde van het Zwin, waar nog een getijdenregime heerste. Dit geheel lag tussen twee dijken, waarvan het tracé nu nog bewaard is in de loop van de Speie- en de Slekstraat.

De vroegste documenten omtrent de haven dateren reeds uit 1236. Hier is er sprake van twee speien³² en vooral van de problemen, die de wildbouw van huizen in deze zone, die de goede werking van de speien en de haven verhinderen. Zijde Korenmarkt werd de haven reeds in 1269 met een houten kraan uitgerust³³. Hiervoor gaf gravin Margaretha de toelating. Deze was bestemd 'pour l'ouvrage des vins estraingés et d'aultres choses'. Er is ook sprake van een 'zuutmeulen'. In totaal telde de stad dus een drietal molens, opgesteld in het havengebied.

²⁸ De precieze inplanting is niet duidelijk. Pourbus en Gerards plaatsen de kapel op de zuidzijde van de Korenmarkt met de gevel zijde Sint-Jacobstraat. Van Deventer daarentegen plaats de kapel op de oostzijde van de markt. Dit is waarschijnlijk foutief.

²⁹ VAN CAUWENBERGHE, 1986, p.86 met verwijzing naar de stadsrekening 1397-98, 3 en 3 v°.

³⁰ WARNKÖNIG, 1837, 13-14, CXV

³¹ Ramstraat , persoonsnaam (VANDENBERGHE, 1956/1, p.118) of Raamstraat (verwijzend naar laken)?

³² WARNKÖNIG, 1837, 5-6, nr. CV. (06/1236) en COORNAERT, 1987, p.49-50, Verordening door Brugge en Damme betreffende te behouden werkruimte tussen de huizen en de speien.

Alle den ghenen die dese lettren zullen sien, Scepenen ende al die ghemeente van Brucghe ende vanden Damme, saluut in onsen Heren. Wy doen weten uwer universiteit, dat die poort van Brucghe heeft ghedoghet grote vreeze, anxt ende scade: omme dat die husen zo naer die speyen staen van den Damme, ende om dit te bewachtene ende te zyne zonder anxt ende vreeze, onder ons es ghesproken ende gheordineert; dat die husinghen an beden zyden van den speyen, also verre also die poort van Brucghe te houdene ende te makene hevet, also verre bliven zullen ende niet naerre zyn gheset. Ende ware dat zake dat zie verbereden, dat God verhoeden moete, het es besproken, dat men niet naerre husen moet. Ende het es te wetene claerlike, hoe verre het is schuldich te zyne verscheden tussen husinghen ende der speyen, bi voeten gemeten.

1. Vander **groter Speye** westwert toten utersten houque van Christiaens huse, also man gaeter Monekereede waerd, es sculdich te zyne verscheden XIX voeten; ne waer an beden zyden van der groter speye noord ende zuud es schuldich te zyne verscheden XXXIX voeten;

2. voort vander **cleinre speye** oostwaerd, daer die boom van der toolne leghet, van der speyen toten husen noordwert es schuldich te zyne verscheden XXXI voeten, ende zuud XXVIII voeten. Voort of ander zyde van der speye tote Jan Maercolf huse, XXII voeten en of ander zyde over, van der speye tote Weytins huse van Dudzeele XVI voeten.

3. Voort eest te wetene, so wie so enich goed of husinghe leide up tland tusschen speyen, die moet dat goed of doen bin den derden daghe ten vermanene van procurers van Brucghe of van den Damme.

4. Ende die poort van Brucghe es sculdich te houdene die grote speye zuudwert XXXIII voeten, ende an dander zyde over LXXXVIII voeten. Voort die clene speye ter mate LIII voeten zuudwaerd, ende noordwaerd zyn zy se sculdich te makene en te statbomene LI voeten eewelike.

Ende dat dese dinghen vast ende ghestade bliven hebben wi dese lettren bezeghelt met onsen zeghelen int jaer ons Heeren M.C.C. ende XXXVI in Wedemaend.

³³ Omtrent deze kraan en de volgende exemplaren: zie: DEGRYSE, 1991, p.10-19. VANDENBERGHE, 1956/1, p. 65

(stadsrekening 1461): ...by sint Joriscapelle daer dhoude crane wylen stond...; COORNAERT, 1990, p.110-112. De nieuwe kraan verrees zeker voor 1461 in de omgeving van de Schellemolen (zie verder).

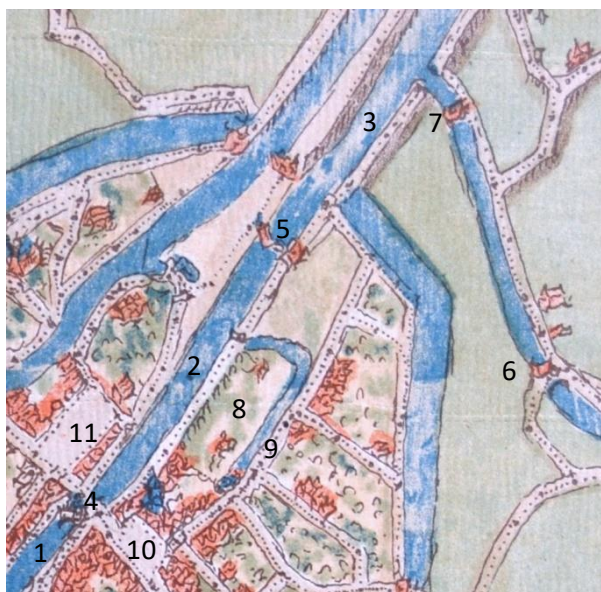
De speien worden in de teksten de Grote en de Kleine Speie genoemd. De Grote Speie was gesitueerd op de eigenlijke dwarsdijk (Kerkstraat) op het uiteinde van de Reie. Deze constructie was geëvolueerd uit de uitwateringssluis onder de dam. De Kleine Speie, of de zogenaamde Slecke, lag, in de 16de eeuw althans, ter hoogte van de huidige panden Slekstraat 20-21. De havenkolk was op deze wijze ruim 300 m lang. Waar de Kleine Speie in de 13de eeuw lag, is nog niet met zekerheid te bepalen.

Ten oosten van de Dam/Kerkstraat waren aan de beide zijden van het Zwin ruime marktpleinen aangelegd. Het zijn de huidige Grote Markt en de Korenmarkt, die kort na 1815 bij de aanleg van Damse Vaart is weggegraven. Deze pleinen sloten oorspronkelijk rechtstreeks aan op de havendijken. Op deze pleinen waren de grote stenen handelspanden – de zogenaamd stenen - met opslagplaatsen geconcentreerd.

In 1241 kreeg de stad van de gravin en haar tweede echtgenoot Thomas van Savoye de toelating voor de oprichting van een halle³⁴. Vermoedelijk was bij deze schenking ook het marktplein inbegrepen.

De zone tussen de Speiestraat en de oude Hoogstraat ten oosten van de halle werd blijkbaar niet opgehoogd en bleef de slik/schorre bewaard. Dit areaal wordt als de *Hemme* in de teksten vermeld. Vermoedelijk werd deze lage zone als waterreservoir voor een watermolen (getijdenmolen), waarvan een vermelding geregeld in de teksten opduikt³⁵. In 1360 verleende Brugge aan de stad Damme de toelating om een speie in de dijk te maken; Hierop sloot een waterloop aan, die toeliet goederen te lossen en te laden bij de halle³⁶ en de Hoogstraat (de huidige Van Maerlantstraat).

In de omgeving van de haven, meer bepaald ten noorden en ten zuiden van de Reie, lagen de Molenwateren, die in juni 1267 door gravin Margaretha van Constantinopel aan de stad worden geschonken³⁷. Ze hielden twee watermolens in beweging. Het noordelijke Molenwater werd in 1414 opgegeven omdat de waters in het spuibekken van de Zeuge werden opgenomen.

Het havenareaal van Damme op de kaart van van Deventer, ca. 1550.

Het geheel bestaat uit de Reie (1), de tussenliggende kolk (2) en het Zwin met getijdenregime (3). Afgebeeld zijn de Grote (4) en Kleine Speie uit 1548 (5), de Grote (6) en Kleine Gentse Speie (7).

Bezijden liggen de Grote Markt (10) en de Korenmarkt (11). In de Kille (8) ligt een waterloop, die evenwijdig loopt met de Jacob Van Maerlantstraat (9).

³⁴ WARNKÖNIG, 1837, p. 10-11, CXI (09/1241): 'Thomaes, grave van Vlaendre ende van Henegauwe, en Jehane, grafenede van Vlaendre ende van Henegauwe, doe te wetene allen, die dese lettren zullen zien, saluut. Wy doen te weten uwer universiteit dat wy hebben quite ghesconden onsen lieven schepenen ende poorters van den Damme van eene iaerliken cheinze, die men heet Stalpenenghe, ende hebben hem ghehorlovet te makene **eene halle** in hare poort ten hoorbare van der poort. Voort dat zy striders ende vechters, die in hare poort wonen, moghen bannen tote III iaren, up dat het alsoo goed dynct onsen baillu of tolnare taverne moet houden of wyn vercoopen te tappe. Voort na dien, dat die ghuene, die verde gheeft es ghehouden van LX lib., up dat die verde te broken es van yemene van zyre zyde: Wy ghehorloven, breket ander man die verde, dan die se gaf, dat hi ghehouden zy den ghuenen te quitene, die de verde gaf van zyre boete, ende daer over zal men houden zyn goed ende zyne lichame.

In kennessen van deser dinc, daden wii scriven dese lettren ende zeghelen men onsen zeglen int jaer ons Heren M.CC. ende XLI in pietmaend'.

³⁵ Coornaert, M., 'De watermolen en de havenkille van Damme', *Rond de Poldertorens*, 1990, 86-113. Dit was blijkbaar een banale molen.

³⁶ De stad Damme verplicht zich ertoe, zodra Brugge dit vraagt, om de sluis in de dijk van het nieuwe kanaal of te breken. De sluis is gebouwd 'bin onser voors. poort bachten onser halle ten Damme, x voeten wijt, lopende vten nieuwen ghedelue tote in de Kille bachten vleeschuse' (GILLIODTS, 1873, p.75; COORNAERT, 1990, p.107)

³⁷ M. Van Cauwenbergh, 1986, p.106-110

2.6. De Lieve of de verbinding met de stad Gent (- 1269)

In deze periode komt ook een rechtstreekse waterverbinding met de stad Gent tot stand. Het Kanaal van de Lieve wordt in 1262 afgetakt naar Damme en met het getijdengebied van het Zwin verbonden. Damme werd alzo de voorhaven van Brugge én Gent. De vroegste benedenloop van deze waterverbinding is niet met zekerheid te reconstrueren. De Gentse Speie wordt in 1272 voor het eerst vermeld. Het geheel kwam vermoedelijk reeds in 1269 klaar. De gronden bezijden deze waterloop – de zogenaamde Lievebermen - behoren aan de stad Gent en besloegen een strook van ca.77 m breedte. Vermoedelijk was dit ook het geval voor de gronden bezijden de Lieve binnen, of aan de rand van de stad Damme.

2.7. De watervoorziening³⁸

De drinkwatervoorziening in de snelgroeïende nederzetting vormde een probleem. Door de venige ondergrond en het zout water van de zwingel was zuiver zoet putwater zeldzaam. Om de leefbaarheid van de stad te garanderen gaf de gravin Margaretha en haar zoon Guy in 1269 de toelating om zoetwater vanuit de vijver van hun kasteel te Male te capteren en deze via een waterleiding naar het centrum van de stad te brengen. Deze waterleiding wordt begeleid door een weg – de huidige Pijpeweg – die toeliet de waterleiding beter te bewaren en te onderhouden.

In de stad legde men een aantal citernes aan, die met dit vijverwater werden bevoorrad. Ze waren respectievelijk gelegen ter hoogte van het koor van de O.L.Vrouwekerk (de zgn Fontein van de Vier Leeuwen), ter hoogte van de huidige hoeve de Drie Linden (Kerkstraat 48), voor het huis Kerkstraat 38 of recht tegenover het Sint-Janshospitaal (het zgn Zeugsken), op de Grote Markt en op de Korenmarkt³⁹. Blijkbaar werd de leiding dus over de waterloop van de Reie-Zwin doorgetrokken.

2.8. De 13de eeuwse stadsomwalling

De eerste stadsversterking wordt eind 13de eeuw aangelegd. Aanleiding vormde het conflict tussen de Franse Koning Filips de Schone en de graaf van Vlaanderen over het zeggenschap van het graafschap. Damme wordt voor 11 oktober 1297 op de Fransen heroverd door Robrecht van Bethune. Hij liet daarop een eerste stadsomwalling aanleggen⁴⁰. Het omsluit het toenmalige stadsareaal.

Van deze stadsversterking zijn nu nog sporen aan te wijzen ten noorden en ten zuiden van de stad. Via het kaartenmateriaal van Pieter Pourbus zijn belangrijke gedeelten van het tracé nog te reconstrueren. Andere kunnen we slechts bij benadering situeren.

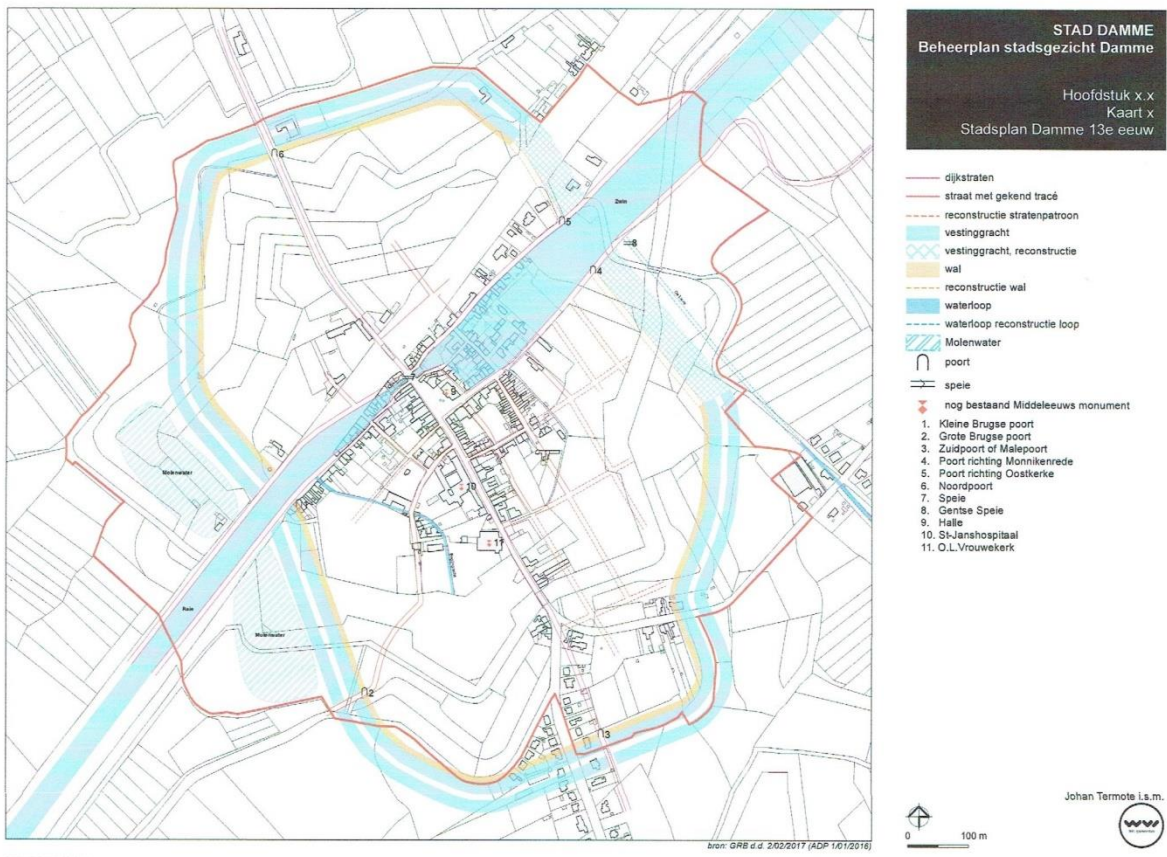
De uitwerking bestond uit een dubbele gracht uitgerust met een achterliggende aarden wal met (later versteende) poorten op de uitvalswegen. Poorten, die zeker tot deze versterking behoorden, waren de Malepoort, de Grote Brugse poort, de Kleine Brugse poort, de Noordpoort⁴¹, de Friese poort en de Kraenepoort. Of deze poorten reeds bij de aanleg van de grachten werden opgetrokken, is minder waarschijnlijk. Het stadsareaal dat alzo werd omsloten, bedroeg ongeveer 57 ha.

³⁸ Vandenberghe, 1958, p.97-131

³⁹ Bij de archeologische begeleiding van de rioleringswerken van de Kerkstraat en de herinrichting van de Grote Markt in 1994 werd o.m. de resten van de citerne tegenover het Sint-Janshospitaal en op de Grote Markt onderzocht (Dewilde, 1993 en 1994).

⁴⁰ Annales Gandenses, ed. Funck Brentano, p. 6-7: Circa principium mensis Octobris, incepit haberi tractatus de treuga inter duos reges predictos et eis alligatos, que confirmata est, quod duraret usque ad festum sequens sancti André. Sed penultima die, circiter décima die mensis predicti, ante introitum predictae treuge, Robertus, senior filius comitis, assumptis secum multis Flandrensibus et Anglicis et Galensibus, invasit villam de Dam, que fuit incepta **circumfossari** et murari, et occidit in ea multos nobiles et vulgares de Francis, usque ad quadringenjos, et aliquos cepit, et obtinuit dictam villam; et, per consequens, portum Brugensem, et villam Brugensem etiam obtinisset, si Anglici et Flamingi, victores, inter se non discordassent et pro divisione prede compugnassent.

⁴¹ Ook Blockijdepoort genaamd.

Damme eind 13de eeuw na de aanleg van de eerste stadsomwalling.

2.9. Van bloei naar verval

De stad Damme is eind 13de – begin 14de eeuw reeds over zijn economisch hoogtepunt heen. Het zwaartepunt van de havenactiviteit verschoof geleidelijk naar de plaats Lamminsvliet, het latere Sluis. De stad hield zich staande dankzij de talrijke stapelrechten o.m. op wijn en haring. Bovendien zet de stad Brugge alles op alles om de waterverbinding met het Zwin in stand te houden.

De havenwerken binnen de stad Damme bestonden dan ook uit een reeks wanhopige pogingen om de haven operationeel te houden. Hierin kadert het graven van het 'Nieuw Gedelf' of de Zeuge midden 14de eeuw. Deze nieuwe vaarweg vormde een omleiding op de Zwin-Reie waterloop en liet toe onderhoudswerken uit te voeren aan de Reie en de Speie. Bovendien verhoogde deze realisatie de havencapaciteit en kon het geheel als spuiком worden aangewend.

Het kanaal van het Nieuw Gedelf vertrok op de Reie, omsloot de Noordpolder of de Zeuge, liep door de noordelijke helft van de stad waar het tenslotte in het Zwin uitmondde. De waterloop volgde de *Nederen Landweg*. De aanleg ervan bracht aanzienlijke wijzigingen in het primaire stratenpatroon in de noordelijke helft van de stad.

Uit 1395 dateert een eerste aanwijzing voor het bestaan van een begijnhof in de stad⁴². Terug op basis van het 16de eeuwse kaartmateriaal kunnen we het complex situeren in de weide ten westen van de Begijnengracht⁴³ en ter hoogte van de huidige schoolgebouw Burgstraat 10.

2.10. De aanleg van de Bourgondische stadsversterking

Het eind van de 14de eeuw werd gekenmerkt door een grote politieke onrust. Er is de latente dreiging van een Engelse inval. Wanneer de Vlaamse graaf Lodewijk van Male in 1384 stierf, kwam het graafschap via het huwelijk van erfdochter Margaretha van Male binnen het Bourgondische Rijk. Hertog Filips de Stoute, haar echtgenoot, liet daarop het graafschap in staat van paraatheid brengen door de bouw van een reeks nieuwe of aangepaste stadsversterkingen te stimuleren.

Bovendien werd de regio in 1394 getroffen door een stormvloed, die belangrijke schade veroorzaakte aan de haveninfrastructuur.

Damme liet tussen 1391 en 1400 een nieuwe vestinggordel aanleggen ter vervanging van de 13de eeuwse stadsvest. De nieuwe stadsversterking omsluit een beduidend kleiner stadsareaal. Om het in cijfers uit te drukken: het ingesloten stadsareaal bedroeg nu 34 ha in vergelijking met de 57 ha van de eerste omwalling.

Enkele gedeelten van de oude 13de eeuwse omwalling worden in de nieuwe versterking opgenomen. Tussen de Reie en het Nieuw Gedelf werd de dubbele gracht zelf volledig bewaard⁴⁴. De stadsgrachten hadden een eigen watervoorziening. Ze werden als 'ter visscherie' verpacht.

Het Bourgondische stadsomwalling was opgebouwd uit een gracht met achterliggende aarden wal. In de daaropvolgende jaren vervolledigde men de aarden wal met een 7-tal poorten en een aantal vrijstaande halfronde torens⁴⁵. Een tweetal oude poorten van de eerste omwalling werden afgebroken. Het afbraakmateriaal van de Malepoort en de Friese poort worden aangewend voor de bouw van de nieuwe Brugse poort⁴⁶. De Kranepoort werd in 1399 afgebroken en herbouwd onder de leiding van Jan van Munster voor de som van 1450 lb par. Hij bouwde ook een muur van 136 roeden lang⁴⁷. In 1407 herbouwde Hendrik Coolman de Monnikemonniredepoort voor 600 lb par. Hij bouwde ook een muur naast de poort⁴⁸. Ook tegen de Brugse poort werd een muur aangebouwd⁴⁹.

De poorttypes verschillen wel degelijk: de Brugse poort, de Monnikeredepoort, de Kranepoort en de Oostkerkepoort zijn blijkbaar poorttorens. Mogelijk betreft het hier verbouwde poorten van de eerste omwalling.

⁴² VAN CAUWENBERGHE, 1986, p. 171 met verwijzing naar de stadsrekening van Damme uit 1395, waarin vermelding van de kapelaan van het begijnhof van de stad.

⁴³ De waterloop kreeg dan ook de naam Begijnhofgracht. Vermoedelijk betrof het een begijnhof van het pleintype.

⁴⁴ Enkel Pourbus en Van den Wijngaerde beelden dit af: zie *kaart van de watering van den Broucke en Moerkerke Zuid over de Leie*, 1574 (Rijksarchief Brugge, Kaarten en Plans, nr. 628).

⁴⁵ Vandenberghe, 1956/1, p.77 en Termote, 1985, p.108.

⁴⁶ VANDENBERGHE, 1956/1, p.81; met verwijzing naar rekening Damme, 1391-92: Van de Maelpoorte of te brekene ende de steenen te voerne ter Brucsche poorte.; VANDENBERGHE, 1956/1, p.79 met verwijzing naar stadsrekening Damme, 1391-92 en de nota's Opdedrinck: zes duizend daktegels voortkomende van de Friese poort werden aangewend bij de bouw van de Brugse poort.

⁴⁷ VANDENBERGHE, 1956/1, p.80

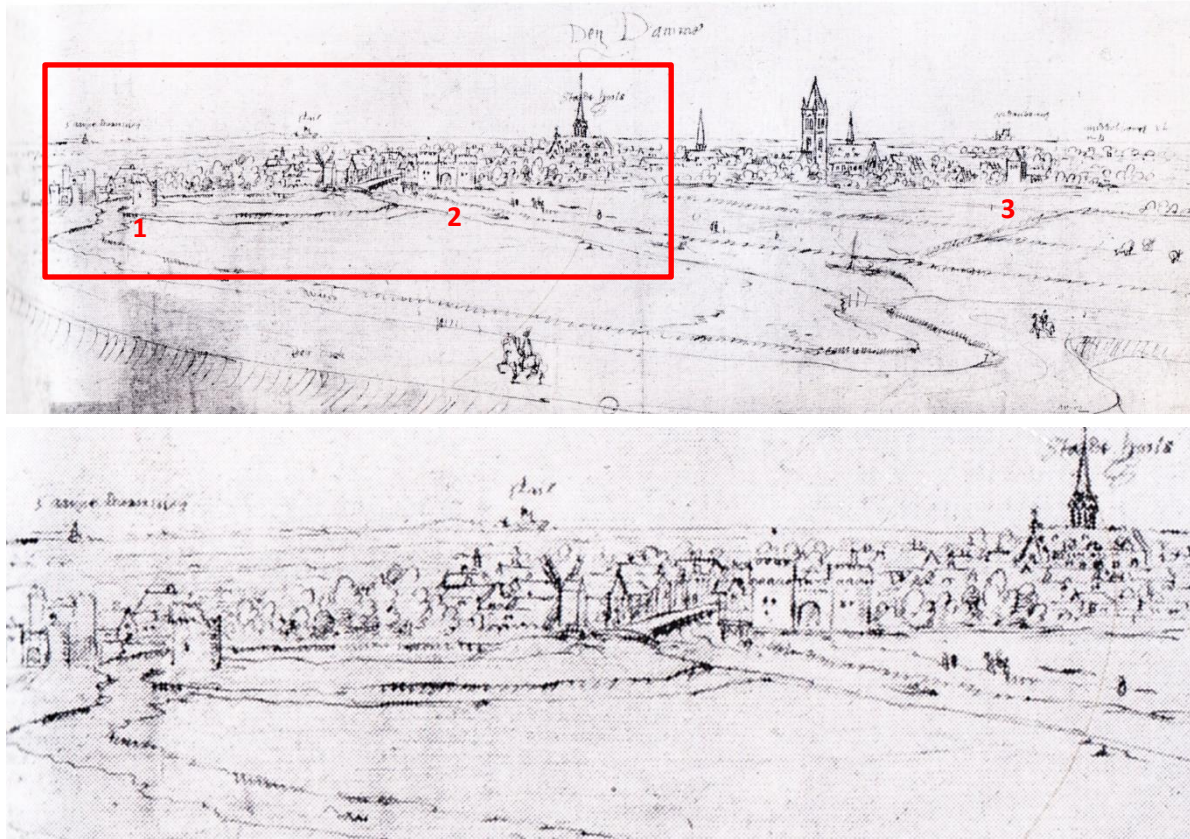
⁴⁸ VANDENBERGHE, 1956/1, p.80

⁴⁹ VANDENBERGHE, 1956/1, p.78 en 81: Betaelt Jacob Puf, van dat hi dalf eene gracht langs den muere vander Brucsche poorte mids dat men daer snachts in de stede cam als de poort ghesloten was.

De Kleine Brugse poort en de Koolkerkepoort en de Kathelijnepoort zijn daarentegen van een meer geëvolueerd type van een poort tussen twee torens en dus blijkbaar recentere eind 14de eeuwse constructies.

Deze Bourgondische omwalling werd nagenoeg volledig weggewist door de aanleg van de gebastioneerde vesting vanaf 1616. Het enige – in opstand - bewaarde element is de molenheuvel, die nog een restant vormt van de aarden wal van deze versterking⁵⁰.

Met deze ingreep verkleinde het stadsareaal met niet minder dan 23 ha. We kunnen hierbij aannemen dat een belangrijk deel van de bevolking in de tussenzone naar de nieuwe binnenstad trok met een verhoogde druk op het bewoningsareaal tot gevolg. Het creëren van nieuwe bouwgronden in de omgeving van de Sint-Joriskapel in 1397-98 is vermoedelijk in deze beweging te situeren⁵¹.

De stad Damme gezien vanuit het noordwesten, tekening door Antoon vanden Wijngaerde, ca. 1560. Van links naar rechts zien we de Koolkerkepoort (1) op het Nieuw Gedelf, de Kleine Brugse poort(2) en de Brugse poort(3). Bemerk de dubbele wal tussen de Reie en het Nieuw Gedelf.

2.11. De herinrichting van de haven (1394 -)

Binnen de stad zelf werd ook de haveninfrastructuur vernieuwd na de troebele periode van het eind van de 14de eeuw. De aanleiding vormde vermoedelijk de stormvloed van 1394, die niet alleen aan de kust maar blijkbaar ook in de haven schade berokkende.

Deze werken gebeurde op initiatief en op kosten van de stad Brugge. Tussen 1394 – 1396 herbouwde men de Grote Speie. In 1404 werd een nieuwe woning voor de speihouder opgetrokken ten zuiden⁵². Ook de speien op de Lieve werden vernieuwd. De Gentse spui kwam in 1408 terug in handen van stad Gent nadat het nagenoeg een halve eeuw aan het Schippersambacht in pacht was gegeven. De spui en ook de Lieve werden nu een 100 m naar het noorden verlegd evenwijdig de nieuwe stadsomwalling van Damme. Het bestek van de bouw van de Speie is bewaard gebleven⁵³. De constructie vormde een grote spuisluis van 3 m breed, waarvan de zware zoute deur in een vierzijdige torengedebouw stak. Dit spuihuis bevatte onderaan de technische ruimte, waarin de zoute

⁵⁰ Eenzelfde verschijnsel zien we bij de molens van Brugge, die opgericht zijn op de aarden wal van de versterking van 1297-1300. Bij het slopen van de wal werden de gedeelten onder de molens behouden.

⁵¹ VAN CAUWENBERGHE, p. 86 met verwijzing naar de stadsrekening van Damme, 1397-98, 3 en 3 v°.

⁵² VANDENBERGHE, 1956/1, p.102. Dit huis (nu Kerkstraat 7) werd in 1772 door de stad Brugge aan kanunnik van der Stricht verkocht, die het geheel verbouwde. Het geheel werd in 1904 volledig verbouwd.

Van de speihouder Joos Wittebrood is de grafsteen bewaard.

⁵³ Stadsarchief Gent, Transportboek, f° 64 en vlg.

deur was opgehangen. Daarboven, in de tweede bouwlaag, bevond zich de woning van de spuiemeester. Het geheel werd afgedekt met een piramidedak. Achter de spui is de iets lichtere zoete schofdeur ingeplant. De nieuwe spui was vermoedelijk vanaf 1411 terug in gebruik. Het jaar daarop herbouwde Pieter de Zwarf de 'Noordersche Speye'⁵⁴ op diezelfde Lieve.

*Damme, sporen van de Grote Speie, opgetrokken in 1394-1396
De kaaimuren van het Zwin, die bij wegeniswerken aan het licht kwamen zijn in de kasseibekleding aangeduid. Van het huis van de speihouder blijven fragmenten van de zuidelijke muur bewaard in de woning Kerkstraat 7.*

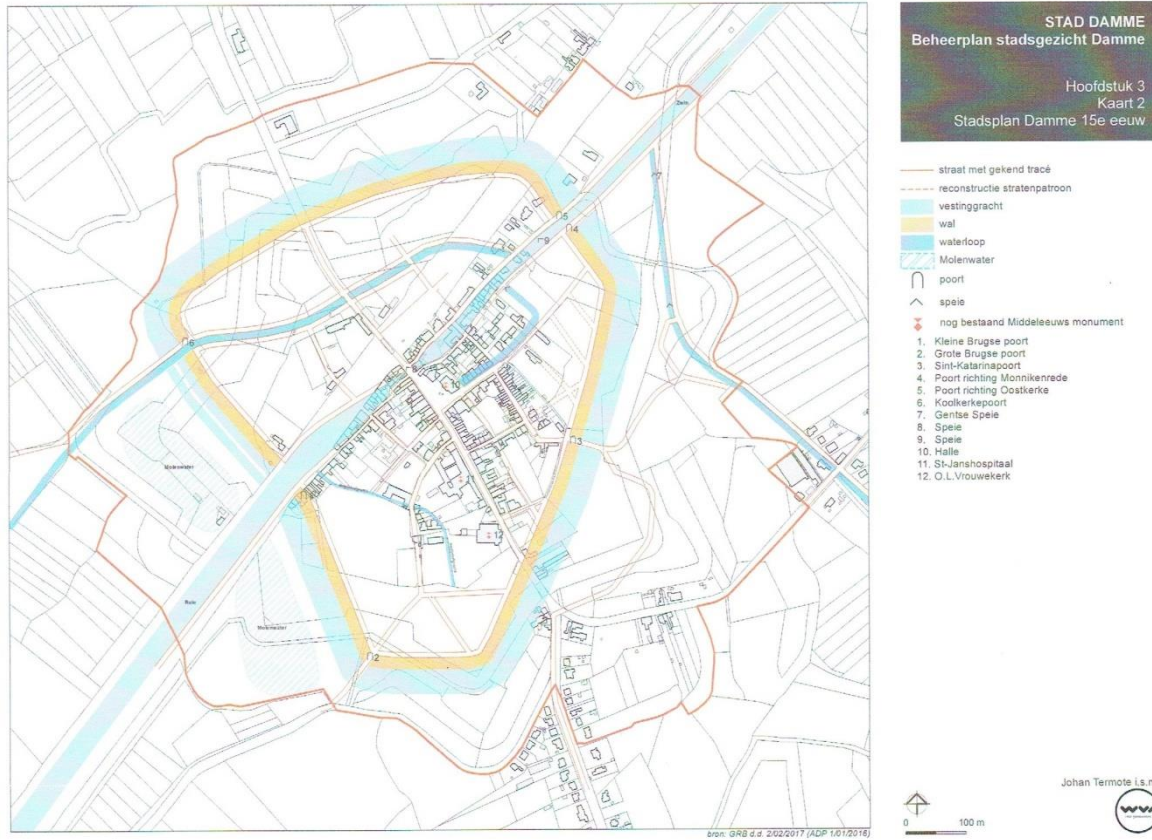
In de omgeving van de haven komen, zoals gezegd, in 1397-98 nieuwe bouwterreinen vrij: een achttal huizen en plaatsen, gelegen aan de Sint-Joriskapel op de Korenmarkt, ten noorden van de Reie, worden in erfelijke renten uitgegeven.

Ook het terrein van de Hem wordt blijkbaar opgehoogd en herwerkt. In 1433 wordt een gedeelte van de Hem in erfelijke rente uitgegeven aan de Sint-Jorisgilde. Hier verrees vermoedelijk nog in het 2de kwart van de 15de eeuw het schuttershof Sint-Joris (zie kaart Marcus Gerards)⁵⁵.

In 1446 wordt ten zuidwesten van de Sint-Janstraat, nabij de Burgstraat, het Nazarethklooster gesticht, een klooster van reguliere kanunnikessen van de Augustijnerorde, onder het patronaat van de abdijs van H. Maria van Zoetendale, gelegen tussen Maldegem en Middelburg. Na de vernielingen door de geuzen in 1578 en de afschaffing van de abdijs door paus Gregorius XIII worden de goederen van het Nazarethklooster overgemaakt aan de Jezuïetenorde te Brugge. Deze verkopen het Damse klooster in 1587 aan de Zusters Augustinessen van

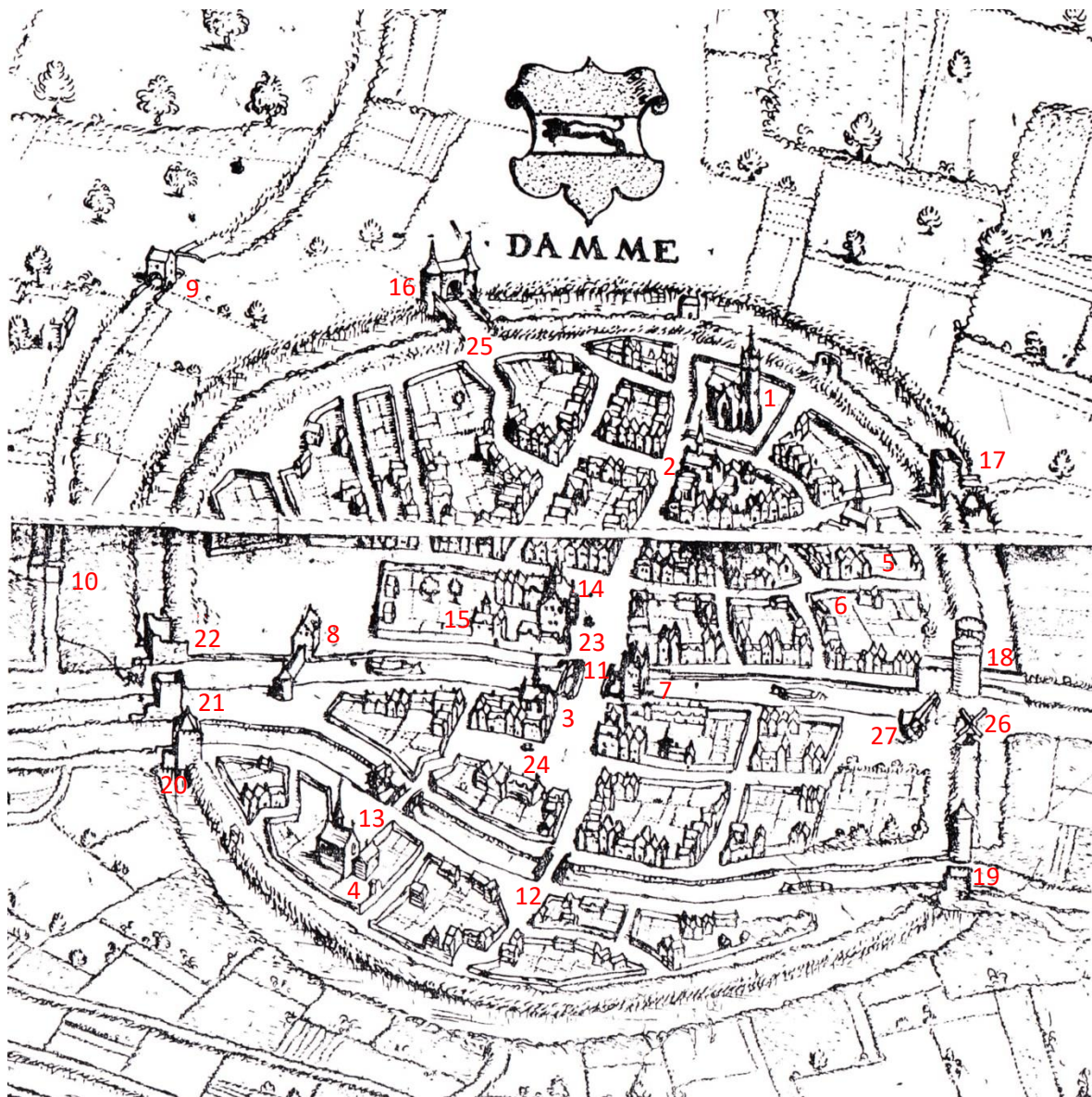
⁵⁴ Boes, 1929, p.107

⁵⁵ Van Cauwenberghe, 1986, p.99 met verwijzing naar de stadsrekening, 1432-33, 3 v°: Ontfaen vanden deken van Sente Jooris ghilde, ghehouden biden scotters vanden voetboghe binder stede vanden Damme, dewelcke ghenomen hebben in aerveliken cheinse jehens de vorseide stede vanden Damme, de plaetse bachter der halle gheheten den Hem, nu der zelve Scottershof, omme 8 schell. groten siaers, voort de usance ende de visscherie vanden watre vander kille ende vander dweersgracht liggende neffens den zelve hove, omme 4 schell. groten siaers

Damme omstreeks 1400 na de aanleg van de tweede stadsomwalling. De nieuwe omwalling omsloot een beduidend kleiner stadsareaal, waarvan het noordelijke gedeelte dan nog door het Nieuw Gedelf doorsneden werd.

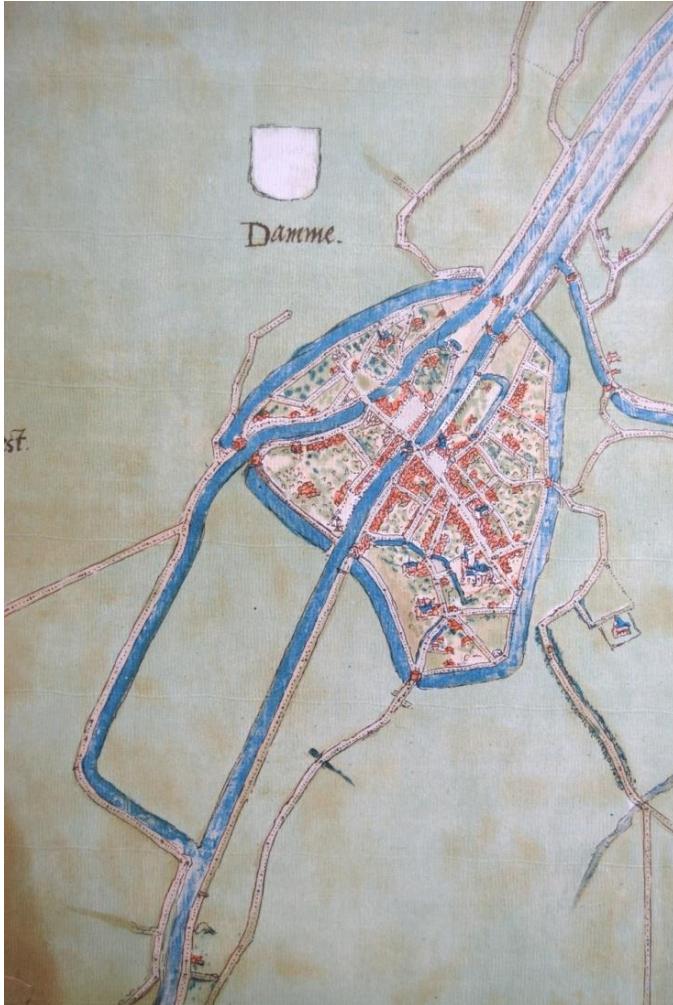
het klooster van Sint-Elisabeth te Moerkerke, sinds 1483 gesticht onder de naam Sarepta⁵⁶. Na de aanleg van de nieuwe vesting in 1616-1620 wordt ook dit klooster gesloopt.

De stad Damme door Marcus Gerards, 1562. De publieke gebouwen, de waterwerken en de poorten zijn goed weergegeven.

1.O.L.Vrouwekerk. 2.Sint-Janshospitaal. 3.Sint-Joriskapel. 4.Heilige Kruiskapel. 5.Nazarethconvent. 6.Begijnhof.
7.Grote Speie. 8.Kleine Speie. 9.Gentse Speie. 10.Kleine Gentse Speie. 11.Spiebrug. 12.Sint-Jacobsbrug.
13.Brug bij de H.Kruiskapel. 14.Stadhuis. 15.Schuttershof Sint-Joris. 16.Catharinapoort. 17.Grote Brugse poort.
18. Kleine Brugse poort. 19. Koolkerkepoort. 20.Oostkerkepoort. 21.Kranepoort. 22.Monnikeredepoort of
Gentpoort. 23.Markt. 24.Koommarkt. 25.Haringmarkt. 26.Scellemolen. 27.Kraan.

⁵⁶ Omtrent deze gemeenschap zie: Huyghebaert, N., Monastère de Sainte-Elisabeth, appelé Sarepta, à Moerkerke, à Damme et à Bruges, Monasticon belge, deel III, vol.4, Luik, 1978, p.1095-1121.

Plan van de stad Damme door J. van Deventer. De opname van het stadsplan gebeurde omstreeks 1560. De Verse Vaart of Zoete Vaart is reeds aangelegd. Dit gebeurde tussen 1548 en 1564.

Dit plan toont de Bourgondische stadsversterking. De oude vesten worden niet afgebeeld. Opmerkelijk:: het Sint-Janshospitaal wordt aan de oostzijde van de Kerkstraat afgebeeld en ook de ligging van de Sint-Joriskapel wordt niet goed weergegeven.

2.12. De aanleg van de 'Versche Vaart' (1548-1564)

De vaarweg van het Zwin bleef echter voor moeilijkheden zorgen. De ultieme oplossing voor de stad Brugge om zijn vaarverbinding met de zee open te behouden bleek de aanleg van een nieuw kanaal van de zogenaamde Verse Vaart of Zoete Vaart, die in Damme op het Nieuw Gedelf aansloot. Het graafwerk gebeurde tussen 1548 en 1564. In het kader van de aanleg werd op het Zwin in 1548 – vermoedelijk als experiment - de schuifdeursluis van de *Slecke* aangelegd.⁵⁷

Wanneer de stad Brugge in 1566-68 door het hergraven van het Oude Zwin en de waterloop van de Monnikerede een rechtstreekse verbinding met dit kanaal realiseerde, wordt het deel van de Verse Vaart tussen de monding van de Monnikerede bij Bekaf en Damme afgesloten. De stad Damme verloor op deze wijze voorgoed elke directe verbinding met de zee. Dit betekende de genadeslag voor de economie van de stad, die nu in versneld tempo ontvolkte⁵⁸. Dit proces werd nog versneld door de aanleg van de nieuwe gebastioneerde vesting.

2.13. Damme als Spaanse vesting (1617-).

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog kwam de stad Damme vanaf 1604 in de frontlinie te liggen. De Spaanse legerleiding o.l.v. Ambrosius Spinola liet de stad uitbouwen tot een belangrijk militair steunpunt, een rol, die het tot begin 19de eeuw zou vervullen.

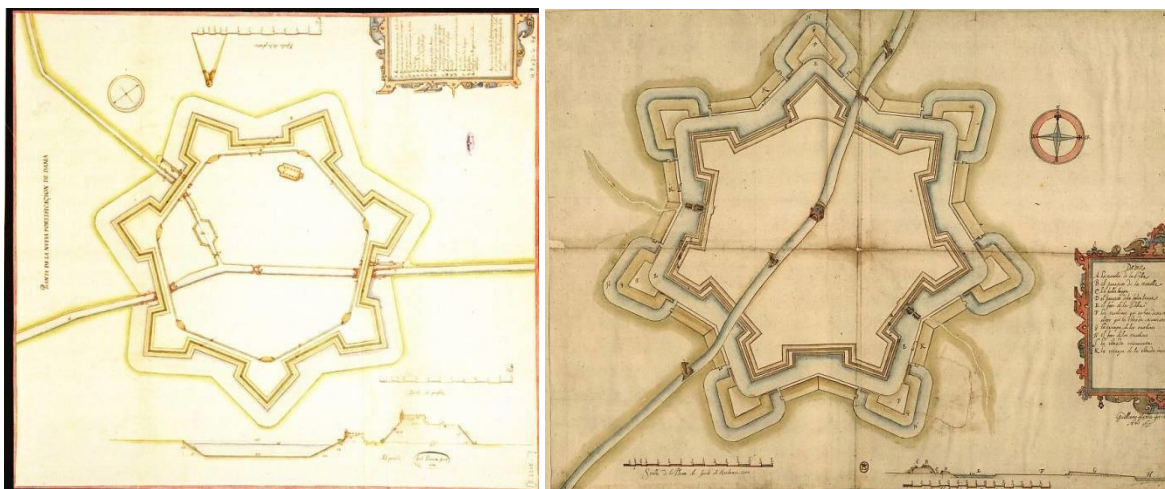
De eerste aanpassingen aan de Bourgondische vesting grepen reeds plaats vanaf 1578. Hierbij werden op de wal kleine bastions opgeworpen.

⁵⁷ Terryn, 2017b.

⁵⁸ Een vergelijking tussen de kaarten uit midden 16de eeuw en de plattegronden van de vesting laat het resultaat van deze evolutie zien: in nog geen halve eeuw is in de Burgstraat de bebouwing nagenoeg volledig verdwenen

Nadat de hervormingsgezinden, onder de leiding van prins Maurits, zich in 1604 meester had gemaakt van de steden Sluis en Aardenburg, liep de frontlinie vast ter hoogte van de Zwinsmond en de nieuwe geul van Lapscheurse Gat, ontstaan bij de algemene inundatie vanaf 1584.

Ontwerpplannen van de Vesting Damme, Guillaume Flamaen, Links: ca.1617 (Simancas, Archief, MPD O4 086).Rechts: ca.1619 (Parijs, Bibliothèque Nationale)

Jan Sappaert, de vesting Damme, 1660 (Gent, Stadsarchief) met de loop van de Lieve binnen de stad.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) verstevigden de beide partijen hun positie. Vanwege zijn ligging, aan een stelsel van kanalen en tegenover de vesting Sluis en voor de stad Brugge, werd de stad Damme door de Spaanse ingenieurs omgebouwd tot een moderne gebastioneerde vesting⁵⁹.

Het ontwerp van de nieuwe vesting was, te oordelen naar de bewaarde ontwerpplannen, van de hand van ingenieur Guillaume Flamaen⁶⁰. Deze plannen zijn duidelijk ontworpen, waarin het basisgrondplan en het walprofiel werden voorgesteld. Geen van de voorstellen hieromtrent zijn blijkbaar volledig gerealiseerd. Ook de toekomstige landpoorten van O.L.Vrouw en Sint-Anthonius zijn nog niet aangeduid.

In het ontwerp van 1617 zijn de geplande bastions vol – bij de realisatie zijn enkel de bastions richting Sluis vol uitgevoerd - en is de ravelijnengordel nog niet getekend. Het ontwerpplan 1619 toont de ravelijnengordel.

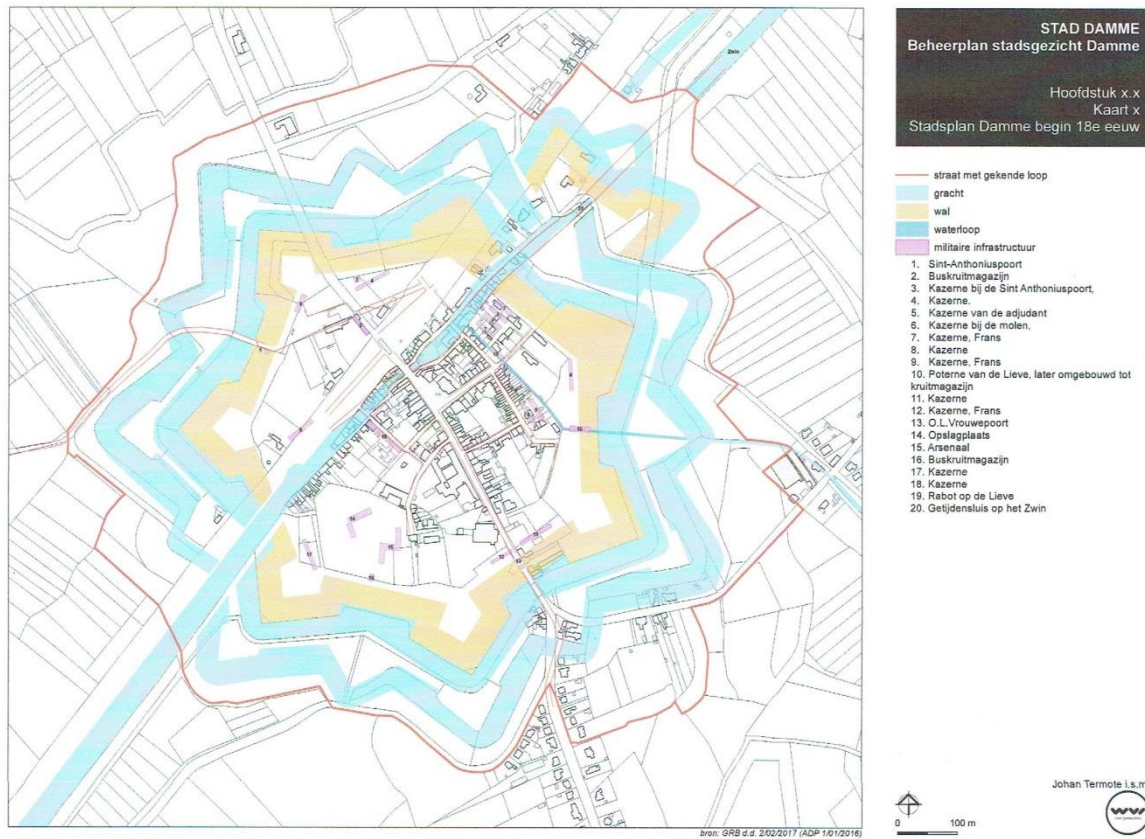
Eind 1617 – begin 1618 startte de bouw van de vestinggordel aangelegd op basis van een regelmatige zevenhoek en uitgevoerd volgens het Oud - Nederlandse stelsel.

⁵⁹ Voor deze vesting zie: Termote en Zwaenepoel, 2004 en Termote, 2006

⁶⁰ Simancas Archief, MPD O4 086.

De vestinggordel was opgebouwd uit 7 bastions – 2 volle en 5 holle – verbonden door courtines en volledig voorafgegaan door een voorwal. De enveloppe is merkwaardig met ravelijnen en lunettes, alle verbonden met een doorlopende bedekte weg. Het geheel was omringd met een glacis. De basis van de vestinggordel bleef bewaard en kende slechts een lichte aanpassing tijdens de Spaanse Successieoorlog.

De vesting was uitgerust met twee landpoorten. Het waren de O.L.Vrouwepoort en de Sint-Anthoniuspoort, beide aangelegd op de wegen richting Brugge⁶¹.

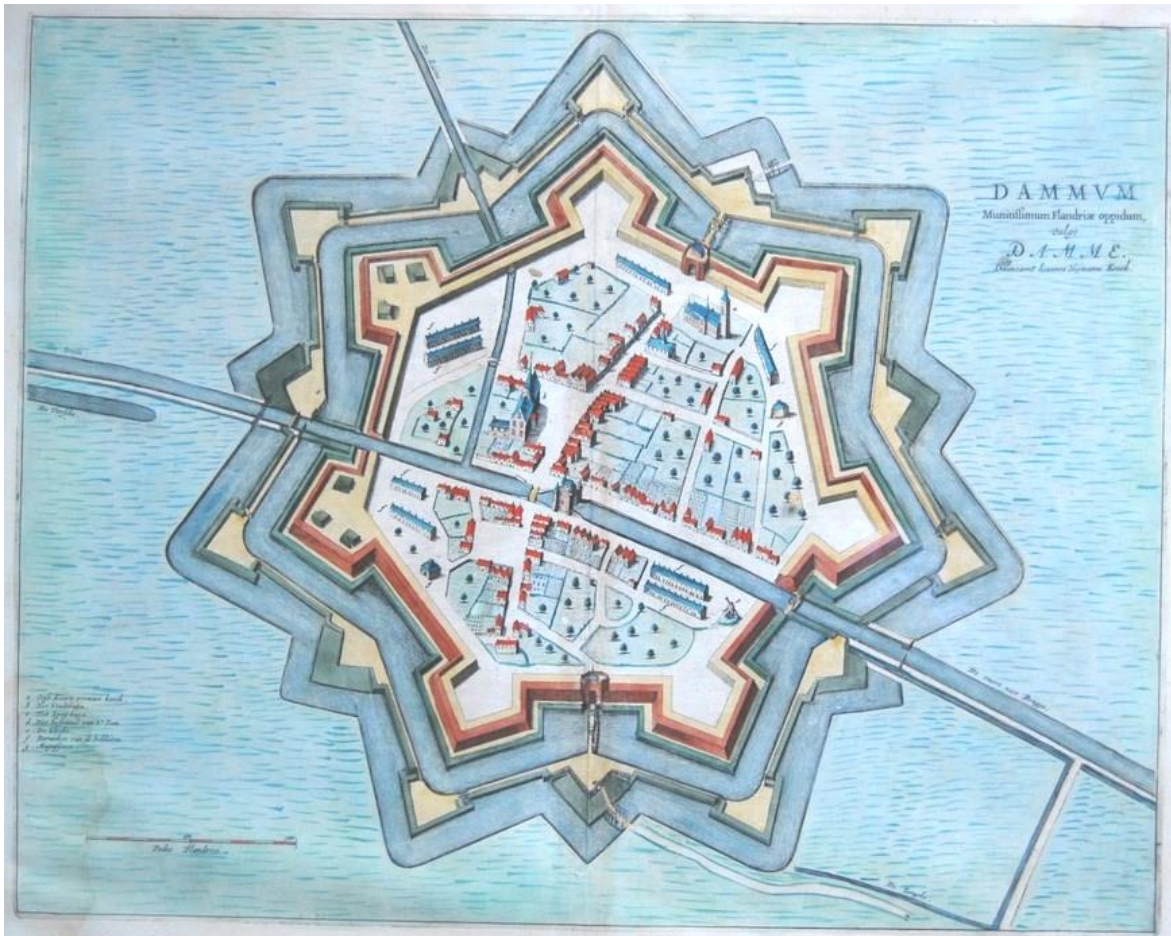
Damme omstreeks 1702 na de aanleg van de gebastioneerde stadsomwalling en het hoornwerk. Aanduiding van de militaire infrastructuur.

⁶¹ Voor precieze doorsneden van de vesting bezitten we voorlopig geen 'eigentijdse' Spaanse plannen. Hiervoor moeten we wachten tot de plannen van de Franse ingenieurs opgemaakt in 1703-1704. Van Vauban is een beschrijving van de Spaanse vesting bewaard: *Sept bastions de figure à peu de chose près régulière. Le rempart est de terre jadis gazonnée, mais présentement bas et très abaissé, ayant son talud extérieur fort avallé et du moins égal à sa hauteur sans fraises ni palissades, de sorte qu'on peut monter aisément par tout; il est d'ailleurs fort étroit les parapets n'ayant que 10 à 12 pieds d'épaisseur, et les terreplein 15 à 18 de largeur au plus. Le pied de ce rempart est bordé d'une fausse braye peu élevée au dessus de la superficie de l'eau, ce n'est qu'un parapet de 12 pieds d'épaisseur, bas et fort abaissé, bordé d'une haye vive trop élevée qui lui tient lieu de palissade elle est vieille et mal garnie parce qu'elle a été trop négligée, et qu'on n'a pas eu soin de l'entrelasser (vlechten)...*

Le fossé de la dite place est grand et large, et parroit assez bas. Le chemin-couvert ne vaut rien, n'ayant de glacis que devant les places d'armes. (Parijs, Vincennes, Service Historique de l'Armée de Terre, Archives de l'Inspection du Génie (SHAT), Fonds Places étrangères, Damme).

De militaire infrastructuur

Binnen de Spaanse vesting kwam een volwaardige militaire infrastructuur tot stand. We kennen ze via het zeldzame iconografisch materiaal en via de beschrijvingen van de Franse ingenieurs, opgemaakt tijdens de periode van de Spaanse (1701-1714) en Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748).

Plan van de stad Damme opgemaakt door Joannes Heymanszoon Koeck en afgedrukt in J. Blaeu, Tooneel der steden van de Vereenighde Nederlanden met hare beschrijvingen, Amsterdam, deel II, 1649, p.296.

In tegenstelling tot de afbeelding van de woonhuizen en het stratenpatroon, is dit plan vrij precies voor wat de afbeelding van de militaire infrastructuur betreft. Het biedt de mogelijkheid om de details van de kazernes verder na te gaan en te reconstrueren. De kazernes waren eenlaagsgebouwen telkens met afzonderlijke kamers, toegankelijk via een deur en verlicht met een bovenvenster. Elke kamer was uitgerust met een kleine openhaard (zie schoorstenen).

De afgebeelde infrastructuur omvat 8 kazernes, 2 kruitmazijnen (vierkante gebouwtjes). Bemerkt de twee linkse bastions, dat vol zijn uitgewerkt en voorzien is van een drietal cavaliers, die toelieten de kanonnen hoger te plaatsen en dus verder te vuren.

Vandenbergher vermeldt de aanbesteding op 13 augustus 1615 van niet minder dan 40 nieuwe barakken⁶². Dit waren vermoedelijk houten barakken, opgetrokken voor de huisvesting van de grondwerkers, die instonden voor de realisatie van de vesting.

Mogelijk werden die na verloop van tijd door bakstenen exemplaren werden vervangen en als kazernes ingericht. Daarnaast waren er twee buskruitmagazijnen, een arsenaal en een bakkerij. Deze nieuwe infrastructuur wordt reeds aangeduid op het plan van J. H. Koeck⁶³ opgemaakt kort voor 1649. Hieruit kunnen we de spreiding van deze infrastructuur zien over het stadsareaal. In de zone ten noorden van de Reie zijn niet minder dan vier kazernes en één kruitmazijn ingeplant. Het waren de twee kazernes bij de molen, de twee kazernes bij de Sint-Anthoniuspoort en het kruitmazijn bij de Sint-Anthoniuspoort.

⁶² VANDENBERGHE, 1956/1, p.

⁶³ J.H. Koeck zou een vestingbouwkundige zijn, die in 1648 in dienst stond van de stad Antwerpen (Hoste, 1956, p.38 en voetnoot 2).

In de zone ten zuiden van de Reie waren eveneens vier kazernes en een kruitmagazijn opgetrokken. Het zijn de kazernes op de weide Solvay, de kazernes bij de O.L.Vrouwepoort en het kruitmagazijn. Het plan laat niet toe de constructies precies te situeren. De Franse plannen leveren wel precieze locatiegegevens op.

Binnen de vesting was er een woning voor de gouverneur (de militaire bevelhebber van de vesting)⁶⁴. Dit was het huis 'de Grote Sterre', dat zeker voor 1625 door het beheer van Domeinen van zijne majesteit van Spanje was opgekocht. De tuin van de gouverneur was gesitueerd aan de overzijde van de Kerkstraat en omvatte het zuidelijke deel van het areaal tussen dezelfde Kerkstraat, de Kattestraat, de Burgstraat en de Sint-Jansstraat.

De kapel van het Sint-Janshospitaal deed tot 1642 dienst als garnizoenskapel. Daarna gingen de diensten door in de Heilige Kruiskapel in de noordelijke beuk van de O.L.Vrouwekerk.

De vesting was goed ontsloten via waterwegen. De belangrijkste waterweg vormde de Reie (Brugge) en de Verse Vaart. De Lieve geeft verbinding met de stad Gent. Deze waterloop werd om strategische redenen binnen de vesting gebracht en dit via een waterloop door het voorliggende ravelijn en een poterne in de courtine (zie Haringmarkt) en, waar het via een kanaaltje evenwijdig aan de huidige Ketelstraat met de Zoute Vaart is verbonden⁶⁵. In het kanaaltje werd het nog bewaarde sas aangelegd, dit teneinde de waterpeilen tussen de beide waterlopen te regelen.

De kunstwerken op de Lieve en de Zoute Vaart na 1660. L: de kleine Speie; M: sluis op de Zoute Vaart, 1660; N: keersluis op de buitenste vestinggracht, 1660 (Vauban, plan van de vesting Damme, 1702 (Parijs, Vincennes, Service Historique de l'Armée de Terre, Archives de l'Inspection du Génie (SHAT), Fonds Places étrangères)

Lang bleef de waterloop niet in gebruik. In 1660 legde men de Lieve in de buitengracht van de vesting waarna het via een keersluis en een schutssluis met de Zoute Vaart verbonden werd.

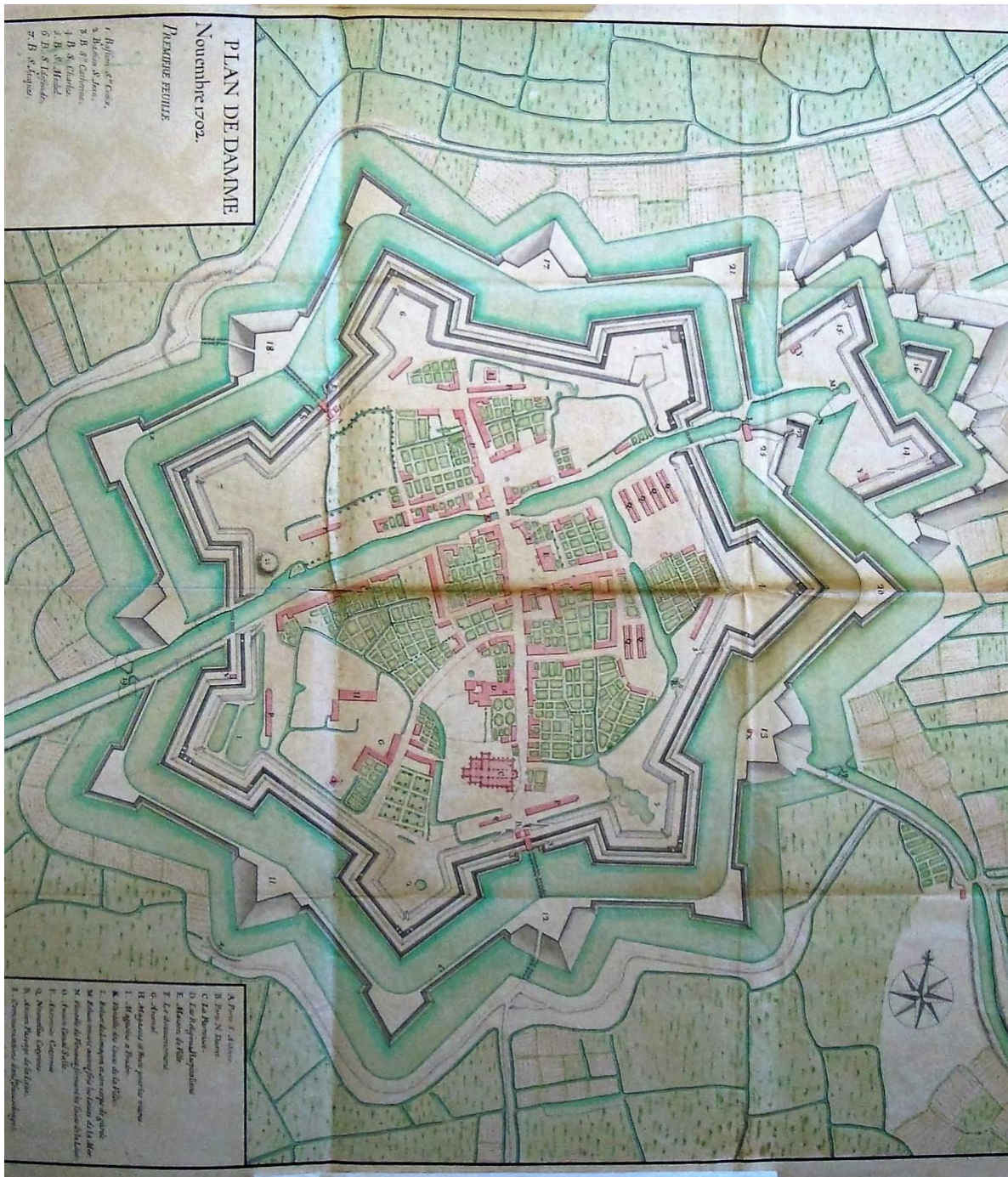
Laatstgenoemde schutssluis bleef echter niet lang in gebruik. In 1701-1702 legde de Fransen richting Sluis een hoornwerk aan, die de stad voorgoed afsloot van de Zoute Vaart.

⁶⁴ Omtrent de opeenvolgende gouverneurs van de vesting zie: VANDENBERGHE, 1956/1, p.85 en vlg.

⁶⁵ Het basisplan van ingenieur Flamaen voorziet hier zelf een heuse binnenhaven.

2.14. De aanpassingen aan de vesting tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1713)

In 1700 stierf Karel II van Spanje zonder nakomelingen. Hij liet zijn rijk na aan Filips, hertog van Anjou 1683 – 1746), kleinzoon van Lodewijk XIV. Filips besteede de troon als Filips V. Het machtsverevenwicht in Europa was verstoord: Frankrijk dreigde te machtig te worden. Oostenrijk, Engeland en de Republiek der Verenigde Provinciën dreigden met een oorlog.

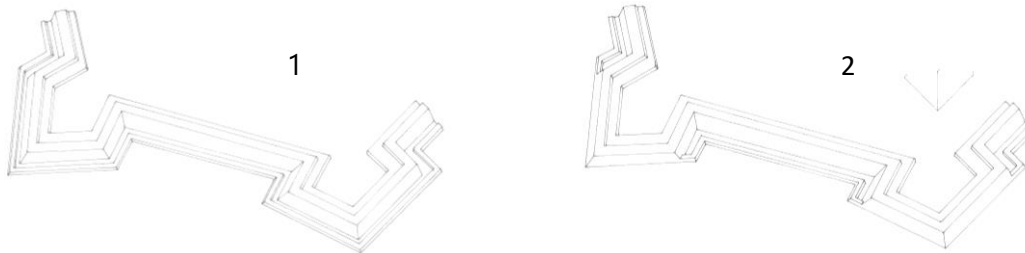

Vauban, plan van de vesting Damme, 1702 (Parijs, Vincennes, Service Historique de l'Armée de Terre, Archives de l'Inspection du Génie (SHAT), Fonds Places étrangères). Dit gedetailleerd plan geeft de toestand van 1702 weer, juist voor de ingrepen aan de hoofdwal. Het plan is voorzien van een cijfer- en een letterlegende. 5. Bastion van Sint-Michiels. 6. Bastion van Sint-Ildefonse. 7. Bastion van Sint-Karel. E. Stadhuis. I. Poedermagazijn. Q. Nieuwe kazernes. P. Oude kazernes. S. Communicatiegangen naar de voorwal. T. Wachtpost.

Teneinde een bezetting van de Zuidelijke Nederlanden door de Verenigde Provinciën te voorkomen reageren de Fransen met de onmiddellijke bezetting van de Spaanse Nederlanden. Op 6 februari 1701 namen ze de leiding van de vesting Damme over. De versterking wordt onder de leiding van de Franse ingenieurs de Chermont en Touros in allerijl aangepast als een vesting tegen de Verenigde Provinciën. Op 5 mei 1701 maakte ingenieur

Senneton de Chermont een toestandsbeschrijving van de vesting met een kostenraming voor de aanleg van een nieuw hoornwerk richting Sluis. Dit hoornwerk bleek reeds in november 1702 voltooid. De sluis op de Zoute Vaart verloor voorgoed zijn functie. Ook het ravelijn voor de poterne van de Lieve werd aangepast. De poterne werd omgewerkt tot een buskruitmagazijn en de hoofdwal boven het magazijn verhoogd met een cavalier.

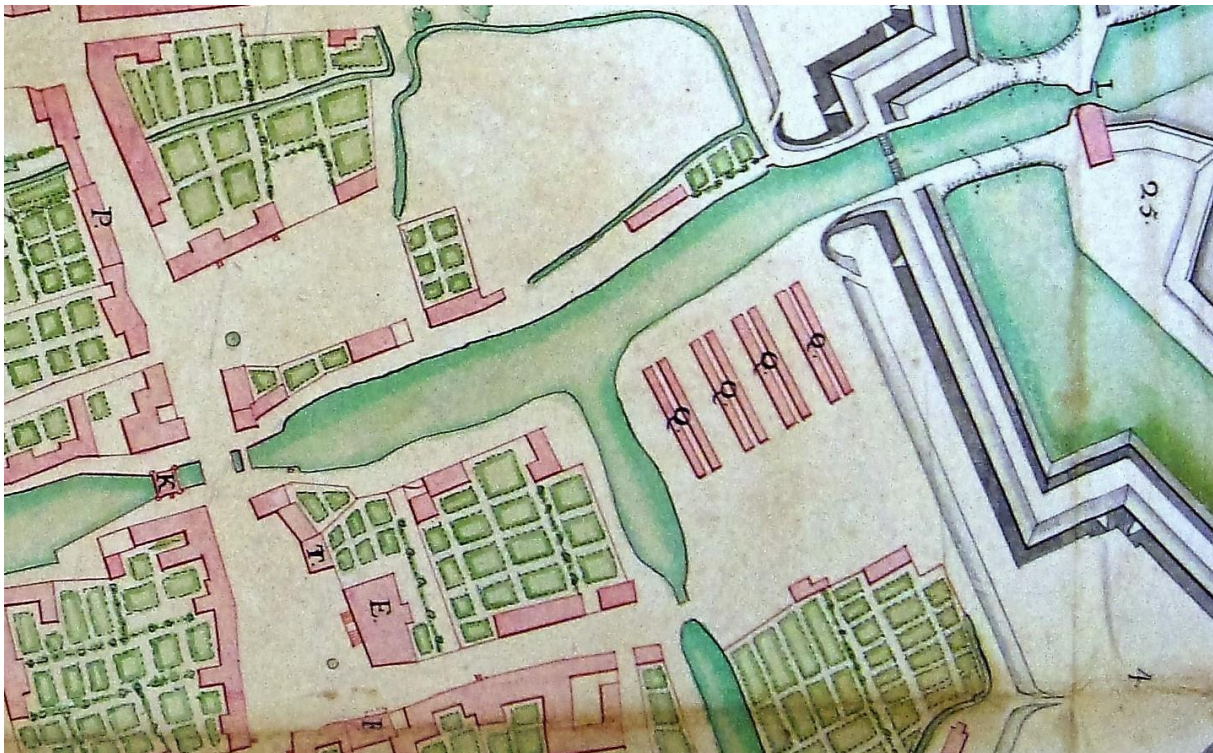
Op 27 november 1702 stelde Vauban zijn rapport op betreffende de toestand en de projecten van de vesting Damme. Alles wees op de slechte toestand van de vesting Gordel. Dit rapport vormde de basis van een reeks voorstellen voor aanpassingen, die echter niet allemaal werden gerealiseerd. In praktijk kon wegens tijdsgebrek enkel de hoofdwal hersteld. Van dit laatste element is niet alleen het advies, maar tevens de doorsneden bewaard gebleven. Ze laten toe de aanpassingen aan de Spaanse hoofdwal te volgen en maken m.a.w. een precieze reconstructie van de versterkingswerken toe.

Evolutie van de gebastioneerde vestingwal.

1. De Spaanse omwalling is gekenmerkt door het gebruik van een voorwal over de ganze lengte van de hoofdwal.
2. De Franse ingreep, waarbij de voorwal voor de bastions werd weggegraven en voor de courtine als een soort van tenaille behouden.

Bij de reconstructie werd terecht terugggegaan naar de vestingwal met de Franse aanpassingen.

De stadskern van Damme omstreeks 1700 (Vauban, detail uit het plan van de vesting Damme, 1702, Parijs, Vincennes, Service Historique de l'Armée de Terre, Archives de l'Inspection du Génie (SHAT), Fonds Places étrangères).

Vaubans voorstellen voor de hoofdwal omvatten: het weggraven van de voorwal voor de bastions en het uitbreiden van deze laatste. De hoofdwal wordt verhoogd en verbreed over de volledige lengte. Ter hoogte van de

courtine bleef de voorwal bewaard. De helling van de hoofdwal werd opnieuw gefatsoeneerd en aangevuld met een meidoornhaag⁶⁶.

Binnen de vesting vervulde men de infrastructuur voor de huisvesting van de soldaten. Er kwamen een aantal nieuwe kazernes bij respectievelijk ingeplant op de weide Solvay en op de Haringmarkt. Verder kwam er een nieuwe kazerne aan de westzijde van de O.L.Vrouwepoort. Ook in de binnenstad kwamen nieuwe kazernes, vermoedelijk door de verbouwing van een aantal rijhuizen. Het waren de kazerne van de kanoniers in de Sint-Janstraat en de kazerne in de Sint-Jacobstraat (de huidige Dammesteeweg)⁶⁷. Dit alles was goed voor 432 manschappen. Verder was er nog de kazerne van O.L.Vrouw (goed voor 72 man) terwijl nog eens 150 manschappen logeerden bij particulieren. In totaal konden 654 manschappen opgevangen.

Naast deze verblijfsinfrastructuur voor de manschappen, was de vesting uitgerust met twee kruitmagazijnen. Deze waren respectievelijk gelegen aan de Sint-Anthoniuspoort en bij het arsenaal op de huidige Magazijnbilk. Het waren magazijnen op een vierkante plattegrond van 20 voet of ongeveer 6 m zijde. Deze bij het arsenaal telde bovendien een verdieping. Deze kruitmagazijnen werden door de Spanjaarden gebouwd en bleven niet minder dan 150 jaar in gebruik.

Deze infrastructuur wordt tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740 - 1748), opnieuw door de Franse ingenieurs geïnventariseerd. Hieruit blijkt dat reeds heel wat kazernegebouwen zijn gesloopt. Dit was onder meer het geval voor de kazernes op de weide Solvay en de Haringmarkt, voor de kazerne west van de O.L.Vrouwepoort en de kazerne bij het arsenaal⁶⁸.

De volledige infrastructuur zou vanaf 1758 geleidelijk gesloopt worden. De gebouwen op het Magazijnbilk bleven bewaard tot het eind van de 18de eeuw.

Periode	Oppervlak stadsareaal binnen de wallen
Eind 13 ^{de} eeuw (eerste stadsomwalling)	57 ha
Eind 14 ^{de} eeuw (tweede stadsomwalling)	34 ha
Begin 17 ^{de} eeuw (aanleg gebastioneerde vesting) - heden	23 ha

Tabel: Damme, evolutie van de oppervlak van het stadsareaal vanaf eind 13de eeuw.

⁶⁶ Parijs, Vincennes, Service Historique de l'Armée de Terre, Archives de l'Inspection du Génie (SHAT), Fonds Places étrangères, Damme.

1. Mon avis est de gasonner son rempart, ou de la plaquer exterieurement de nouveau, depuis le pied dudit rempart jusqu'au sommet si le terrain s'y trouwe avoir fait propre après y avoir fait un deblay de 7 à 8 pieds d'épaisseur pour preparer l'assiette, et faire place aux fascinaiges, sinon de le reprendre a une hauteur, et la gasonner ou plaquer de la jusqu' au sommet observant 1er de bien battre et fouler les terres 2. De les fasciner fraiser et palissader. 3. d'épaissir son parapet à preuve, c'est-à-dire de lui donner 18 à 20 pieds d'épaisseur sur les flances et les faces, et 16 aux courtines. 4. De l'élever par tout de 3 à 4 pied's plus qu'il n'est aux dessus de la faussebraye qui est au pied, delaquelle je ne voudrais laisser que les courtines retournées dans les flancs jusque sur le prolongement des faces, et reduire l'espace occupé par laditte faussebraye à une berme de 12 pieds de largeur devant le faces, ainsi qu'il est figuré au plan, sur laquelle on planteroit une haye vive d'épine blanche à double ligne à condition de la mieux entretenir qu'on n'a fait la veille, et en attendant qu'elle fût eviie une bonne et forte palissade penchée. 2. Refaire les parapets de la faussebraye des courtines qui resteront sur pied, les épaissir à preuves, leur faire deux banquettes au moins d'élevation plus couper la haye vive rez pied rez terre et en repasser les coupures avec l'herminette, affin d'en ôter ce que les troncs auront d'eclatté, et faire qu'elle repousse mieux, la repeupler et remplir ses vuides, la laisser croître après, et la mieux entretenir que du passé, terminant son sommet quand elle sera tout à fait élancé à quatre pieds et demi de haut, et rien de plus;

3. Faire une coupure dans le milieu des courtines de la dite faussebraye pour servir de communication aux demilunes enfoncées à l'eau de la profondeur de 3 pieds sur 9 à 10 de largeur, qu'il faudra revêter par le fond et des deux côté pour en soutenir les bords, même les vouter sous le parapet affin d'y pouvoir retirer les batteaux ou vadeaux qui serviront à la communication des demilunes.

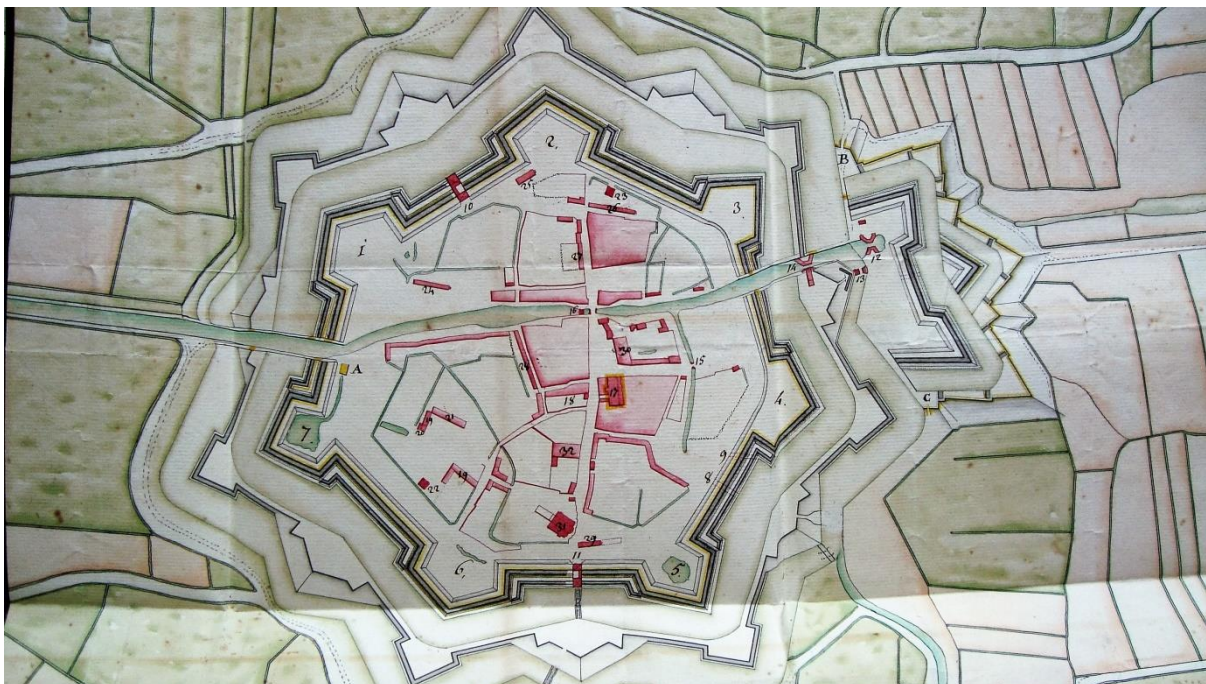
4. Elever la pointe des bastions de 3 pieds plus que les courtines, cette élévation diminuant proportionnellement des dittes pointes aux angles des flancs et courtines jusqu'à ce qu'elle se reduite à rien.

5. On pourra encore élever des barbettes sur les pointes en surtout de trois pieds de hauteur sur le terreplein, retournées de dix toises de part et d'autre des angles flanquer

6. Aggrandir les terrepleins des bastions, de quatre toises de largeur non compris les banquettes, et celuy des courtines seulement de trois y faire des montées à canon et des souterrains sous les pointes des bastions, de quatre toises de longueur sur 9 à 10 pieds de largeur, les vouter à preuve, les proprement cimenter et après les recouvrir de terre le plus épais qu'on pourra. On ne scauvoit trop faire de ces sortes de bâtiment.

⁶⁷ De kazernes bij de molen omvatte elk 9 kamers zonder corps de garde of wachthuis. In elke kamer konden drie bedden opgesteld, waarin in elk drie man konden slapen. Dit gaf dus de mogelijkheid om 72 man te logeren. De kazerne Sint-Anthonius bevatte 6 kamers met telkens vier bedden goed voor 72 man. De kazerne bij het poedermagazijn telde 12 kamers van 3 bedden goed voor 108 man en de kazerne van de adjudant tenslotte telde 6 kamers met 3 bedden en was goed voor 54 man. Samen met de kazerne van de kanoniers (gelegen aan de Sint-Jansstraat), goed voor 126 soldaten leverde dit slaapgelegenheid voor 432 soldaten. Verder waren er de kazernes bij de O.L.Vrouwepoort.

⁶⁸ Vergelijk de plannen Vauban 1702 met het plan Thierry uit 1747.

Thierry, fragment van het ontwerpplan van de vesting Damme, 1747 (1/3600). (Parijs, Vincennes, Service Historique de l'Armée de Terre, Archives de l'Inspection du Génie (SHAT), Fonds Places étrangères)
 Op dit plan, opgenomen tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog, is de Spaanse militaire infrastructuur nog bewaard. De geplande ingrepen zijn miniem en beperken zich tot het bijwerken van de parapet.
 Legende: 1. Bastion van de Molen. 2. Bastion Sint-Anthonius 3. Bastion van Sluis. 4. Bastion van de gerechtigheid. 5. Bastion O.L.Vrouw. 6. Bastion van de kerk. 7. Bastion van de IJzeren Poort; 8. Kazemat. 9. Poterne. 10. Sint-Anthoniuspoort. 11. O.L.Vrouwepoort. 12. Sluis van de afgesloten kreek. 13. Sluis van het rabot. 14. Sluis. 15. Sluis van de Lieve, vernield. 16. Jaagsluis opgegeven. 17. Verblijfplaats gouverneur. 18. Tuin van de Gouverneur. 19. Arsenaal. 20. Bakkerij. 21. Brouwerij. 22. Poedermagazijn bij het arsenaal. 23. Poedermagazijn Sint-Anthonius. 24. Kazerne van de Molen. 25. Kazerne Sint-Anthonius. 26. Kazerne van het poedermagazijn Sint-Anthonius. 27. Kazerne van de Adjudant. 28. Kazerne van de kanonniërs. 29. Kazerne O.L.Vrouw. 30. Stadhuis. 31. Parochiekerk. 32. Sint-Janshospitaal van de Augustinessen.

2.15. De geleidelijke opgave van de vesting Damme (1748-)

De Vrede van Aken, die in 1748 de Oostenrijkse Successieoorlog afsloot, betekende een keerpunt. De Franse Troepen verlieten de Zuidelijke Nederlanden en de Verenigde Provinciën namen de barrièresteden opnieuw in. De oorlog toonde meteen de 'achillespees' van de vesting Damme: eenmaal veroverd door de vijand, vormde de vesting een rechtstreekse bedreiging voor de Nederlandse vestingen Sluis en Retranchement. Onder druk van Nederland wordt de vesting dan ook versneld afgebouwd. Dit zien we al op het plan uit 1756 opgemaakt door J.F.Maelstaf en C.J.Bouvaert. Het vermeldt onder de nummers 12 tot 17 specifiek de terreinen waarop de afgebroken militaire infrastructuur stond. De afbraak was dus blijkbaar reeds achter de rug.

De vrijgekomen arealen boden meteen mogelijkheden voor de inplanting van nieuwe landbouwbedrijven. Ten noorden van de vaart wordt nu de Sint-Christoffelhoeve uitgebouwd op de plaats van de kazerne van de adjudant. Op de plaats van de kazerne van de kanonniërs verrijst de nog bewaarde hoeve Sint-Jansstraat 2 en op het areaal van de O.L.Vrouwkazerne wordt de hoeve Kerkstraat 42 uitgebouwd. Ook de hoeve Burgstraat 12 valt in deze rij van nieuwe stadsboerderijen.

De Anthoniuspoort verloor zijn belang en werd vanaf 1761 geleidelijk afgebroken. De nieuwe noordelijke toegang tot de stad vanuit Brugge verliep nu via de molen en de noordelijke dijk van de Reie⁶⁹.

De O.L.Vrouwepoort bleef in gebruik.

⁶⁹ Een beschrijving van de nieuwe toegangsweg, die dringend moet gecalsijt worden: zie: Hendrick Pulincx, plan van de havenkom van Damme, 1746 (Stadsarchief Brugge, Kaarten en plannen, 75). Op dit plan ook een tekening van Slecke en Speie, en de bebouwing langs het kanaal.

Plan van de vesting Damme, J.F.Maelstaf en C.J.Bouvaert, 1756 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten en Plannen in handschrift, nr. 1625)

Hendrick Pulincx, plan van de havenkom van Damme, 1746 (Brugge, stadsarchief, Kaarten en plannen, 75)

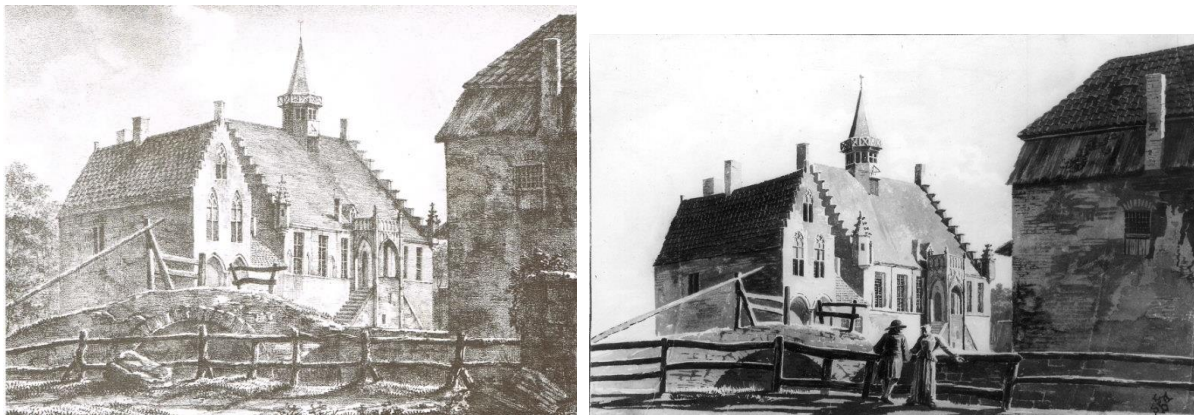

2.16. De aanleg van de Damse Vaart (1808-)

Eind 18de eeuw werden de Zuidelijke Nederlanden, samen met de Verenigde Provinciën, ingenomen door de troepen van de jonge Republiek Frankrijk. Zeeuws-Vlaanderen werd op 13 februari 1796 bij het Scheldedepartement gevoegd. Meteen lag de mogelijkheid open om de verbinding met Sluis en de Zwinmonding opnieuw te herstellen⁷¹.

Het project voor een nieuw kanaal werd reeds op 15 juli 1808 aanbesteed, maar volledig herwerkt tot een plan om de waterloop tot aan de Scheldemonding door te trekken. De bestaande kanalen Duinkerke-Veurne-Nieuwpoort-Plassendale-Brugge konden nu immers met een nieuw kanaal Brugge-Damme-Sluis-Aardenburg-Breskens verbonden. In 1811 viel de beslissing voor de opstart van de werken. Bij de val van het keizerrijk in 1814-1815 was het nieuwe kanaal reeds tot aan het fort Sint-Donaas te Lapscheure gerealiseerd. Tussen 1818 en 1824 liet koning Willem I het kanaal verder doortrekken tot in Sluis. Nu diende ook de binnenstad van Damme doorsneden. De onteigeningswerken startten pas in 1819. In totaal sloopte men niet minder dan 18 woningen. Ze werden op 26 januari 1819 per opbod verkocht. Deze woningen waren gesitueerd langs de Reie en de noordzijde van de Korenmarkt. De havenkom en de drie waterlopen (Lieve, Reie en Zwin), die eeuwenlang door het centrum van de stad stroomden, werden opgevuld met de vrijgekomen grond van de Damse Vaart.

In 1829 vatte men het plan op om het kanaal - zoals oorspronkelijk voorzien was - verder door te trekken tot in Breskens en dit ter verbetering van de afwatering van de polderstreek. De Brabantse Omwenteling van 1830 belette de realisatie. Pas in 1857-1858 werd het kanaal onder impuls van de stad Sluis doorgetrokken tot de haven aldaar. Vervolgens staakte men de werken wegens te hoge kosten.

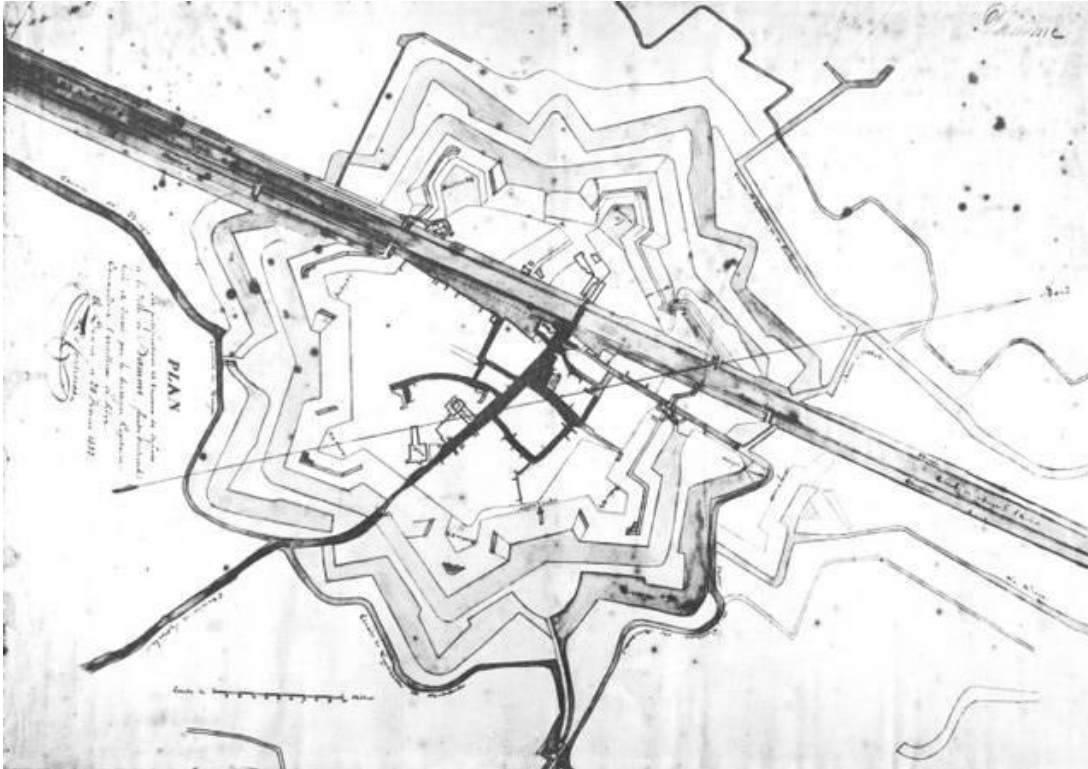
De Speiebrug over de Reie met rechts de woning van de speimeester. Links de tekening door J. Verbrugge, 1807 en rechts de tekening van Serafijn Vermote, 1814.

Het kanaal was 8 m breed op de bodem en 3 à 4 m diep. Tussen Brugge en Damme werd hiervoor de bedding van de Reie aangewend. Ter hoogte van de stadskern van Damme liep de nieuwe vaart rechtdoor, waardoor een belangrijk gedeelte van de oude stad en van de gebastioneerde omwalling ten noorden van de oude loop van de Reie worden weggegraven.

Ingenieur Ulrich Kümmer (Maubeuge 1792 - Antwerpen 1862) werd betrokken bij het project en kreeg er na enige jaren de leiding over. Hij zorgde tevens voor de bouw van de eerste (thans verdwenen) draaibrug over het kanaal in Damme.

De Belgische Onafhankelijkheid (1830) bezegelde definitief het lot van de eeuwenoude oost-westverbinding. De grens met Nederland werd opnieuw een militaire grens, waarbij men zelfs overwoog om de vesting Damme opnieuw in staat van paraatheid te brengen. Op 25 februari 1832 maakte kapitein De Contreras een plan op van de vesting. Het geschil met Nederland werd pas met het Verdrag van april 1839 definitief bijgelegd. Van dan af verloor Damme voorgoed zijn belang als militair steunpunt.

⁷¹ Omtrent de Damse Vaart zie: Hutsebaut, J. & Vermeersch, T., De Damse Vaart, Brugge, 2015.

Plan van de versterking Damme door kapitein de Contreras, 25 februari 1832 (Brussel, Legermuseum, Kaarten en Plannen, Fonds versterkingen, Damme A/1)

In 1862 stelde men de vaarverbinding tussen Brugge en Sluis open en werd een bargedienst ingericht. In dat jaar werd de schroefstoomboot Jacob van Maerlant in gebruik genomen. In iedere gemeente langsheen het kanaal komen aanlegsteigers of zogenaamde plankiers. Eén ervan is nu nog te zien aan de Damse Vaart-Zuid.

Als waterweg is het kanaal Brugge-Sluis vooral van lokale betekenis geweest. Er was een beperkt vervoer van landbouwproducten (zoals suikerbieten) of bouwmaterialen (gebakken stenen van de voormalige steenbakkerij te Hoeke-Lapscheure).

De passagiersverbinding tussen Brugge en Sluis vormde eertijds het belangrijkste verkeer te water. Vóór de Tweede Wereldoorlog was er een ongehinderde doorvaart van Brugge tot Sluis met draaibruggen in Damme, Oostkerke en Hoeke. Ter hoogte van Oostkerke waren er de zogenaamde sifons, die ervoor zorgen dat het water van de afleidingskanalen van het Leopold- en Schipdonkkanaal onder de Damse Vaart doorvloeiden.

Met het dynamiteren van de sifons door de Fransen in 1940 behoorde deze verbinding voorgoed tot het verleden. In mei 1940 lieten de Fransen eveneens de afwateringsluizen van Heist in de lucht vliegen, waardoor de Damse vaart leegloopt. Nog tijdens de oorlog wierp men voorlopige dammen op, waardoor de Damse vaart in twee delen wordt opgedeeld. De wateraanvoer gebeurde vanaf de Dampoort in Brugge. Onder het Schipdonk- en het Leopoldkanaal bracht men een leiding aan, die de waterbevoorrading tot in Sluis mogelijk maakte. Voor de overzet wordt een veerpont ingezet.

Na WOII werden de beide secties van de vaart verbonden door middel van noodbruggen.

In 1978 bouwde de provincie een vijzel bij het begin van sectie Leopoldkanaal-Sluis, waardoor de waterbevoorrading vanuit het Leopoldkanaal verzekerd wordt. In hetzelfde jaar werd 500 m van de Dampoort in Brugge een definitieve dam gebouwd.

2.17. De heropbloei van de stad in de 19de eeuw tot 1914

De aanleg van de Damse Vaart dwars door de stadskern heeft een belangrijke stedenbouwkundige impact : het noordelijke stadsgedeelte werd verder beperkt in oppervlakte en evolueerde tot een landbouwareaal. Het centrum verlegde zich volledig naar de huidige Grote Markt.

Bevrijd van het militaire juk kon de stad opnieuw zijn functie als plaatselijk bestuurs- en zorgcentrum opnemen. Dit leidde vanaf het midden van de 19de eeuw tot een geleidelijke toename van de bevolking en een heuse metamorfose van de binnenstad.

Dit uitte zich in de eerste plaats door de opvulling van de nieuwe verkeersassen van de Damse Vaart -Zuid en de opvulling van de zone van de oude loop van de Reie en de haven. De driehoek van de Damse Vaart -Zuid wordt pas in de loop van de 2de helft van de 19de eeuw opgevuld. Het westelijke hoekhuis in de rijbouw, het pand Damse Vaart -Zuid 3 dateert uit 1861. Het oostelijke hoekhuis – Kerkstraat 1 – dateert uit het laatste kwart van de 19de eeuw maar vormt een nieuwbouw van een woning, die mogelijks nog bij de Korenmarkt behoorde.

Diezelfde langzame opvulling gold ook voor de zone van de haven. Het huis Kerkstraat 6 gaat tot 1875 terug. De gemeentelijke jongensschool komt er in 1861. De Speistraat – of de straat/kade op de zuidzijde van de havenkolk - werd vanaf de Ketelstraat opgegeven. De verdere opvulling van de oude havenzone verliep vanaf de zuidzijde van de Sleestraat, maar ook dit proces verliep eerder traag. De basis van het hoekhuis Sleestraat 5 dateert van kort na 1835, maar de rest van de rijbouw komt pas eind 19de eeuw en in het interbellum tot stand.

Een ander verschijnsel in de verder 19de eeuwse uitbouw van de binnenstad vormde de bouw van nieuwe arbeiderswoningen. Deze situeren zich in de toen nog onbebouwde Cornelisstraat en de Ketelstraat waar omstreeks 1905 nieuwe rijhuizen van een één en een halve bouwlaag verrezen.

Misschien de meest opvallende ingrepen betroffen de verdere uitbouw van het Sint-Janshospitaal.

Vanaf het einde van de 18de eeuw werd het hospitaal beheerd door de in 1796 opgerichte Burgerlijke Godshuizen en deze instelling kreeg een steeds verder uitbreidend takenpakket en werd geconfronteerd met steeds hogere eisen qua inrichting en infrastructuur. *In concreto* ging men fasegewijs tot nieuwbouw met onder meer de bouw van een nieuwe noordelijke vleugel vanaf 1875 en een nieuwe zuidelijke vleugel in 1907.

Tenslotte werd in deze periode ook het kerkhof geleidelijk tot een heuse dodentuin omgewerkt met een duidelijke padenstructuur en een aangepaste beplanting.

Damme, primitief kadaster (Brugge, Archief Kadaster West-Vlaanderen)

Deze luchtfoto genomen op 5 augustus 1918 op het einde van de Eerste Wereldoorlog. De weilanden van de kapitale wal zijn met uitzondering van de goed bewaarde bastion bij de molen, omgezet in moestuinen.

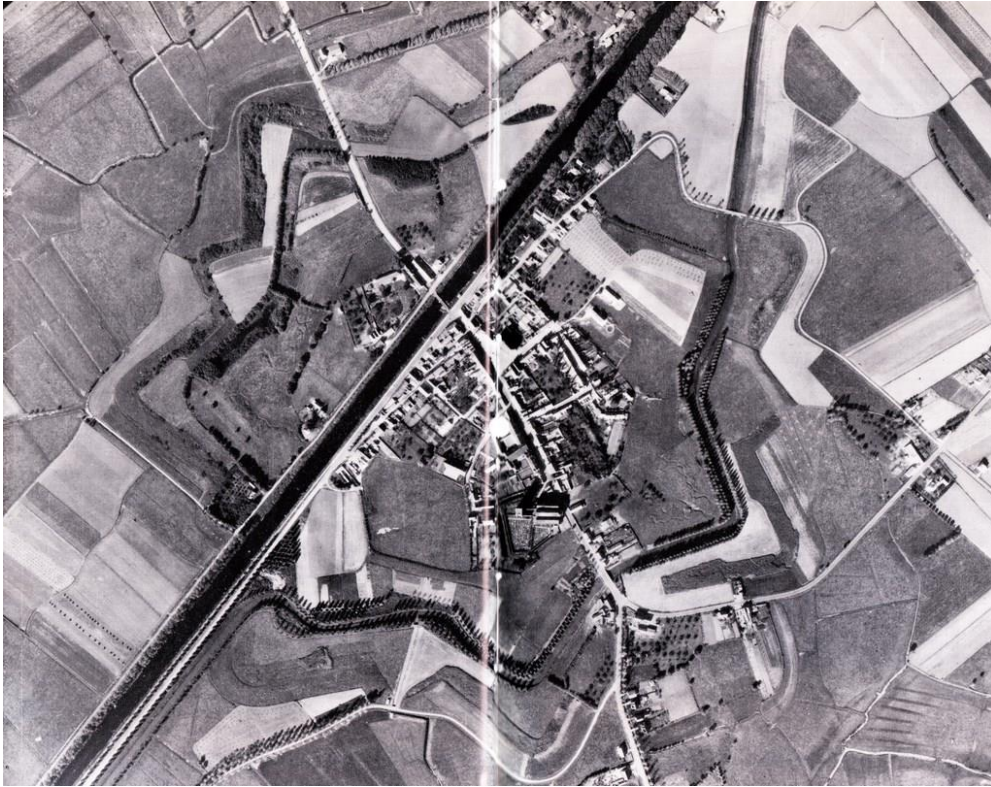
2.18. De stad na de Eerste Wereldoorlog

De Eerste Wereldoorlog brak de positieve evolutie af. De stadskern liep geen schade op. Wel werden de gronden van de hoofdwal, in functie van de voedselvoorziening, omgewerkt tot moestuinen.

In het interbellum kwam de bouwactiviteit in de stad slechts schoorvoetend terug op gang en dit op de reeds voornoemde arealen langs de Damse Vaart en tussen de Slek- en de Speistraat. Nieuwbouw werd eveneens gerealiseerd bij de O.L.Vrouwpoort vanaf eind van de jaren '30 (de huizen Kerkstraat 52-54-56) .

In de eindfase van de Tweede Wereldoorlog liep de stad wel schade op. De brug werd opgeblazen met heel wat *collateral damage* aan de huizen in de onmiddellijke omgeving. Het Sint-Janshospitaal en het pand Kerkstraat werden door een V1 getroffen⁷². Op de hoofdwal bouwde de Duitse bezetter een tweetal stellingen.

⁷² SEGHERS, T., Negen weken uit mijn leven. De bevrijding van Oud-Damme. Onuitgegeven: "Het was een V-1 die met het voorste deel in het Zuidervaartje was terechtgekomen, juist achter de Haringmarkt. Gelukkig was hij niet ontploft. De Haringmarkt, de Cornelisstraat, de Ketelstraat en gans die kant moesten onmiddellijk ontruimd worden. 's Anderendaags lieten de Duitsers zelf de V-1 ontploffen. Er was ontzettend veel schade aan die zijde van het dorp." De V-1 waarvan sprake zou in de nacht van 21 op 22 augustus 1944 gevallen zijn (bron: http://v1.wimme.net/index.php?option=com_content&view=article&id=21&Itemid=32) of 22/23 augustus (bron: http://v1.wimme.net/index.php?option=com_content&view=article&id=18&Itemid=29).

Luchtfoto van de stadskern van Damme, 1966

Na WOII als zien we een groeiende aandacht voor het kunsthistorische belang van de stadskern. Deze loopt parallel met een toenemend toeristisch belang van de site. Dit uit zich onder meer in toename van allerlei horecazaken, die geleidelijk de bewoning verdringen. Dit laatste wordt nog versterkt door de stijging van de vastgoedprijzen, die zich geleidelijk op het niveau van de gemeente Knokke-Heist hijsen.

Hoe dit in de toekomst verder zal evolueren is niet duidelijk. In elk geval is de stadskern een interessante testcase, ook op Europees niveau, naar de leefbaarheid van historische stadskernen met een sterke toeristische aantrekkingskracht. De grote monumentwaarde van het geheel is hier een van de bepalende factoren.

3. Inventaris huidige toestand

3.0. Inleiding

De vernieuwde basiskennis van het stadsgezicht en haar groei en evolutie berust op veldonderzoek, historisch-archivalisch onderzoek en onderzoek van de iconografische bronnen:

De eerste stap vormde de bouwhistorische verkenning van de verschillende panden en muren. Hierbij werd van elk pand de bestaande toestand opgenomen en beschreven evenals de openbare ruimte en het groen.

Historisch-archivalisch onderzoek

- Onderzoek van de kadastrale mutaties (archief Kadaster, Koning Albert I-laan 1/5, 8200 Brugge). Dit vormt een hoofdbron, die gegevens levert omtrent het bouwjaar, het gabariet (oppervlakte en bouwlagen) en de eigenaar en de bouwheer van de diverse verbouwingen. Technisch zijn dit de reeksen 207-208 (oorspronkelijke aanwijzende tafel of *Tableau indicatif primitif*) en de reeksen 208 en 212 (kadastrale legger (*matrice cadastrale des propriétaires...*)⁷³. Deze bronnen worden ondersteund door kadasterkaarten beginnend vanaf het Primitief Kadaster (1835) over de Atlas van de Buurtwegen (1843) en de Popp-kaart.

- Onderzoek van de bouwdoSSIERS. Hier werden zowel het lopende archief te Damme als het lopend archief van OE doorgenomen.

Deze bronnen laten toe de ontwikkeling van de stadskern in tijd en ruimte te achterhalen.

- Omtrent de evolutie van de *vigerende bouwreglementen in de gemeente Damme* zijn we voorlopig nog niet volledig ingelicht, maar het staat buiten kijf dat ze vanaf eind 19de eeuw medebepalend waren voor het aanzicht van de stadskern.

Uit de verslagen van het Schepencollege weten we dat er op 25 april 1899 een gemeentelijk bouwreglement is aangenomen, dat door de Bestendige Deputatie op 12 juli 1901 werd bekrachtigd. Het werd in 1921 aangevuld met de mogelijkheid om bij herbouw een verdieping aan te brengen⁷⁴.

Op 4 mei 1937 gaat de gemeente over tot de stichting van *eene locale vereeniging voor vreemdelingenverkeer "gemeen aan den toerisme-bond"*⁷⁵. Deze VVV-vereniging geeft ook advies bij de bouwaanvragen, en meer bepaald omtrent de esthetische aspecten van de realisatie.

Bij besluit van 6 oktober 1945 wordt de gemeente onder toepassing gebracht van het urbanisatiebesluit dd. 12 september 1940, hernomen bij besluit van 2 december 1946. In het kader hiervan en *tot bewaring van het oudheidkundig en toeristische karakter onzer gemeente* wordt architect Joseph Lantsoght uit Brugge bij beslissing van de gemeenteraad van 3 december 1945 aangesteld als stedenbouwkundig ontwerper. De door hem ontworpen plannen van aanleg worden aan de bevoegde instanties voorgelegd⁷⁶ en goedgekeurd bij regentbesluit van 10 maart 1950.

Op 24 januari 1947 komt een nieuw politieverordening op het bouwentot stand⁷⁷. Het omvat onder meer bepalingen omtrent het baksteenmateriaal, het witschilderen of witkalken en de voorkeur voor een regionale stijl. In het algemeen komt uit deze bouwreglementen de bezorgdheid naar voor om het 'oudheidkundige' karakter van de Damse binnenstad te bewaren.

Iconografisch onderzoek

Van de stad Damme bestaat een indrukwekkende kaartenreeks, waarvan de eerste reeks tot de 16de eeuw teruggaat (van Deventer, ca. 1550; de diverse kaarten van P.Pourbus, en de kaart van Marcus Gerards, 1562). Ook de militaire vesting is verschillende malen in kaart gebracht of vormde het onderwerp van allerlei ontwerpen. De kaarten van de Franse ingenieurs, tussen 1702 en 1706, opgemaakt zijn hier de belangrijkste reeks.

Een essentiële bron vormde het onderzoek van het oude fotomateriaal. Dit liet toe de evolutie van de panden vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw mee te reconstrueren. Voor de periode na de Tweede Wereldoorlog

⁷³ Op 16 juni 1796 werd de Franse grondbelasting ingevoerd nl. een belasting op de netto-opbrengst van ieder stuk grond en ieder gebouw. Aanvankelijk werd het kadaster per soort van grondgebruik (par masse de culture) maar dat stuitte op heel wat moeilijkheden. Uiteindelijk kwam via de wet van 15 september 1807 het perceelsgewijs opgemeten en geschat kadaster tot stand. De uitvoering begon in 1808 en werd voortgezet in de Hollandse periode (1815-1830). De basis van de primitieve kadasterplannen kwam toen tot stand. Het vormde de basis voor het primitief kadasterplan dat na 1834 niet meer werd aangepast.

⁷⁴ Damme, Stadsarchief, Register schepencollege, zitting 15 augustus 1921: *De plans betrekkelijk wordt op het bureel neergelegd, alsook een brief van Mr. den gouverneur dezer provincie in date van 19 juli ll. n° 6685, de aandacht van 't gemeentebestuur vestigende op de schikkingen genomen door Mijnheer den Minister van Binnenlandsche Zaken, bij brieve van 21 mei 1920 Best. D. n° 22824 in zake van wederopbouw van door oorlogsfeiten geteisterde goederen, voorhoudende o.a. dat het niet wenschelijk en te verrechtvaardigen is van het bouwreglement voorschrijvende te bouwen met verdiepingen. Deze wijze van bouwen is aannemelijk voor steden en niet ten lande. De gebouwen zonder verdieping brengen meer gemak bij en zijn min blootgesteld aan wind en regen, makende de huizen koud en vochtig. Wijders aanzocht, d'heer gouverneur deze provincie, het bouwreglement dezer gemeente in dezen zin te wijzigen.*

⁷⁵ Damme, Stadsarchief, Register schepencollege, zitting 4 mei 1937.

⁷⁶ Damme, Stadsarchief, Register schepencollege, zitting 9 februari 1949

⁷⁷ Politieverordening op het bouwen, 27 januari 1947, Die Keure, Brugge

konden we beschikken over de fotoreeksen door OE, opgemaakt in functie van de algemene inventaris 'Bouwen door de eeuwen heen'.

Indeling

Om praktische redenen is het geheel opgedeeld in rubrieken, die telkens een specifieke reeks maatregelen vragen. Deze fasen en/of groepen zijn voor het merendeel duidelijk gezoneerd.

3.1. Panden en tuinen

3.1.1. Gabarieten, stijl en datering

Damme is ontstaan als een stedelijke handelsnederzetting, die snel groeide en reeds in de 2de helft van de 13de eeuw zijn maximale uitbreiding bereikte. De zoning, die toen tot stand kwam, is nog steeds te zien in het stadsweefsel. De haven en het handelscentrum was gejalonneerd bezijden de eigenlijke as van de waterlopen van de Reie en het Zwin. Deze bestond uit twee pleinen – de huidige Markt ten zuiden en de nu verdwenen Korenmarkt in het noorden. Hierrond waren grote handelshuizen opgesteld.

Dit vormde de kern van de handelsnederzetting van Damme. Het werd vermoedelijk snel versteend.

De ruime huizen, die hier werden opgericht, waren diephuizen tegenaan de landzijde van de dijken aangebouwd. Deze huizen waren uitgerust met halfondergrondse kelders. Enkele hiervan zijn nog geheel of gedeeltelijk bewaard onder de huizen van de Kerkstraat en de Jacob van Maerlantstraat. Concreet betreft het de huizen Jacob van Maerlantstraat 1, 3, 9, 11 en 13 en Kerkstraat 13-15, 18, 19, 23. Doorgaans gaat het om kelders afgedekt met tongewelven. De kelder Kerkstraat 11 is afgedekt met bakstenen kruisribgewelven.

Het diephuisgabarit leeft nog door in enkele van de oudste huizen. Andere zijn vanaf 16de – 17de eeuw tot dwarshuizen omgewerkt en dit door het samenbrengen van twee of meer diephuizen. Dit leidt meteen tot de aanpassing van de dakvorm van een zadeldak met een nok haaks op de straat naar een nok evenwijdig met de straat. In de meeste gevallen blijven op kelderniveau de oude perceelgrenzen van de diephuizen nog aanwijsbaar.

Vanaf eind 16de eeuw verliest de stad voorgoed zijn rol als handelsplaats en evolueert het tot een militair bolwerk. Deze post-middeleeuwse periode wordt dan ook gekenmerkt door een drastische inkrimping van het gebouwenbestand.

De nieuwbouw wordt vanaf de 17de eeuw bepaald door een uitgebreide militaire infrastructuur in de vorm van arsenalen, kazernes en kruutmagazijnen. De woningbouw valt nagenoeg stil. Bewaarde huizen uit deze periode van de 17de - eerste helft 18de eeuw zijn dan ook zeldzaam. Het zijn de huizen Damse Vaart 15 (de Sint-Pietershoeve), Jacob van Maerlantstraat 1 en 11, Kerkstraat 10, 31, 38 en 40. Voor het merendeel betreft het dwarshuizen met puntgevels afgewerkt met schichten.

Bevrijd van het militaire juk herpakt de burgerlijke bouwactiviteit zich geleidelijk vanaf de 2de helft van de 18de eeuw. Dit verloopt in een eerste fase via de bouw van nieuwe stadsboerderijen, die in feite op de plaats van de oude of afgebroken militaire infrastructuur worden ingepland. Het zijn landbouwbedrijven met een losse bebouwing, waarvan de onderdelen (woning, schuur, stalling...) door het keurslijf van de historische percellering in haakse configuraties worden geplaatst. De boerenwoning is uitgerust met een voutekamer.

De meest spectaculaire hofstede is de Sint-Christoffelhoeve (nu Dammesteeweg 1) opgetrokken vanaf 1755. Daarnaast zijn er de hoeves Burgstraat 14, Sint-Janstraat 1 en Kerkstraat 48. We kunnen hierbij ook de schuren van de Grote Sterre rekenen (Kerkstraat 22 en 24).

Binnen de stadskern worden enkele belangrijke huizen verbouwd met o.m. een aanpassing van het zadeldak naar een mansardedak. Het zijn de huizen Kerkstraat 7 en Slekstraat 18, beiden aangepakt in 1771.

Eind 18de eeuw – begin 19de eeuw verrijzen ook de bepleisterde sobere classicistische gevels aan de westzijde van de markt. Deze monumentale panden van twee bouwlagen zijn dwarshuizen met een nok evenwijdig aan de straat. Ze vertegenwoordigen de omschakeling van diephuizen naar langhuizen, een huistype dat van dan af aan het stadsbeeld zou domineren. Deze huizen zijn opvallend geclusterd en beeldbepalend. Kunnen we hier een bewuste bouwpolitiek veronderstellen en/of een compensatie voor de verdwenen woningen van de Korenmarkt?

In de zijstraten komen in diezelfde periode van de 2de helft van de 18de eeuw ook kleine arbeiderswoningen en zelfs een beluik – Haringmarkt - tot stand. Ook hier betreft het dwarshuisjes van één bouwlaag met een typische kalkverfbeschildering en een bedaking van rode golfpannen.

In de 19de eeuw zet de bouwactiviteit zich door. Een keerpunt vormt de aanleg van de Damse Vaart waardoor belangrijke gedeelten van het oude stadsareaal (o.m. de Korenmarkt met de oostelijke en noordelijke gevelrij) voorgoed verdwijnen. Enkel de huizen aan de zuidelijke rand van het plein blijven gespaard. De stadskern komt nu volledig aan de zuidzijde van de nieuwe vaart te liggen.

In de loop van de 19de eeuw en meer bepaald in de periode 2de helft van de 19de tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kent de bouwactiviteit in de stad een hoge vlucht gestimuleerd door de herwonnen centrumpositie van de stad, het vrijkomen van nieuwe bouwgronden - de oude loop van de Reie en het Zwin - en de introductie van nieuwe (mechanisch vervaardigde) bouwmaterialen.

Hendrick Pulinx, plan van de havenkom van Damme, 1746 (Brugge, Stadsarchief, Kaarten en plannen, 75).

De weg rechts valt samen met de huidige Speystraat en toont aan de zuidzijde uitsluitend diephuizen.

De weg links – boven de Speie - is nu nog bewaard in de Slekkestraat. Hier zien we dwarshuizen. Ze zijn nu nog bewaard in de huizen Slekkestraat; Het pand bij de letter F is vermoedelijk het pand Damse Vaart 15 (de Sint-Pietershoeve)

Tot de eerste realisaties behoren enkele openbare gebouwen zoals de pastorie uit 1855 (Burgstraat 9) en de school uit 1861 (Slekstraat 2). Beide zijn ontwerpen van de provinciaal architect Pierre Buyck en dragen dan ook de kenmerken van zijn standaardstijl. Ze zijn voorzien van een zadeldak met (atypische) overkragende dakranden en steekboogopeningen onder een doorlopende band.

De talrijke nieuwe woningen worden gekenmerkt door het gebruik van gele en rode mechanische steen. Deze worden decoratief aangewend enerzijds in de vorm van gele parementsteen met een decoratie van rode baksteen of als een rode gevelsteen (althans in de gevels zichtbaar vanaf de straat). Het betreft steeds tweelaagshuizen onder een zadeldak met een nok evenwijdig aan de straat. Ze zijn niet gekaleid of bepleisterd⁷⁸ en staan in die zin in sterk contrast met de oudere huizen. De eerste exemplaren dateren uit de jaren '60 van de 19de eeuw.

De belangrijkste bouwwerken binnen de stad vormen hier de nieuwe vleugels van het Sint-Janshospitaal respectievelijk opgetrokken in 1875 en in 1907. Het zijn monumentale complexen, opgetrokken in een historiserende stijl.

Ook de sociale woningbouw kent een nieuwe vlucht. Deze rijwoningen van twee traveeën en 1 en ½ bouwlaag onder een gemeenschappelijk zadeldak verrijzen in de toen nog lege zijstraten van de Corneliestraat en de Ketelstraat. Ook in de Kerkstraat komen enkele complexen tot stand (Kerkstraat 29, nu verbouwd). Ook deze realisaties tonen een naakte gevel.

In het interbellum komt de bouwactiviteit slechts langzaam terug op gang. De art deco-stijl kent enkele sporadische toepassingen (Damse Vaart 18 en Speystraat 35). Gestimuleerd door een vernieuwde belangstelling voor de regionale architectuur en het behoud van het historisch karakter van de plaats wordt het stedelijke bouwreglement geleidelijk aangepast. Vanaf de jaren '30 komen witgeschilderde gevels dan ook opnieuw in zwang. Deze reglementen zullen tot de jaren '80 bepalend zijn. Ze stimuleren de regionale architectuur, die in de periode na WOII regelmatig wordt aangewend.

⁷⁸ Bewaarde voorbeelden zijn Burgstraat 1 (1879) en 2 (1902), Damse Vaart zuid 13-14 (1898), Jacob van Maerlantstraat 2 (1903), 3 en 10 (1902), Kerkstraat 3, 4 en 6 (kort voor 1875) en 27, Slekstraat 11.

Andere zijn achteraf, vanaf eind jaren '30 gekaleid: Burgstraat 7, de arbeiderswoningen in de Corneliestraat, Damse Vaart Zuid 3 (1861) en 6, Kerkstraat 1, 5, 7 (1771), 23-25, 30-32.

A
  B
  C
  D
  E
  F

Het gebouwenpatrimonium van de stad met aanduiding van de bouwperiode.

A. Middeleeuwen. B. 17de eeuw. C. 18de eeuw. D. 19de eeuw-1914. E. Interbellum. F. na WOII.

Na WOII steken enkele nieuwe woonvormen de kop op. Er is de villabouw – fermettebouw - op ruime individuele percelen, die in de binnenstad gelukkig een 'randverschijnsel' blijft. Een voorbeeld hiervan is de Corneliestraat 26. Opmerkelijk zijn de panden in een historiserende stijl. Deze stijl onderscheidt zich van de regionalistische stijl omdat de gevels heuse varianten vormen van historische (Brugse) gevels, waarbij de gevels in hun geheel of in details worden overgenomen. Voorbeelden hier zijn de panden Jacob Van Maerlantstraat 2A, Kerkstraat 9 (1960) en 42 (1957) en Pottenbakkersstraat 7 (Huis Meire uit 1969-70). Historiserende elementen treffen we aan bij de huizen Damse Vaart - Zuid 9 en 10 en in de Speystraat 31, 33 en 45. Hedendaagse architectuur komt tot nog toe slechts sporadisch voor (Speystraat 47).

3.1.2. Gevels

De puntgevels zijn eenvoudige constructies zonder afwerking. Enkele oudere 17de -18de eeuwse huizen (Kerkstraat) tonen een gevelafwerking met schichten of zwalwstaarten. Deze gevels steken steeds boven de dakvlakken uit.

Gezien het dwarshuizen betreft zijn de moerbalken van de balklagen steeds haaks op de straat gericht. De muurankers voor de verankering van dezelfde moerbalken steken dan ook in de langgevels. Ook de vrijstaande zijgevels zijn voorzien van ankers voor de bevestiging van de gordingen en de nokbalk van de bekapping. In enkele gevallen is ook de strijk balk van de balklagen verankerd.

De smeedijzeren ankers zijn eenvoudige rechte staven. Voor de bevestiging van de gordingen, maar vooral voor de bevestiging van de nokbalk geeft men de voorkeur aan halfcirkelvormige ankers. Datumankers komen slechts sporadisch voor (Kerkstraat 10, Speystraat 19). De smeedijzeren ankers zijn altijd in een zwarte verf gestoken.

Vanaf het eind van de 19de eeuw komen rozetankers van gietijzer in gebruik. Door hun seriematige productie laten ze meer gevarieerde vormen toe. Voor Damme zijn ze eerder zeldzaam: ze zijn onder meer aangewend in de schuur van Sint-Janshospitaal als versteviging voor de troggewelven.

3.1.3. Gevelordonnanties en verhoudingen

De gevels zijde straat zijn volgens enkele eenvoudige schema's en verhoudingen opgetrokken. De aandacht ging uit naar de muuropeningen en het schrijnwerk. Een vaste basisverhouding voor de venster en deuropeningen was er niet.

Daarentegen lag de nadruk op de goede horizontale verdeling van het venster, waarbij het raam als het ware in 3 registers werd verdeeld, waarbij het bovenregister 1/3 innam met de nadruk op het middenkalf. De hoogte van het middenkalf van de vensters wordt overgenomen de middenkalf van de deuropening(en). De muurdammen tussen de rechthoekige ramen meten ongeveer de helft van de raambreedte. Ze worden immers door de vensterluiken afgedekt. De bewaarde luiken volgen eenzelfde indeling als de vensters en tellen dus meestal 3 registers. Dit verdeelpatroon, in aansluiting op de raamindeling, wordt bij de reconstructies niet altijd gerespecteerd.

Dit alles gaf de eenvoudige gevels een zekere harmonie, die bij de recente verbouwingen niet steeds wordt gerespecteerd, getuige de soms slechte verhoudingen van de vensteropeningen en van het vervangende schrijnwerk.

Raam- en deuropeningen zijn afgedekt door middel van een kopse strekse laag al dan niet in de vorm van een lichte steekboog bij het gebruik van constructieve kozijnen (zie verder). Met de introductie van de Franse ramen doen de getoogde afdekking met een volle streklaag hun intrede. Vanaf het interbellum worden betonlateien aangewend bij nieuwbouw of verbouwing. Deze zijn zelden zichtbaar, maar worden achter een bakstenen streklaag verborgen. Deze laatste constructie wordt trouwens vanaf de jaren '40 door het stedelijk bouwreglement voorgeschreven.

3.1.4. Bedaking

De oudste pan is de *platte pan of tegel*. In Damme treffen we ze nog aan op één plaats aan, namelijk op de oostelijke vleugel van het huis Sint-Jan (Jacob van Maerlantstraat 13).

De *gegolfde holle pan*, de zogenaamde golfpan of Vlaamse of Boomse pan gaat terug tot de 15de eeuw en komt, onder meer omwille van zijn lichte structuur, algemeen in gebruik vanaf de 16de-17de eeuw.

De pan is vervaardigd uit een gezuiverde fijne klei en is doorgaans oxiderend gebakken, wat een kenmerkende roodoranje kleur oplevert. Naast deze pannen komen soms zwart of grijs gekleurde pannen voor. Deze kleur wordt bekomen door de pannen op het eind van het bakproces te 'smoren' of van de zuurstoftoevoer af te sluiten. Daarnaast treffen we sporadisch ook geglazuurde pannen aan.

Voor de verlichting van de zolderruimte werd ofwel een glazen dakpan of kleine gietijzeren dakraampjes aangewend.

Nokken en hoekkepers zijn afgedekt met *vorstpannen*, die bestonden uit grote bolle pannen. Originale bedakingen met handgevormde pannen zijn zeldzaam. Een dakbedekking is sowieso aan sleet en natuurgeweld onderhevig en bovendien vormt de dichting, zeker bij handgevormde pannen, een probleem.

Vanaf midden 19de eeuw komen mechanische of machinaal vervaardigde pannen op de markt en dit zowel voor het type van de golfpan als de platte pan. Eerstgenoemde kenmerkt zich door het voorkomen van een zijsluiting of een wel (voor de vorstpannen), wat meteen een betere dichting garandeerde. Ook de platte pan is gekenmerkt door een rechtsdekkende ronde wel. De mechanisatie liet ook toe verschillende kleuren te vervaardigen wat dan weer allerlei decoratieve mogelijkheden bood.

Overwegend werden rechtsdekkende pannen gebruikt. De open zijde van de pannen werd van binnenuit met kalkmortel gedicht. Dit was ook het geval voor de zone van de aansluiting van het pannendak en de topgevel.

Leibedekkingen zijn eerder uitzonderlijk en bestemd voor de monumentale gebouwen en de betere woning. Een voorbeeld is het 19de eeuwse decoratieve schaliedak van één van de leefgebouwen van het Sint-Janshospitaal van Damme, waar geglazuurde dakpannen zijn aangewend.

Dakkapellen en dakvensters

Een dakkapel is in het dakvlak geplaatst terwijl een dakvenster boven of in de kroonlijst van de gevel is aangebracht. In het stadsgezicht van Damme zien we vooral dakvensters.

We hebben de indruk dat dakvensters pas in de loop van de 19de eeuw in gebruik komen. Vermoedelijk had ook dit te maken met de inbreiding van de stad, waarbij ook de zolderruimtes steeds meer als bijkomende slaapruiimte dienst deed. Het aanbrengen van ruime recht afgedekte dakvensters is een recent verschijnsel.

Afwatering

De ozingdrop, waarbij het regenwater op de stoep voor de constructie huis werd opgevangen, komt nog zelden voor. We treffen het vooral aan bij de oude schuren (Kerkstraat 48, schuur Sint-Janshospitaal en schuur Sint-Janstraat 1).

Vanaf de 19de eeuw wordt het gebruik van de hanggoot algemeen. Ze wordt tenslotte voorgeschreven door het stedelijk bouwreglement. Deze bestaat uit een zinken halve cilinder rustend op metalen gootjzers gevestigd in de muur.

De betere huizen, en zeker de huizen met een verdieping, zijn aan de straatgevel uitgerust met een houten bakgoot of plansiergoot. Deze is met een geprofileerde lijst afgewerkt en rust op een reeks kleine consoles of klossen, steunend op een belegstuk. Juist omwille van de fijne afwerking zijn de bakgoten oorspronkelijk nagenoeg steeds wit geschilderd. Ze maken immers integraal deel uit van de gevelversiering.

Houten bakgoten vragen een geregeld onderhoud. Recent werden heel wat goten in een pvc-bekleding ingepakt.

Het muurwerk

Baksteen

De baksteenconstructies zijn stevast opgetrokken in een gele handgevormde polderbaksteen. Het is vol muurwerk van 1 of 1 ½ baksteen dik, gestapeld in een staandverband (afwisselend lagen koppen en strekken) met een kalkmortel als voegmiddel.

De mechanisch vervaardigde baksteen komt in gebruik vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw. Voor de versiering van de gevels werd van dan af een kleine homogene rode baksteen aangewend. Dit kleuraccent werd toegepast in de streklagen van segmentboogopeningen, in de lijsten en de kroonlijst.

In de loop van de 19de eeuw blijven de baksteenformaten nagenoeg gelijk voor wat de lengte en de breedte betreft. De gemiddelde lengte ligt op ca. 22 cm met een breedte van ongeveer 10 cm. Opvallend is de toenemende dikte van de baksteen. Deze tendens zet in vanaf 1840 om tegen 1870 ongeveer 6,5 cm te bereiken. Dit gaat gepaard met het gebruik van een steeds dikkere voeg. Vanaf de introductie van de mechanische baksteen blijft de voegdikte gelijk.

Voegwerk

Tot eind 19de eeuw werden het muurwerk met kalkmortel gemetseld. Dit bestond doorgaans uit een mengeling van kalk (1/3) en zand (2/3). Dit gaf een kenmerkende witte voeg. Het teveel aan mortelspecie werd afgestreeken. Op het eind van de dag werd de voeg na bewerkt door het trekken van een daagstreep in de nog niet verharde voegen (de zogenaamde gedaagde voeg).

Met de introductie van de harder gebakken mechanische baksteen eind 19de eeuw kwam de cementmortel algemeen in voege.

Gevelafwerking

De gevelafwerking in de binnenstad van Damme toont een merkwaardige evolutie. In de duidingstekst bij het beschermingsbesluit wordt melding gemaakt van het straatbeeld gekenmerkt door de 'witte' aanblik van de gekalkte gevels...Dit blijkt echter een recente evolutie.

De evolutie van de gevelafwerking is vanaf de 2de helft van de 18de eeuw te reconstrueren aan de hand van het foto- en plannenmateriaal.

In het zog van de opgave van de vesting worden in de stadskern een aantal boerderijen ingeplant. Deze komen op de plaats van de afgebroken militaire infrastructuur. Van deze losstaande complexen waren de woning en de bedrijfsgebouwen, zoals de meeste boerderijen in deze periode, wit gekaleid met zwart gepekte plinten. Het vormen nu nog altijd de schilderachtige hoeven binnen de stadskern, die trouwens voor het merendeel als monument beschermd zijn.

Samen met de kleinere arbeiderswoningen vormden ze het beeld van het *Witte Damme*.

De zuidzijde van de markt eind 19de eeuw. Dit geheel toont wit gekaleide of bepleisterde gevels (foto KIK).

Hoe de grotere woonhuizen afgewerkt waren, is niet duidelijk. Het oudste fotomateriaal laat zien dat de gevels voor het merendeel een witte of lichtkleurige bepleistering dragen of wit gekaleid of geverfd zijn.

Dit beeld wijzigt in de 2de helft van de 19de eeuw in het zog van de toenemende bouwactiviteit. De nieuwe woningen, met straatgevels van een gele mechanische baksteen zijn onbeschilderd en tonen een decoratie met rode baksteen in de strekken, de kroonlijsten en de horizontale lijsten. Het feit dat deze nieuwbouw in hoofdzaak tot de betere woningbouw behoort met dan nog een beeldbepalende inplanting op de straathoeken van de hoofdstraat, wijzigt het witte beeld van de stad, te meer daar ook de talrijke nieuwe arbeiderswoningen in diezelfde periode in een naakte baksteen worden opgetrokken. Deze tendens loopt aanvankelijk ook door na de Eerste Wereldoorlog. De ommekeer komt er eind jaren '30 blijkbaar in het zog van de toenemende belangstelling voor de regionaal geïnspireerde bouwkunst.

Het pand Jacob van Maerlantstraat 10. De voorgevel werd na verloop van tijd witgeschilderd. In de niet beschilderde zijgevel is nog het decoratieve spel met de rode baksteen te zien.

De woningen, die men van dan af optrekt, tonen steeds witgeschilderde gevels. Dit wordt trouwens begeleid door een gemeentelijk bouwreglement en de creatie van de VVV . Dit voorschrift houdt, ook na WOII, hardnekkig stand. Voorbeelden zijn Damse Vaart - West 2 (woning Polderoord) opgetrokken in 1944 en de herbouwde woningen Haringmarkt 1-3 en 4, Kattestraat 1(1958).

In enkele gevallen overschildert men de versierde 19de gevels. Dit is onder meer het geval voor de panden Burgstraat 7, de arbeiderswoningen in de Corneliestraat, Damse Vaart - Zuid 3 (1861) en 6, Kerkstraat 1, 5, 7 (1771), 23-25, 30-32. Deze voorschriften zijn pas eind jaren '80 opgegeven.

Illustratief is een artikel in het Brugs Handelsblad van 14 april 1951, waarbij gefulmineerd wordt op de naakte gevel Pottenbakkerstraat 8, die te fel afsteekt tegenover de witgekalkte huisjes. Dit vormde zelf het onderwerp van een vraag door de toenmalige Minister van Wederopbouw De Boodt

Het 'Witte' beeld van Damme werd dus vanaf de jaren '30 duidelijk gestimuleerd door een eerder behouden en romantische visie op het historische Damme. Dit is trouwens ook het beeld dat de publicatie Damme uit 1956 wil meegeven⁷⁹.

⁷⁹ Hoste, 1956

De baksteengevels werden onderaan met pek bestreken tegen het opspattend water van de ozingdrop. De hoogte van deze gepekte plint verschilt wel eens. Doorgaans wordt deze aangebracht tot onder de vensterdorpels.

Daarnaast komen ook *gepleisterde gevelafwerkingen* voor. Meestal is hiervoor pleister van portlandcement aangewend. Deze werkwijze komt vanaf het 3de kwart van de 19de eeuw voor. Steeds betreft het een vlakke bepleistering soms met een imitatie van natuursteenblokken..

Het Schrijnwerk⁸⁰

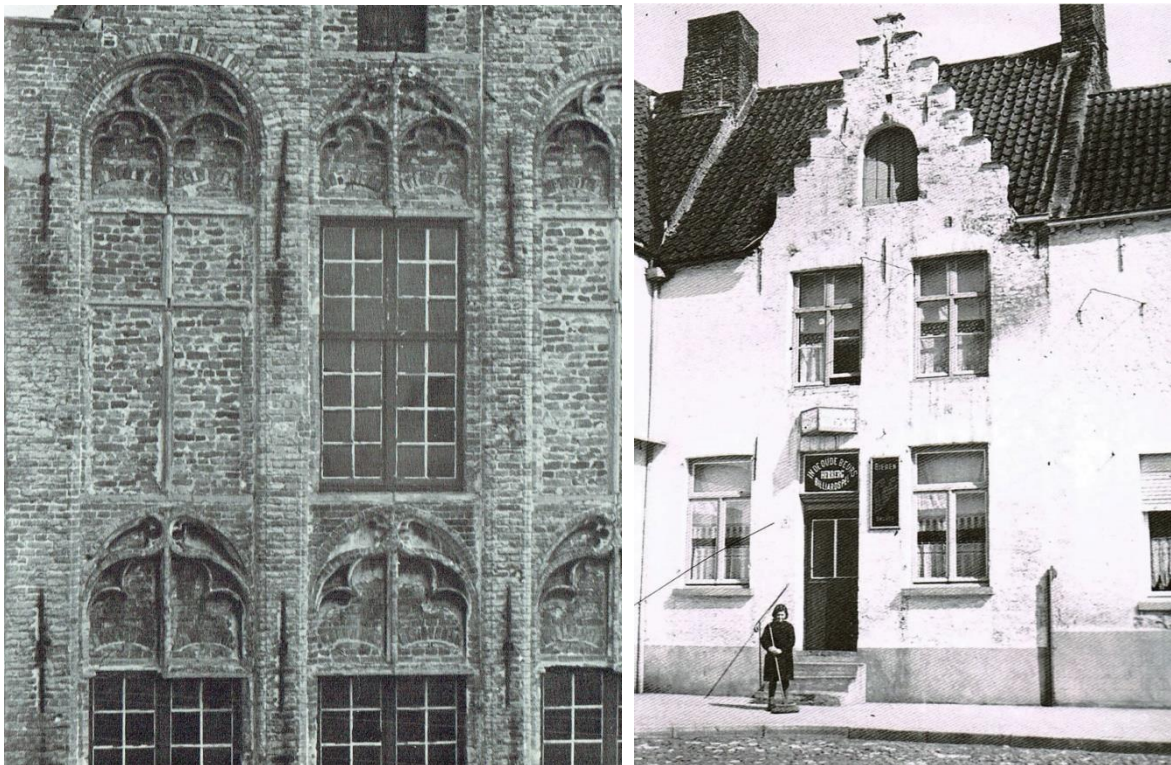
Het schrijnwerk vormt een essentieel onderdeel van de gevel. Juist dit onderdeel staat onder druk. Door de introductie van nieuwe raamtypes, de voorkeur voor grotere ramen en vooral door de steeds strengere isolatienormen en hogere comforteisen zien we de originele ensembles in een versneld tempo verdwijnen. In Damme is dit 'vervangproces' reeds ver gevorderd. Ensembles van origineel schrijnwerk bleef nog slechts uitzonderlijk bewaard (Kerkstraat 17 en 37, Sint-Janstraat 1).

Kozijnen

Het oude schrijnwerk was geconstrueerd op basis van 'kozijnen' of 'blokramen'. Deze constructies bestaan uit een houten omraming, die constructief is en m.a.w. het raam wordt tijdens de bouw ingebracht en draagt mee het bovenliggende metselwerk.

Deze constructie is algemeen toegepast en dit tot ver in de 19de eeuw. Daarna worden ze geleidelijk vervangen door de zogenaamde 'Franse ramen', die niet constructief zijn en in een 'zelfstandige' vensteropening worden ingebracht.

Het houten kozijn bestaat uit zware zijstijlen, een dorpel en een latei, dat volledig zichtbaar blijft in de vensteropening. De houtverbindingen zijn van het pengat-type. Al naargelang de opvulling onderscheiden we *kruiskozijnen* (met een kruisverdeling), *kloosterkozijnen* met een horizontale verdeling via een tussendorpel, *blokkozijnen* met een verticale tussenstijl en *T-kozijnen* met een T-vormige opvulling. Deze laatste mogen we niet verwarren met de latere T-ramen.

Links: Jacob van Maerlantstraat 5, Huis de Grote Sterre (ca.1900). De oorspronkelijke natuurstenen kruisvensters in de traveenissen zijn nog bewaard in de gedichte ramen. In de open ramen is het kruis vervangen door een houten kruisraam

Rechts: Kerkstraat 10, ca.1900. De verdieping toont nog 17de eeuwse kruiskozijnen, weliswaar later aangepast met schuiframen.

⁸⁰ Voor alle duidelijkheid: onder schrijnwerk verstaan we het geheel van de opvullingen. Een venster is de muuropening, het raam is het houten raamwerk, waarin het glas is opgenomen.

In Damme komen sporadisch nog enkele kruisramen van de laatste fase voor. Ze zijn duidelijk lichter van constructie. De kruiskozijnen werden aangewend voor de vensters van de gelijkvloerse verdieping. Deze ramen zijn, vanaf de 18de eeuw, uitgerust met opschuifbare ramen. De horizontale latei domineert en is met een profiel verlevendigd; de luiken draaien op duimen ingebracht in het metselwerk.

Bemerk: kruiskozijnen zijn stevige constructies en worden ook regelmatig herbruikt.

T-kozijnen en T-ramen

In de jaren '60 van de 19de eeuw, komt naar het model van de Franse ramen, een lichtere kozijn tot stand, gekenmerkt door een T-vormige opdeling. Ze vormen als het ware een overgangsvorm tussen het kozijn en het T-raam.

Damme, Burgstraat 14, 19de eeuwse T-ramen met drieledige luiken. Dit schrijnwerk is intussen vervangen door goede kopieën met een dubbele beglazing.

De onderste registers bevatten opschuifbare ramen en het bovenlicht bestaat uit twee glasvlakken gescheiden door een glasroede. Deze ramen zijn achterin de vensteropening geplaatst, waarbij de getoogde afdekking is opgebouwd uit een enkele rechte streklaag, terwijl het achterliggende metselwerk door het kozijn wordt gedragen. Deze kozijnen zijn duidelijk lichter van constructie, waardoor de duimen voor de luiken niet in het raamhout maar in de rand van de vensteropening zijn aangebracht. Kenmerkend voor dit type raam is de halfronde uitstulping op de kruising van het middenkalf en de bovenste glasroede.

Origineel 19de eeuwse schrijnwerk. Links: Kerkstraat 37, houten kruisraam voorzien van schuiframen en drieledige luiken op duimen in het metselwerk. Rechts: Kerkstraat 11, T-raam met schuiframen uitgerust met panelen voorzien van persiënnes in het bovenste vak.

Origineel 19de eeuwse schrijnwerk. Links: Ketelstraat 1, houten kruisraam oorspronkelijk voorzien van schuiframen en nieuwe luiken op duimen in het metselwerk. Hun verhouding klopt niet.

Rechts: Sint-Janstraat 1, houten kruisraam oorspronkelijk voorzien van schuiframen.

Vooraf de kelderramen of de ramen van voorraadruimtes worden hiermee uitgerust. Keldervensters tonen een eigen constructie: ze zijn altijd recht afgedekt met houten lateien en ze zijn iets verdiept in het gevelvlak aangebracht. Ze zijn doorgaans open en enkel uitgerust met binnenluiken: een kelderruimte dient immers voldoende geventileerd.

Rond 1860 komen, in de lijn van de productie van ruiten van 60 op 120 cm, de zogenaamde *T-ramen* in gebruik. Deze bestaan uit 2 rechtopstaande klapramen en een dwarsgeplaatste ruit voor het bovenlicht. In het hier behandelde stadsgezicht duiken deze ramen rond 1900 op. Het is het courante venstertype

H-ramen

Een verdere stap, steeds in de lijn van de productie van steeds grotere glasvlakken, is het venster met één ruit in het onderste schuifraam. Dit zogenaamde H-raam, komt vanaf eind 19de eeuw in gebruik. De verspreiding ervan wordt verder gestimuleerd door het gebruik van gewapende betonlateien waardoor een grotere overspanning en dus het aanbrengen van bredere vensters (T-ramen of dubbele T- of H-ramen) mogelijk worden. Dit wordt het courante raamtype na de Eerste Wereldoorlog.

De beglazing

De opvulling van de ramen onderging in de loop der tijden heel wat wijzigingen en dit in de lijn van de evolutie van de glasproductie.

In de 18de eeuw waren de grote ramen meestal van opschuifbare ramen – de zogenaamde guillotineramen – voorzien van een kleine roedenindeling. In het stadsgezicht werden slechts uitzonderlijk nog ramen met een kleine roedenindeling aangetroffen. Vanaf ca. 1790 komen grotere ruiten op de markt, die toelieten ramen van slechts twee ruiten breed te maken. Deze ruiten vervangen vanaf de 2de kwart van de 18de eeuw geleidelijk de kleinhoutverdeling.

Soms worden in het raamhout, ter beveiliging, ijzeren of houten diefstaven aangebracht.

Deuren

Voor de deuren kunnen we twee constructiewijzen onderscheiden. Een eerste zijn de zogenaamde opgeklampte deuren, opgebouwd uit verticale planken, die door klampen worden vastgehouden. De paneeldeur daarentegen is opgebouwd uit een raamwerk van stijlen (verticale planken) en regels (horizontale planken), waartussen panelen zijn gevat. Ook hier brengen nieuwe technieken en materialen omstreeks de eeuwwisseling nieuwe vormen voor.

Oude deurconstructies zijn eerder zeldzaam. Ze passen in de gevelcompositie en zijn opgebouwd uit een beweegbare volle deurvleugel met daarboven een bovenlicht met de deurkalf op eenzelfde hoogte als de middenkalven van de vensters.

De paneeldeuren tonen een grotere variatie.

Luiken

Het luikwerk van de ramen in de Damse binnenstad is opvallend uniform. Het betreft steeds opgeklampte luiken. Paneelluiken komen zelden voor en behoren blijkbaar bij de betere architectuur.

De buitenzijden zelf bestaan altijd uit een verticaal plankwerk met tand en groef in elkaar gezet en op de binnenzijde van een sponning voorzien. De klamp bestaat uit een samengestelde 0- of 8-vormige klamp of een laddervormige klamp, die bestaat uit duimdikke (= 2,54 cm) planken met een geprofileerde binnenrand en een sponning aan de buitenrand. Een latere versie lijkt het luik op een laddervormige klampwerk van smalle balken..

De paneelluiken horen blijkbaar bij de betere architectuur. Meestal is het bovenste paneel van een persienne voorzien.

Bij de introductie van de brede vensters worden de luiken door rolluiken vervangen. In een eerste fase worden voorzet-rolluikkasten gebruikt.

De oudste luiken zijn vergrendeld met een eenvoudige grendel, aangebracht op de binnenzijde, die in een gat in de middelstijl of in een oog bevestigd op diezelfde stijl, geschoven worden. Deze beveiliging impliceert dat men de schuiframen moet optrekken om de luiken te openen. In de 2de helft van de 19de eeuw worden luikknippen – al dan niet met veer – aangebracht in de middenstijl. Dit laat toe de luiken van binnenuit te ontgrendelen zonder de ramen te openen.

Kleurstelling schrijnwerk

Als verf voor het houten schrijnwerk werd een matte olie verf aangewend. Uit de inventaris en het onderzoek van het fotomateriaal blijkt dat het schrijnwerk van de ramen en van de luiken een vrij ruim kleurenpalet aangewend gaande van wit tot rood, groen en donkerblauw. Deze variatie kwam zeker reeds in de 19de eeuw sporadisch voor, maar komt nu duidelijk meer voor.

Het gebruik van witte verf voor de ramen had zo zijn redenen: witgeverfd schrijnwerk neemt minder warmte op, wat de werking van het hout bij temperatuurverschillen beperkt en meteen een betere bewaring garandeert zowel van het hout als van de verflaag. Bovendien geleidt het witte schrijnwerk beter het invallende licht.

Kerkstraat 45

Dit schrijnwerk kende niet minder dan drie opeenvolgende kleurstellingen van donkergroen, donkerblauw en tenslotte karmijnrood. De eerste twee waren monochroom; bij de laatste werden de binnenvlakken wit geschilderd.

De dorpels

De meest voorkomende dorpel is de eenvoudige arduinen dorpel. In de betere woningbouw werden ze algemeen aangewend. Sporadisch worden ook vloertegels gebruikt als dorpel voor de ramen.

Kleurstelling gevels

De afwerking van de gevels verschillen al naargelang de bouwperiode. Er zijn aanwijzingen dat de meeste gevels vanaf de 18de eeuw beschilderd of gepleisterd werden. Vanaf eind 19de eeuw en tot 1914 gaat de voorkeur naar naakte gevels, die in functie hiervan ook met decoratieve elementen van rode baksteen worden verlevendigd. Deze tendens wordt na de Eerste Wereldoorlog geleidelijk onder de invloed van de geromantiseerde regionale bouwstijl verlaten voor een geschilderde witte kleurstelling. Het levert de stad zijn 'witte' aanblik op, dat als toeristische bezienswaardigheid wordt uitgespeeld. In het kielzog hiervan verdwijnen ook sommige van de naakt geconcipieerd gevels onder een witte kaleilaag. Deze tendens voor het schilderen van de gevels loopt nog steeds door.

De kleurstelling omvat nagenoeg uitsluitend witte kleuren. Okergele kleurstelling kwam sporadisch voor en lijkt 19de eeuw. We konden deze kleurstelling - voorlopig - enkel bij tuinmuren waarnemen. Recent komen meer uitgesproken kleuren naar voor, zoals rood en pastelkleuren.

Besluit

Het straatbeeld van Damme wordt nu gekenmerkt door dwarshuizen ook bij de kleinere woningen. Het kaartmateriaal tot en met de 18de eeuw laat echter merendeels diephuizen zien⁸¹. De overgang van diep- naar dwarshuizen greep in de binnenstad van Damme blijkbaar plaats in de 18de eeuw- begin 19ste eeuw. Toch werden sporadisch nog enkele diephuizen opgetrokken, zoals Kerkstraat 30-32 en de Slekstraat. Vermoedelijk betreft het hier echter herbouw volgens het bestaande gabarriet.

Het gebouwenbestand, dat in die periode van de 19de eeuw - 1914 tot stand kwam, bepaalt nog altijd het algemeen gabarriet van het huizenbestand binnen de stad. Enkel in het areaal van de Grote Markt blijven de middeleeuwse diephuizen nog bewaard.

In de stadskern houden de bouwtechnieken en de bouwelementen aangewend in het Ancien Régime opvallend lang stand (met handgevormde baksteen en golfpannen met kalkmortel en schrijnwerk op basis van kozijnen). De huizen kenmerken zich door het gebruik van een handgevormde gele baksteen gevoegd met kalkmortel en aangebracht in een staandverband (volle muren). Voor de dakbedekking werden rode golfpannen gebruikt.

Pas vanaf het laatste decennium van de 19de eeuw zorgen de opkomst van de mechanische bouwmaterialen en de nieuwe modes voor een opvallende verandering. Het courante bouw materiaal is nu de mechanische baksteen en de mechanische platte pan. Versiering door middel van rode baksteen is courant. Het kozijn wordt vervangen door T-ramen. Het basisgabariet van de huizen blijft ongewijzigd.

Na WOI valt bouwactiviteit nagenoeg stil. De art deco doet schuchter zijn intrede maar vanaf de jaren '30 grijpt een duidelijke ommekeer plaats. De stedelijke bouwreglementen worden geleidelijk aangepast en hieruit blijkt een voorkeur voor de regionale architectuur en het behoud van het historisch karakter van de plaats.. Deze reglementen zullen tot de jaren '80 bepalend zijn. Ze laten tevens een historiserende architectuur toe, die in de periode na WOII steeds vaker wordt aangewend. Intussen kent ook de hedendaagse architectuur enkele schuchtere toepassingen in de binnenstad.

⁸¹ We verwijzen hier o.m. naar de tekening door Hendrick Pulinx van de havenkom van Damme uit 1746 (Brugge, Stadsarchief, Kaarten en Plannen, 75), waar het merendeel van de huizen langsheen de Speystraat nog diephuizen zijn.

3.2. Wegenis, pleinen en inrichting publiek domein

Een volledig overzicht van de inventarisatie van het publiek domein, met o.a. wegen en paden, parkings, verlichting, straatmeubilair, bewegwijzering en publiciteit is terug te vinden als bijlage.

Hierna wordt enkel gefocust op die elementen met erfgoedwaarde.

3.2.1. Wegenis

Het openbaar domein vormt een beeldbepalende factor in het stadsgezicht.

De bestrating is in hoofdzaak voorzien van een verharding van kasseien. Een dergelijke bekleding wordt reeds in de middeleeuwse teksten vermeld. Het oudste fotomateriaal laat een gelijkgrondse bekleding zien met open goten tussen de voetpaden en de hoofdweg. Vanaf begin 20ste eeuw duiken de eerste trottoirs op.

Deze kasseienbekleding werd vanaf de 19de eeuw regelmatig hernomen.

De bestrating van de Kerkstraat in 1943 (foto KIK e024096). Bij de heraanleg van de middenstrook, werden de oude kasseien op de zijstroken aangewend. Enkel voor de openbare gebouwen – hospitaal – en de herenhuizen zijn voetpaden aangebracht.

De materialen van straten en paden zijn uitvoerig geïnventariseerd. Het overzicht is terug te vinden in bijlage 8. In het overzicht is ook de aanwezigheid van verlichting, bovengrondse of ondergrondse leiding en grachten weergegeven.

Specifieke aanduiding in de bestrating

In het voorjaar van 1994 werd naar aanleiding van geplande infrastructuurwerken in de Damse binnenstad archeologisch onderzoek verricht. De resultaten van deze archeologische vondsten werden voor het publiek gevisualiseerd door onder meer een zwarte basaltkeiverharding aan te brengen in het openbaar domein.

Daarnaast werden ondergrondse resten van de middeleeuwse openbare waterput op de Grote Markt geconsolideerd. Ze werden tot het marktniveau opgetrokken, afgedekt met een rooster en rondom voorzien met rustbanken.

De citerne voor het stadhuis.

Waar de Kerkstraat het in 1810 gedempte Zwin dwarst, werden de resten aangetroffen van de volledig uitgemetste havengeul, die van 2 bruggenhoofden voorzien is. Deze resten werden gekoppeld aan de kaaimuur die eerder in de Sleestraat gevonden werd. Ter hoogte van de kruising met de Speystraat zijn de archeologische resten van de kaaimuren en brugpeilers van de vroegere Speibrug in het wegdek gemarkeerd met zwarte basaltkeien.

In de Kerkstraat werd het grondpatroon van de O.L.Vrouwepoort (één van de twee resterende middeleeuwse stadspoorten als toegang tot de 17e eeuwse Spaanse garnizoenstad) ter hoogte van de kazematten alsook de citerne aan het Sint Janshospitaal in het wegdek gemarkeerd met zwarte basaltkasseien.

Markeringen in de straatverharding verwijzende naar de oude stadspoort en de citerne.

Groen

Op het publiek domein in de stadskern is weinig groen aanwezig. Groen komt voor op de Haringmarkt en op het kerkhof.

3.2.2. Pleinen

De Markt, de Haringmarkt en het plein rond de O.L. Vrouwekerk vormen de enige open pleingehelen binnen het historische stadscentrum van Damme.

Het Marktplein is een grotendeels autovrij (verschil zomervakantie/rest van het jaar), gekasseid plein begrepen tussen de Kerkstraat en de Jacob van Maerlantstraat waarrond de meest beeldbepalende gebouwen van Damme staan. Op het plein staat het beeld van Jacob van Maerlant en werd de middeleeuwse waterput zichtbaar gemaakt in het pleingeheel.

De huidige aanleg van de Haringmarkt dateert van eind 1990, begin 2000. De openbare ruimte is coherent aangelegd door middel van grasperken waarbij zit- en rustruimtes geïntegreerd zijn onder de gekandelaarde lindebomen. Als bestratingmateriaal voor de rijwegloper werden kinderkopjes in waaierverband gebruikt, de zitruimtes werden bestraat in een tropische hardhoutsoort. Onder de lindes werd zitmeubilair als losstaand object in de ruimte voorzien. In functie van het ontraden van parkeren, werden massieve arduinen stootblokjes aangebracht in de grasperken welke op gelijk niveau liggen van de bestrating. Samen met de gietijzeren lantaarns en waterpomp, de huizenrijen, de uitzichten over de vesten, is dit één van de meest sfeervolle ruimtes binnen Damme.

Het kerkplein rond de O.L.Vrouwekerk, gelegen in het verlengde van de Burgstraat naar Kerkstraat toe, betreft een stemmige, ingetogen ruimte begrepen tussen de monumentale kerk, de begraafplaats, het ommuurde Sint-Janshospitaal en de pastorie. De ruimte wordt afgebakend en vormgegeven door baksteenmuren met poortgehelen en de gekasseide en gekandelaarde dreef welke de grasperken afboorden en begeleiden. In het grasperk staat het beeld 'Blik van Licht', een sculptuur van Charles Delporte.

3.2.3. Bruggen

Binnen de contour van het beschermd stadsgezicht komen op vandaag 4 bruggen voor. Namelijk de brug over de Damse Vaart, de bruggen over het Zuidervaartje en de voetgangersbrug over het Zuidervaartje.

De brug over de Damse Vaart vormt de verbinding tussen de Damse Vaart-West en -Zuid en tussen ten westen de Dammesteenweg en ten oosten de Kerkstraat en het stadscentrum. Oorspronkelijk 19de-eeuwse draaibrug naar ontwerp van ingenieur Ulrich Kümmer. Deels gedynamiteerd op het einde van de Tweede Wereldoorlog en vervangen door z.g. Baileybrug, gebouwd door de genietroepen van het leger. Omwille van de verkeersveiligheid wordt deze in 2003 afgebroken en vervangen door huidige, bredere brug.

De brug over het Zuidervaartje dateert vermoedelijk uit de tweede helft van de 19de eeuw ter vervanging van een oudere brug met houten balustrade. Driedelige bakstenen boogbrug aan beide zijden voorzien van sierlijke trekankers. Bakstenen borstweringen centraal oplopend; natuurstenen keperboogvormige afdekplaten. Gekasseide wegbedekking. Op de brug aan de westzijde, zesdelig ijzeren ophaalmechanisme van rabot.

Brug over de Dams Vaart

Brug over het Zuidervaartje, Kerkstraat

Verder zijn er nog de brug over het Zuidervaartje ter hoogte van de Rabattestraat, een bakstenen brug met recente spijlenbalustrade en de houten voetgangersbrug over het Zuidervaartje in functie van recreatieve beleving. Deze vormt de verbinding vanuit de Oude stadswallen over het Zuidervaartje naar de Polderstraat.

3.2.4. Grenspalen

Het grondgebied van de stad werd in de 16de eeuw afgebakend met grenspalen die onderling met een denkbeeldige lijn zijn verbonden. Aan de ene zijde staat het wapen van Damme en aan de andere zijde dat van het Brugse Vrije. Van de veertien palen is er slechts één bewaard gebleven, die langs de Romboutswervedijk. De grenspaal staat thans in de Vierschare van het stadhuis tentoongesteld (cf. Markt) en is als model gebruikt voor de nieuwe betonnen grenspaal die in 1981 geplaatst werden op initiatief van het stadsbestuur.

3.2.5. Afsluitingen

Er zijn in het plangebied verschillende types van afsluiting te onderscheiden. De meest kenmerkende zijn:

Afsluiting Damse Vaart

Rond 1900 wordt bezijden de Damse Vaart een afsluiting aangebracht en dit ter vervanging van een houten afsluiting. Deze is nog steeds bewaard en in een relatief goede staat.

De afsluiting bezijden de Damse Vaart met arduinen kegels en een afsluiting met ijzeren stangen, ca. 1900.

Muren

Eigen aan het bebouwd weefsel van Damme, is het voorkomen van (historische) baksteenmuren als perceelafbakening en dit zowel ter afscheiding van en naar omliggende straten en belendende panden, als naar de open ruimte. Muren, al dan niet begroeid door klimplanten.

Meegaand met de baksteenmuren, zijn typisch voor het weefsel van Damme de poortjes welke toegang verlenen tot achtergelegen ruimtes. Deze poortgehelen kenmerken en ondersteunen het erfgoed.

Naast de kenmerkende muurgehelen, komen binnen het bebouwd weefsel in functie van het afsluiten van private percelen, eveneens volgende types van afsluiting voor:

- levende hagen in streekeigen soorten
- coniferenhagen
- heidematten
- houten afsluiting

Anderzijds heeft men afsluitingen eigen aan de open ruimte, waarbij zowel levende hagen als niet levende materialen aangewend worden ter afscheiding. Het gaat hierbij voornamelijk om:

- levende hagen / houtkanten in streekeigen soorten, (knot)bomenrijen
- grachten (al dan niet met rietkragen) waardoor een natuurlijke barrièrewerking ontstaat
- weideafsluiting door paal en draad / ursusdraad
- kastanje houten afsluiting

We verwijzen hiervoor ook naar de Inventaris van het Levend Houtig Erfgoed (bijlage).

3.3. Het kerkhof

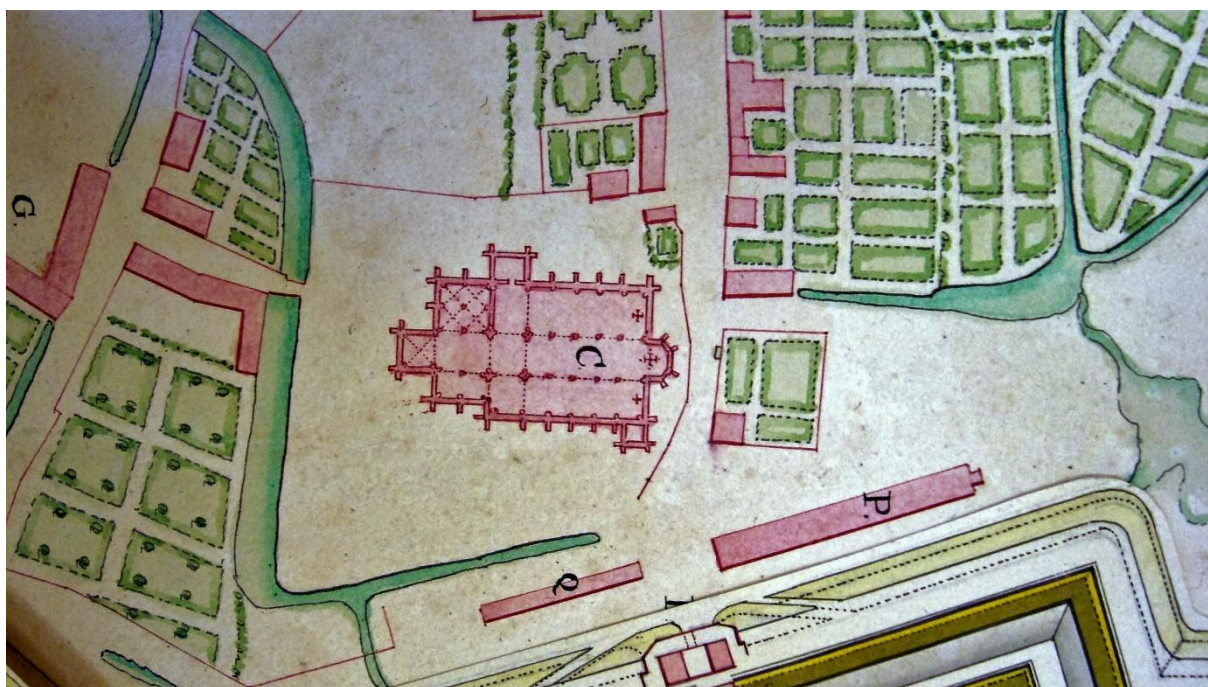
3.3.1. Algemeen

Betreffende het kerkhof van de O.L.Vrouwekerk zijn weinig archiefgegevens tot ons gekomen. Vanaf begin 18de eeuw is kaartmateriaal voorhanden. Pas vanaf 19de eeuw beschikken we over preciezere afbeeldingen en geschreven bronnen.

De evolutie van het kerkhofareaal

Het areaal van het kerkhof gaat zeker tot het eind van de 12de-begin 13de eeuw terug. De omlijning ervan is gedeeltelijk te reconstrueren. Meer nog: de basisomlijningen bleven bewaard. De noordelijke zijde paalt aan het terrein van het Sint-Janshospitaal. Ten westen was en is er de Begijnengracht, vermoedelijk een natuurlijke waterloop. De oostelijke omlijning wordt gevormd door de Kerkstraat (eind 12de eeuw als dijk aangelegd). De zuidelijke omlijning is minder duidelijk. De huidige omlijning, die uit een diepe gracht bestaat, is blijkbaar bepaald door de rand van het terrein van de 17de eeuwse vesting.

We kunnen vermoeden dat de zuidoostelijke hoek van het middeleeuwse kerkhof bij de aanleg van de gebastioneerde vesting onder het wallichaam verdween.

De O.L.Vrouwekerk op het plan van de vesting Damme, Vauban, 1702 (Parijs, Vincennes, Service Historique de l'Armée de Terre, Archives de l'Inspection du Génie (SHAT), Fonds Places étrangères).

De omlijning van het kerkhof zijn weergegeven. Ten noorden zien we de tuinmuur van het Sint-Janshospitaal. In tegenstelling tot de huidige kerkhofmuur toont de muur zijde Kerkstraat een gebogen verloop. De west- en de zuidzijde zijn met een natte gracht afgeboord. Deze aan de zuidzijde scheidt de begraafplaats af van het kazemeterrein. Ook de muur rond de pastorietaan is reeds opgetrokken. Deze omsluit ook een gedeelte ten zuiden van de kerkhofgracht. Dit gedeelte is nu in het kerkhof opgenomen.

Wanneer men het noordelijke gedeelte opgaf, is niet duidelijk. Vermoedelijk gebeurde dit reeds op het eind van de 18de eeuw.

Aanleiding vormde een reeks overheidsbeslissingen. Het decreet van Jozef II van 26 juni 1784 verbood begravingen in de kerk. Het decreet van Napoleon van 12 juni 1804 introduceerde het begrip concessie. Beide maatregelen bepaalden geleidelijk het huidige uitzicht van de begraafplaats. Rijke en arme graven kwamen nu buiten de kerk te liggen en de concessie maakte het mogelijk om voor een lange periode, tot zelf voor eeuwig, een stuk grond in concessie te nemen van de gemeente en er met andere woorden een duurzaam grafteken op te richten. Pas in 1971 werden de eeuwigdurende vergunningen afgeschaft en vervangen door vergunningen met periodes van 30 of 50 jaar.

Het begrafenisareaal werd vermoedelijk vanaf eind 18de eeuw ingeperkt. Het areaal ten noorden van de kerk werd opgeheven en ter hoogte van de zuidelijke zijde van de kerk werd fasegewijs een nieuwe afsluiting opgetrokken voorzien van twee nieuwe ingangen.

Ook het kerkhofareaal ten oosten van het kerkkoor wordt verlaten. Ook hier verrees een nieuwe afsluitmuur, die dan aansloot op de H. Sacramentskapel.

De Burgstraat met de ingang van het kerkhof, tekening S. Vermote, ca. 1810. Er is geen ingangspoort en de beplanting bestaat uit hoogstammingen. Boven op de toren is een ooievaarsnest afgebeeld.

*Ruines
de l'Eglise et de la tour
de Damme.*

De ruïnes van de kerktoren, ets naar tekening van J. Kinsbergen, 1839. De scheibogen van de middenbeuk zijn als niet gedicht. Weergegeven maar dit klopt niet met de werkelijkheid. Rechts zien we de oude pastorie, de kerkhofmuur en de westelijke ingang tot het kerkhof.

Ook de doorgangen onder de scheibogen van de middenbeuk werden begin 18de eeuw gedicht. Een ets uit 1839 laat – foutief - open bogen zien; op een jongere ets van voor 1870 zijn scheibogen dicht.

Het nieuwe kerkhofareaal kreeg zeker reeds in het 1ste kwart van de 19de eeuw een aangepast padennet. De *terminus ante quem* voor de aanleg is het graf van Petrus Watelle uit 1827, die duidelijk in de hoofdlaan is aangebracht. Mogelijk is deze burgemeester de initiatiefnemer voor de herinrichting en de bouwheer (of opdrachtgever) van de calvarie.

Het opgegeven areaal ten noorden wordt een doorgang, die de Burgstraat met de Kerkstraat verbindt. Deze doorgang werd afgesloten door middel van twee hekkens respectievelijk opgetrokken aan het uiteinde van de Burgstraat en aan de Kerkstraat. De hekpijlers van laatstgenoemde, aangebracht tegen de zijgevels van de huisjes Kerkstraat en werden na WO II verwijderd.

De toegang tot het kerkhofplein vanuit de Kerkstraat, toestand 1942 (foto KIK).

Bezijden de huizen zijn nog de hekpijlers bewaard, weliswaar ontdaan van hun hekkens. Deze pijlers zijn nu afgebroken.

De O.L. Vrouwekerk van Damme met op de voorgrond het kerkhof, midden 19de eeuw. De afsluitmuur vanaf de torenvoet en de oostelijke afsluitmuur zijn reeds opgetrokken en ook het padennet is aangelegd. De afgebeelde hoogstammigen worden in 1870 geveld. Kort hierna plantte men de zomerlinden aan.

Eind 1986 - begin 1987 stelde kunsthistoricus J. Van Cleven, op verzoek van het stadsbestuur, een grondige evaluatie op van de Damse begraafplaatsen⁸³. Bedoeling was een deskundig advies op te stellen betreffende de kunsthistorische waarde van de graftekens, waarvan de concessie niet werd vernieuwd.

In totaal betrof het 94 graftekens, waarvan 37 werden voorgesteld voor behoud. Hieronder staken niet minder dan 25 gietijzeren grafkruisen.

Volgende adviezen werden geformuleerd:

- 37 graftekens werden voorgedragen voor behoud, waaronder 25 gietijzeren kruisen. Deze tekens konden desnoods verplaatst en geconcentreerd worden.
- Interessante onderdelen van verwijderde zerken kunnen gerecupereerd. Dit lapidarium kan ondergebracht in de afgedankte lijkenhuisjes.

Met deze adviezen werd nauwelijks rekening gehouden. Integendeel: van de voorgestelde te behouden graftekens zijn er nu nog 4 exemplaren effectief bewaard.

In de daaropvolgende jaren ging men over tot een algemene ruiming van de graftekens, waarvan de concessie verlopen was. De grafkelders werden behouden. Het kerkhof werd hierbij grondig uitgedund en vervolgens volledig onder gras gebracht.

Deze ingreep levert een aanzienlijk aantal nieuwe rustplaatsen op. Intussen was de uitbreiding echter al volop in gebruik.

Maart 2005 levert de Heemkundige Kring 't Zwin Recheroever grondgebied Damme een toestandsbeschrijving en een lijst af van de te behouden graftekens op voor het kerkhof⁸⁴.

Dit resulteerde in een A-lijst van graftekens en monumenten op het kerkhof van Damme zonder concessie, die voor een bescherming als monument in aanmerking komen.

Bijkomend werd een lijst opgesteld van graftekens zonder concessie, die definitief kunnen verwijderd.

De nieuwe urnenbegraafplaats wordt aangelegd aan de westzijde van de begraafplaats, meer bepaald tussen de Begijnengracht en de processieweg.

3.3.2. Beschrijving

Vanaf het eind 18de eeuw werd het kerkhof van de O.L.Vrouwekerk van Damme grondig herwerkt. Het noordelijke en oostelijke gedeelte van begraafplaats werden opgeheven en het zuidelijke gedeelte als kerkhof afgebakend. Beide arealen kenden van dan af een afzonderlijke ontwikkeling en ontsluiting. Niettemin zorgt de rijbeplanting met zomerlinden voor een blijvende band tussen de beide arealen.

Het padennet

Het basis van het padennet in de beide arealen gaat reeds tot het 1ste kwart van de 19de eeuw terug. De *hoofdlaan* van het kerkhof loopt haaks van de oostelijke toegang van onder de viering naar de calvarie. De buitenrand van het kerkhof is gemarkeerd door een processieweg.

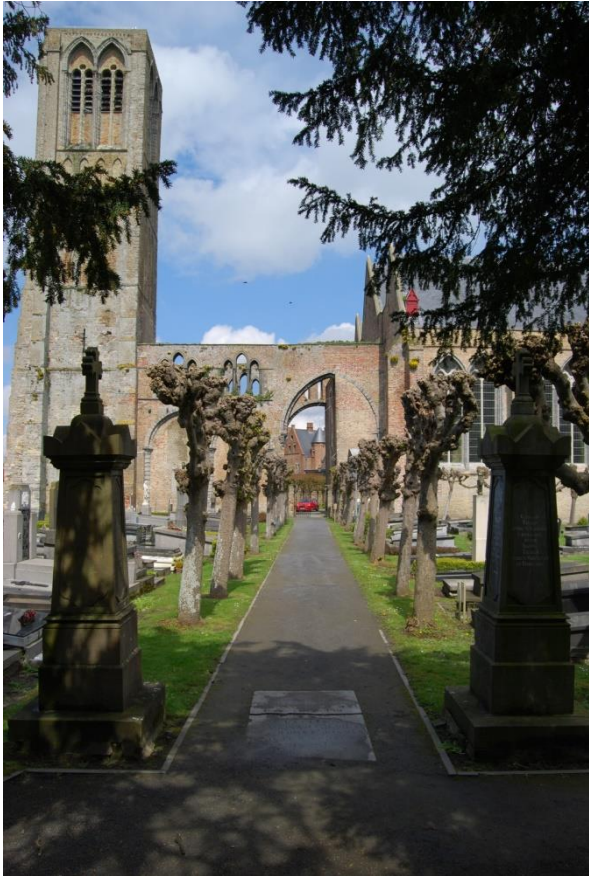
Hoe deze paden oorspronkelijk waren verhard is niet duidelijk. De huidige afdekking is een halfharde bekleding tussen smalle boordstenen.

In het noordelijke areaal wordt de hoofdas gevormd door de verbindingsweg tussen en Burg- en de Kerkstraat. Van hieruit ontspringen twee smalle paden respectievelijk richting de traptoren van de westtoren en richting het ingangspoortje van het Sint-janshospitaal. Een brede laan verbindt de Kerkstraat met de ingang van de kerk.

In tegenstelling tot het padennet van het kerkhof, zien we hier een harde bekleding met kleine platte kasseien, aangelegd in een waaiervormig patroon. De oude kasseien zijn herbruikt in de zijstroken.

⁸³ Van Cleven, J., De begraafplaatsen van Groot-Damme. Kunsthistorisch verslag over de graftekens waarvan de concessie vervallen is, 1987.

⁸⁴ Heenkundige Kring 't Zwin Recheroever grondgebied Damme, Kerkhoven van de stad Damme. Toestandsbeschrijving – behoud graftekens, maart 2005

De centrale as van het kerkhof (L) gezien vanuit de calvarie en de processieweg (R).

Op de voorgrond de grafplaat van Petrus Watelle geflankeerd door de grafzuilen I.27 en XI.38

De toegangsweg richting kerkgebouw, toestand in 1925 (foto KIK). De bekleding bestaat uit onregelmatige kasseien. De zone tussen de tuinmuur links en de weg is nog onverhard.

Toegangsweg, toestand in 2016. De middenstrook werd herlegd met waaivormig gelegde platte kasseien. De oude kasseien zijn herbruikt in de randbekleding.

De kerkhofmuren

De afsluitende muur, die ten westen aan de toren aansluit, vormt samen met de afsluitmuur tussen de H. Sacramentskapel en de gracht, de twee afsluitmuren van het kerkhof. Ze dateren vermoedelijk nog uit de 1ste helft van de 19de eeuw. Eerstgenoemde is vervaardigd uit een roosrode baksteen van 21/22 x 10 x 5 cm aangebracht in een kruisverband (10 lagen = 59 cm)

De oude scheidingsmuur met het Sint-Janshospitaal bleef eveneens bewaard. De bovenzijde toont twee herstelfasen. De scheidingsmuur is versierd met figuren van verglaasde baksteenkoppen⁸⁵.

De datering is niet gemakkelijk maar het voorkomen van de versiering laat een datering in de 16de-17de eeuw vermoeden.

De kerkhofhekkens

Het kerkhofareaal bezit niet minder dan vier poorten.

Het huidige kerkhof is toegankelijk via twee doorgangen respectievelijk ter hoogte van het westelijk uiteinde van de afsluitmuur vanaf de toren en onder de zuidelijke vieringboog.

Eerstgenoemde bestaat uit twee hekpijlers op trapeziumvormige plattegrond (z = 67 cm), aan de voorzijde (noordzijde) gedateerd 'ANNO/ 17 (hart) 85'. De pijlers zijn bekroond met een piramide. De bekronende siervazen, die op een ijzeren staf waren vastgezet, zijn verdwenen. Het geheel wordt afgesloten met een houten hekken met een traliewerk van fijne ijzeren staven. De slagen zijn duidelijk aangepast.

⁸⁵ Devliegheer, 1971, p.102 en fig.66

De hekpijlers van de kerkhoftoegang van 1785

Ingekapte datum ANNO 1785 op de pijlers

De hekpijlers onder de zuidelijke vieringboog

De hekpijlers onder de zuidelijke vieringboog zijn uitgerust met een gietijzeren hek van twee vleugels, dat in de 1ste helft van de 19de eeuw zijn te plaatsen.

Van de twee doorgangen tot het noordelijke areaal is enkel deze zijde Burgstraat bewaard. De doorgang naar de Burgstraat is opgetrokken uit twee vierzijdige hekpijlers, opgetrokken van donkerrode baksteen van 20,5 x 9,5 x 6 cm (10 lagen = 73 cm). De hekkens zijn verdwenen. De tegenhanger van deze poort zijde Kerkstraat, werd kort na WOII afgebroken.

De groenelementen

Het groen vormt een essentieel onderdeel van het 19de eeuwse kerkhof.

Op 25 november 1869 verkocht de kerkfabriek de hoogstammigen op het kerkhof. Kort na 1870 volgden nieuwe aanplantingen: men jalonneerde de paden van de beide arealen met zomerlinden. De tussenafstand bedraagt gemiddeld 3 m.

Dit ensemble bleef uitstekend bewaard. Enkele linden zijn verdwenen of verkeren in een slechte staat met onder meer heel wat dood hout.

De twee taxussen bezijden de calvarie zijn waarschijnlijk tot de oudste bomen op het kerkhof. Ze behoren tot het originele concept van het ensemble.

Voor de verdere beschrijving van deze elementen verwijzen we naar het hoofdstuk 3.8. Houtig erfgoed.

De calvarie

De calvarie op het einde van de hoofdlaan is vermoedelijk opgericht door of in opdracht van Petrus Franciscus Watelle (+ 1 november 1827) of zijn directe nakomelingen in of kort na 1827. Het maakt deel uit van de begraafplaats en de grafkelder van P. Watelle⁸⁶, waarvan de ingang is afgedekt met een grafsteen van Doornikse steen met daarop de volgende tekst:

INGANK
DER BEGRAEFPLAETS
VAN DE FAMILIE VAN
PIETER FRANCISCUS

⁸⁶ De grafkelder werd in 1957 een laatste maal geopend. Bijkomende informatie betreffende de constructie zie: <http://matthys.buurtwijzer.be/stamboomwatelle/kron>. Matthys vermeldt de volgende bijzonderheden: De steen moet voortgerold worden om de ingang vrij te maken. Hier stond weleer een houten trap. Een rondbogige opening, zonder deur, geeft toegang tot de eigenlijke begraafplaats. Ik heb deze kelder gezien in 1957, bij de begrafenis van Rochus Watelle. Er stonden toen 12 kisten in, zes rechts en zes links, met in het midden een kleine gang. In deze gang heeft men de kist van Rochus Watelle geplaatst. Er stond een weinig water in de kelder. De vloer is van blauwen aarden tegels. Zie verder: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/78709>

De calvarie op het eind van de hoofdlaan en de neoclassicistische beelden van Maria (links) en Johannes (rechts).

WATELLE
IN ZYN LEVEN
BURGEMEESTER
DER STEDE VAN DAMME
OVERLEDEN 19BER 1827
OUD 68 JAER

De begraafplaats was ca. 4,5 m breed, 2,4 m lang en 1,6 m hoog. Er was plaats voor 12 kisten, 6 aan de ene zijde, 6 aan de andere. Wegens de slechte toestand heeft de gemeente de begraafplaats in 1966 gedempt.

De calvarie is opgetrokken in een verzorgd metselwerk van een homogene rode baksteen van 18 x 8,5 x 5 cm (10 lagen = 60 cm) in een kruisverband.

Het geheel is zijde kerkhof voorzien van een rondboogdoorkijk en afgedekt met een lessenaarsdak van leien aflopend in een ozingdrop. Tegen de achtermuur zijn twee haakse steunberen aangebracht.

In de nis staat een witstenen neo-classicistische calvarie opgesteld, bestaande uit een beeldengroep van de gekruisigde geflankeerd door Johannes en Maria. Deze zijn realistisch beschilderd. De binnenzijde van de nis, inclusief de houten bedaking, is lichtblauw geschilderd.

De calvarie verkeert in een slechte staat. De dakbekleding van leien is lek en we zien reparaties met loodslabben.

Het feit dat de calvarie op de vulling van de oude kerkgracht is ingepland verklaart de verzakking in zuidelijke richting.

Voor de verharding vooraan de calvarie is een gerecupereerde 15de eeuwse grafsteen aangewend. Vermoedelijk doet deze steen ook dienst als de afdekking van de grafkelder. Deze grafsteen, vermoedelijk uit 1486⁸⁷, is vervaardigd van Doornikse kalksteen en meet 3,49 op 1,75 m (oorspronkelijk vermoedelijk 2,08 m breed). Het geheel toont in het midden een vierlobbige uitdieping voor een nu verdwenen koperplaat, toont nog fragmenten van een randschrift: "...die staerf int ja...wijf was die staerf...wedemaend". Inschrift: "...m cccc l xxx v i...".

De graftekens

Algemeen

In totaal werden 381 individuele graftekens geïnventariseerd. In principe werden alle namen genoteerd, dus ook de namen en de bijhorende gegevens van de kinderen op de gedenkstenen (zie bijlage x: Damme, O.L.Vrouwekerk, graftekeninventaris op naam). Dit leverde een totaal op van 820 namen. Elk grafteken werd gefotografeerd en gecategoriseerd.

Van het kerkhof werd een precies opmetingsplan opgemaakt.

Nummering

Voor de begraafplaatsen is door de gemeente een nummering uitgewerkt. Deze bestaat uit een rijnummer, met Latijnse cijfers, en een plaatsnummer van Arabische cijfers (bv. XI.5). Deze nummering werd overgenomen bij de huidige inventarisatie.

Datering

Een grafteken dateren is niet altijd evident. Enkele van de oude graftekens werden mogelijk reeds tijdens het leven opgetrokken als familiegraf; andere kunnen pas na enkele jaren of zelf na enkele decennia door de nabestaanden zijn opgericht. We kunnen aannemen dat in de meeste gevallen dat het grafteken te dateren op basis van de sterfdatum van de eerst afgestorvene, doch ook hier is enige kritische zin aangewezen. De datering van het grafteken gebeurt dus het best op basis van een samengaan van een bouwarcheologisch onderzoek, de historische gegevens en de stilistische kenmerken van het grafteken.

Ensembles

Op het kerkhof zijn een aantal afzonderlijke ensembles te onderscheiden, die we hier kort behandelen.

Begraafplaats van de Zusters van het Sint-Janshospitaal

Ten oosten van de kerk ligt een aparte *begraafplaats voor de Zusters van het Sint-Janshospitaal (perk X)*.

De toestemming tot het plaatsen van een gedenkzuil voor de zusters op het kerkhof wordt gegeven in de zitting van de gemeenteraad van 29 september 1873⁸⁸.

⁸⁷ Devliegher, 1971, p.86

⁸⁸ Damme:gemeentearchief, registers van de gemeenteraad van 29/09/1873.

De laatst begraven zuster in de kloosterkapel is Josepha Pinto, die stierf op 10 maart 1875. Zij is tevens de eerste zuster vermeld op de grafzuil op het kerkhof.

Hoe deze begraafplaats zijde kerkhof oorspronkelijk was afgesloten, is niet duidelijk. Het geheel is nu afgeboord met een lage opengewerkte cementpanelen tussen palen. Er is een poortje van smeedijzer.

Vanaf 1975 werden de graven van de hospitaalzusters gemarkeerd met een natuurstenen kruis van gepolijst arduin met naamtekening.

De begraafplaats van de hospitaalzusters in 1910 (foto KIK) en in 2016. De toelating tot de aanleg van deze begraafplaats dateert van september 1873.

Kinderbegravingen.

Een duidelijke kinderbegraving is niet voorhanden. Wel werd in het zuidelijke gedeelte van de rijen VII en VIII een aantal recente kindergraven geconcentreerd. De overige kindergraven liggen verspreid over de begraafplaats, in de onmiddellijke nabijheid van het grafteken van de ouders.

Gedenkplaat Benedictus Flamen en echtgenote

In de zuidelijke koormuur is een gedenkplaat van B.Flamen (+1861) en echtgenote ingebracht. De tekst op deze witmarmeren plaat (143,5 op 89 cm) luidt als volgt:

BIDT VOOR DE ZIEL/ VAN MYNHEER / BENEDICTUS FLAMEN / HEELMEESTER / EN GEDURENDE 36 JAREN / BURGEMEESTER VAN DAMME / GEBOREN TE WYNGHENE / GODVRUCHTIGLYK / OVERLEDEN TE BRUGGE DEN 3 OCTOBER / 1861 IN DEN OUDERDOM VAN 68 JAREN / EN VOOR DE ZIEL / ZYNER ECHTGENOTE VROUW / MARIA THERESIA VANDEMOERE / GEBOREN TE DAMME EN OVERLEDEN TE BRUGGE DEN 25 JUNY / 1868 IN DEN OUDERDOM VAN 72 JAREN / R.I.P. / DE WYSHEID VAN DEN GENEESHEER ZAL / HEM VEREERLYKEN EN IN DE / BYEENKOMSTEN DER GROOTEN / ZAL HY GEPREZEN WORDEN / ECCLI. XXXVIII, 3.

Gedenkmonument voor de militaire slachtoffers (W.O.I – WO.II)

Tegen de muur met het Sint-Janshospitaal staat het gedenkmonument voor de militaire slachtoffers (W.O.I – WO.II). Het is een plaat van grijsgepikkelde graniet met vooruitspringende tekstplaat steunend op twee kraagstenen. Deze gedenkplaat werd onthuld op 21 juli 1986⁸⁹. Oorspronkelijk was dit geheel ingeplant tegen kerkhofmuur.

De gemeenteraad van Damme

Gezien het verzoekschrift van de Eerw. Zuster Louise geboren Anna Van Houtte, overste in het St-Jans gasthuis alhier, onder dagteekening van den 18de dezer strekkende om den afstand, ten eeuwigen dage, te bekomen van 1 ½ vierkante meter grond op het kerkhof alhier, ten einde aldaar een grafzuil te plaatsen.

[...]

Overwegende dat de oppervlakte van het kerkhof dezer gemeente, toelaat die gevraagde concessie toetestaan.

Om deze reden, den gemeenteraad verzoekt bij deze de noodig machtiging van wegens de Permanente Deputatie des provincieraads, om den gevraagden afstand op gemeld kerkhof te mogen doen, onder voorwaarde dat zij uit dien hoofde zal betalen de volgende endemniteiten, te weten: aan het gemeente de som van vijftig francs, en aan het armbestuur deze van vijf en twintig francs.

⁸⁹ Jacobs, M., *Zij, die vielen als helden... Inventaris van de oorlogsgedenktekens van de twee wereldoorlogen in West-Vlaanderen*, Brugge, 1996, deel 2, p.79.

Het betreft een rechthoekige arduinen plaat met vooruitspringende tekstplaat steunend op twee kleine kraagstenen. Inscriptie "MONUMENT DER GESNEUVELDEN", "WO. I", (namen alfabetisch), "W.O. II" (namen niet alfabetisch).

Links:

Gedenkplaat Benedictus Flamen en echtgenote.

Onder:

Gedenkmonument voor de militaire slachtoffers (W.O.I – WO.II)

Priesterbegrafplaats

Er is geen priesterbegrafplaats. Die moet er zeker geweest zijn. Het smeedijzeren kruis van pastoor Van Geluwe maakte hier waarschijnlijk deel van uit, maar de exacte plaats waar dit grafteken was opgesteld voor de overbrenging naar de kerk, hebben we nog niet kunnen achterhalen.

Types graftekens

Houten kruisen

Tot en met het interbellum waren houten kruisen een courant grafteken. Het fotomateriaal tot in het interbellum laat houten kruisen zien, voorzien van een afdakje en kruisen waarvan de uiteinden versierd zijn met knopen of gestileerde lilies. Op de dwarsbalk werd de naam van de overledene geschilderd of ingekerfd. Op het kerkhof vinden we nog een 7-tal houten kruisen. Ze zijn bedoeld als voorlopige graftekens. Hun waarde is dus gering.

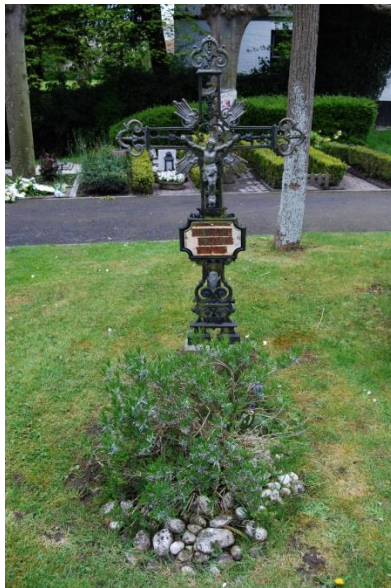
Smeedijzeren en gietijzeren kruisen

Uit de inventaris van 1987 bleken op het kerkhof van Damme niet minder dan 25 gietijzeren kruisen bewaard. Het duidelijke advies om deze graftekens te bewaren en op een plaats desnoods in een apart perk te concentreren werd genegeerd. Er resten nu nog vier kruisen, waarvan er één dan nog binnen de kerk is opgesteld⁹⁰.

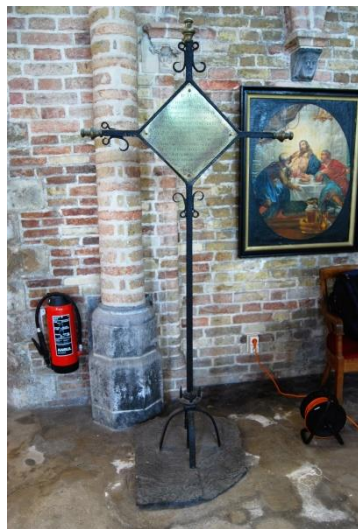
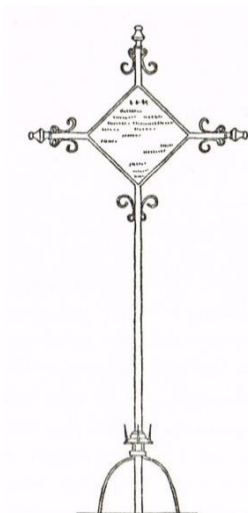
⁹⁰ Dit kruis wordt niet vermeld in de inventaris Van Cleven.

*De gang tussen de rijen XII en XIII. Toestand in 1942 (foto KIK).
In het begin van de gang is het gietijzeren grafteken het
meest courante grafteken.*

Gietijzeren kruisen (van L naar R: II.8, XX.3 en het kruis onder de toren).

Het smeedijzeren grafkruis van Pastoor van Geluwe. Rechts het gietijzeren kruis van Noë, opgesteld in de kerk.

Het smeedijzeren grafkruis van pastoor P. Van Geluwe uit 1853 wordt door Devliegheer in 1973 nog op het kerkhof vermeld⁹¹. Het geheel is nu veilig in de kerk opgesteld.

Op de koperplaat staat:

D.O.M. / TER GEDACHTENIS / VAN DEN EERWEERDEN HEER / PETRUS FRANCISCUS VAN GHELUWE / GEBOREN TE RUMBEKE DEN 28 APRIL 1776 / ZOON VAN PETRUS FRANCISCUS EN VAN / ANNE CATHERINE VAN DE VOORDE. / PRIESTER GEWYD TE EMERICH DEN 19 7BRE 1801 / OPVOLGENLYK PROOST TE SLYPE-MOORSELE / ONDERPASTOOR TE MERCHEM EN TE ICHTEGEM / PASTOOR TE RAMSCAPELLE IN 1815/ PASTOR TE DAMME DEN 24 AUG^{TI} 1826 / PASTOR / ALDAER OVERLEDEN DEN 27 8BRE / 1853 / R.I.P.

De exacte plaats van dit kruis op het kerkhof is voorlopig niet gekend. Het zou een aanduiding kunnen zijn voor de locatie van de verdwenen priesterbegrafplaats.

Arduinen monumenten, gerealiseerd door steenhouwers.

Deze types van graftekens bepalen door hun monumentaliteit, variatie en uitwerking het aanzicht van de begraafplaats. Er zijn diverse types te onderscheiden gaande van enkele zeldzame cuppi (of cyppe), stèles met of zonder bekronend kruis, grafpijlers bestaande uit vierzijdige pijlers met een bekroning van een rotskruis of een boomkruis en sarcophagen.

Chronologie en zonerings

Op het kerkhof treffen we nog 9-tal arduinen graftekens aan, die op basis van de overlijdensjaar van de overledene, dateren van voor of tijdens WO1. Zes ervan zijn gejalonneerd langs de hoofdlaan, met de twee symmetrisch opgestelde grafzuilen als eindaccent. Deze grafzuilen zijn opgericht in opdracht van Bernard Van Houtte (XI.36) en Franciscus Traen (I.27) respectievelijk uit 1863 en 1864⁹². Ze bouwen verder op het ensemble van de calvarie en zijn de oudste graftekens op de begraafplaats.

Het type van de grafzuilen treffen we verder aan in de graftekens XI.16 en XII.35. Een later voorbeeld is de grafzuil van Philippe Vandenberghe-Watelle (II.23) uit 1923.

⁹¹ Devliegheer, 1973, fig.62

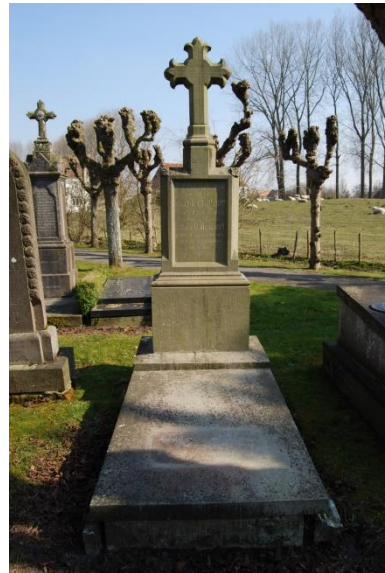
⁹² Damme, Kerkarchief, Resolutieboek 1849-1887, zitting 5 april 1863 f°39: Van Houtte Bernard, die reliekhouder voor het heilig kruis schonk, krijgt toelating om gedenkzuil van 1 vierkante meter te plaatsen aan de zuidkant van de kerk met schetskaartje voor som van 50 fr. De aanvraag van schepen Franciscus Traen voor plaatsen gedenkzuil in brief van 20 december 1864 aan kerkfabriek. De concessie bedroeg 50 fr

Grafzuil van Petrus Haneca (XIII.34) uit 1886 en van de zusters van het Sint-Janshospitaal (X.11) uit 1873

Vanaf het 3de kwart van de 19de eeuw wordt dit type weggedrukt door de grafzuil in de vorm van kapel met kruis. Het oudste voorbeeld hier het graf van Joannes en Paulus De Roo (XI.16) uit 1872 en het graf van De Loges-de Meester uit 1880 (I.9) dat geleidelijk evolueert tot een stèle met kruis en dit tot in het interbellum. Voorbeelden zijn o.m. het graf van Houtave-Callewaert (I.23) uit 1904, Strubbe-Dombrecht uit 1913 (I.16).

Grafzuilen XI.16, I.9, I.23

Uit het interbellum blijven de arduinen graftekens in zwang. In totaal zijn 29 graven in het interbellum te situeren. Ze behoren tot de stèles met kruis en de stèles met sarcofaag.

Opmerkelijk is dat een aantal tekens in het interbellum aangevuld zijn met een grafkelder bekroond met een sarcofaag. Voorbeelden zijn het graf De Roo uit (XI.16) en het graf Dombrecht-Theunis uit 1906 (XII.35).

Grafzuilen aangevuld met een grafkelder afgedekt met een sarcofaag. Links het graf De Roo (XI.16) en rechts het graf Dombrecht-Theunis uit 1906 (XII.35).

Arduin blijft het courante materiaal tot omstreeks 1970. Het wordt geleidelijk vervangen door allerlei soorten gepolijst marmer. Meteen verandert ook het aanzien van de begraafplaats.

Er is een duidelijke zonering van de rijkere graftekens. Geplaatst in het geheel van het kerkhof blijken deze oudste en meest monumentale graftekens nagenoeg allemaal in de eerste en op tweede rij bezijden de hoofdlaan ingeplant.

3.3.3. Besluit

Het Damse kerkhof is één van de weinig begraafplaatsen rond een stadskerk, die begin 19de eeuw niet gedelocaliseerd werd buiten de stad. Dit is een vrij uniek gegeven voor een kerkhof in een stadscontext in Vlaanderen.

Het belang van het kerkhof van Damme steekt in zijn goedbewaarde 19de eeuwse aanleg met een strak uitgebouwd padennet en het respectabel aantal monumentale graftekens van blauwe hardsteen gesitueerd bezijden de hoofdlaan.

3.4. Het vestingbouwkundig erfgoed

De stad Damme werd in de loop van de geschiedenis drie maal grondig versterkt. De laatste aangelegde gebastioneerde vestinggordel bepaalt nog steeds de omlijnings van het stadsgezicht.

De **eerste middeleeuwse versterkingen** van de stad dateren uit het eind van de 13de eeuw. We weten weinig betreffende deze omwalling.

In grote lijnen kunnen we afleiden dat de opbouw bestond uit een dubbele gracht met aan de binnenzijde een aarden wal. Er zijn nog bovengrondse resten van deze versterking bewaard. In de weide ten noorden van de Romboutswervedijk tekent zich nog een lichte depressie af, die ten noorden begrensd wordt door een duidelijke perceelsgrens. De sporen lopen verder door onder de Dammesteenweg en onder het glacis van de 17de eeuwse vesting.

Ook de molenheuvel is nog een gedeelte van de eigenlijke wal. Dit gedeelte van de wal werd bij de aanleg van de Bourgondische vesting herbruikt. Dankzij de inplanting van de molen op de wal, bleef dit gedeelte van de middeleeuwse wal bewaard.

De **Bourgondische stadsvest** kwam eind 14de-begin 15de eeuw tot stand als antwoord op de Engelse dreiging.

Deze versterking omsloot het toenmalige, reeds sterk ingekrompen stadsareaal, en was derhalve minder omvangrijk als de 13de eeuwse stadsvest. Op de west- en oostzijde werd de oude vesting gedeeltelijk herbruikt, op de noordelijke en zuidelijke zijde van de stad realiseerde men een nieuwe stadsgracht.

De Bourgondische stadsomwalling kennen we dankzij het stadsplan van Jacob van Deventer (ca.1550), Marcus Gerards (1562) en de kaarten van P.Pourbus. Het geheel bestond uit een enkel gracht en een aarden wal. Met uitzondering van de molenwal, bleef bovengronds hiervan niets bewaard.

De **gebastioneerde vestingwal** werd vanaf 1617-1618 gerealiseerd en in 1703, op aanwijzingen van ingenieur Vauban, aangepast. Het geheel wordt vanaf 1706 aangevuld met een hoornwerk naar ontwerp van Senneton de Chermont.

Na de demilitarisering en de openbare verkoop van de omwalling wordt het geheel voor weiland bestemd en later sporadisch onder akkerland gebracht. Het bastion nr. 5 werd grotendeels weggegraven bij de aanleg van het Damse Vaartkanaal vanaf 1817.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog legden de Duitse bezetter op het bastion bij de molen en op het bastion oost van de O.L.Vrouwepoort een loopgrachtenstelsel aan.

De gedeelten onder weiland bleven uitstekend bewaard. De partijen, die tijdelijk of volledig onder akkerland kwamen, egaliseerden of werden geëgaliseerd.

Samengevat kunnen we stellen dat enkel het noordwestkwadrant, en meer bepaald de sector van het bastion van de molen, aan een omwerking tot akkerland ontsnapte. Een blik op de luchtfoto van 1918 laat zien dat toen nagenoeg alle andere arealen tot akkerland waren omgewerkt. Dit was ook het geval voor het bastion bij de Sint-Christoffelhoef en het binnenste gedeelte van het noordoostkwadrant.

De enveloppe van het noordwestkwadrant ontwikkelde zich na de Tweede Wereldoorlog tot een belangrijk natuurgebied wat uiteindelijk leidde tot de creatie van het Natuurreservaat De Stadswallen van Damme.

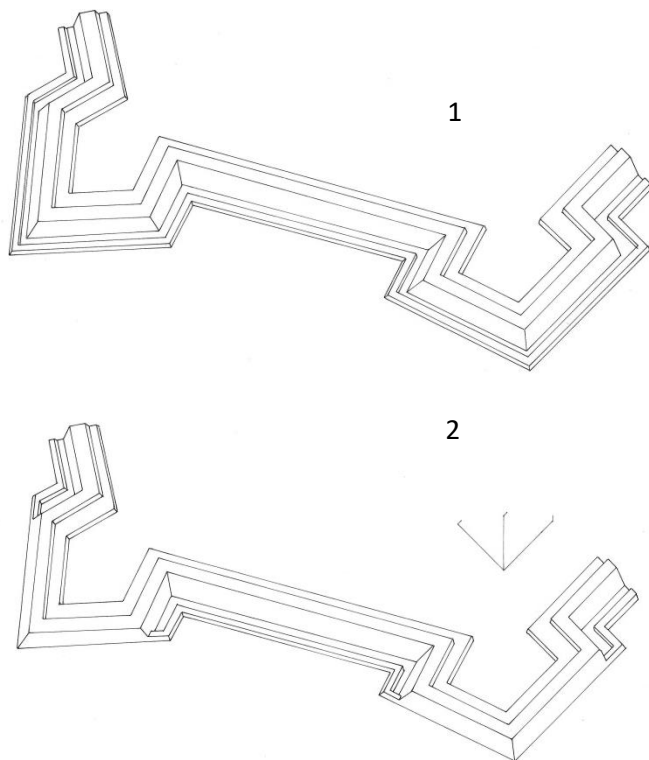
In 2006 start van de herinrichting van een deel van de stadswallen van Damme. Dit project maakt deel uit van het project 'Staats-Spaanse Linies 1' (Interreg IIIa, Euregio Scheldemond). Naast de Provincie West-Vlaanderen zijn de partners Natuurlandpunt, de stad Damme, de Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, de Provincie Zeeland, Staatsbosbeheer en Europa.

De herinrichting werd voorafgegaan door archeologisch vooronderzoek teneinde een zicht te krijgen op de oorspronkelijke profielen en de aanwezige archeologische waarden

Naast de gebastioneerde omwalling bleven ook militaire infrastructuurwerken bewaard. Dit zijn in de eerste plaats de **sluizen en opslagplaatsen**. De meest zichtbare onderdeel is de zogenaamde kazemat van de Lieve (Haringmarkt, z.nr.). Dit kunstwerk doorliep een hele evolutie. Het is opgetrokken als een poterne voor de Lieve, die in 1616-1620 de stad werd gebracht. Het sas van de Lieve, bewaard in de Ketelstraat, was in feite een rabot, dat het waterpeil regelde tussen het Zwin en de Lieve. Omstreeks 1660 leidt men de Lieve via de buitengracht, naar het Zwin. De oorspronkelijke doorgang werd verbouwd tot een afgesloten kazemat.

In 1706 werkt de Fransen het geheel om tot een buskruitmagazijn, dat dienst blijft doen tot 1836. De voorzijde wordt nu afgesloten door een hoge muur met een doorgang en twee verluchtingsgaten.

Op de omgeleide Lieve wordt een keersluis of een **rabot** aangelegd teneinde de waterpeilen tussen het Zwin en de Lieve te scheiden. Dit rabot bleef in gebruik tot het dempen van het Zwin begin 19de eeuw. Daarna werd het onder aarde gebracht.

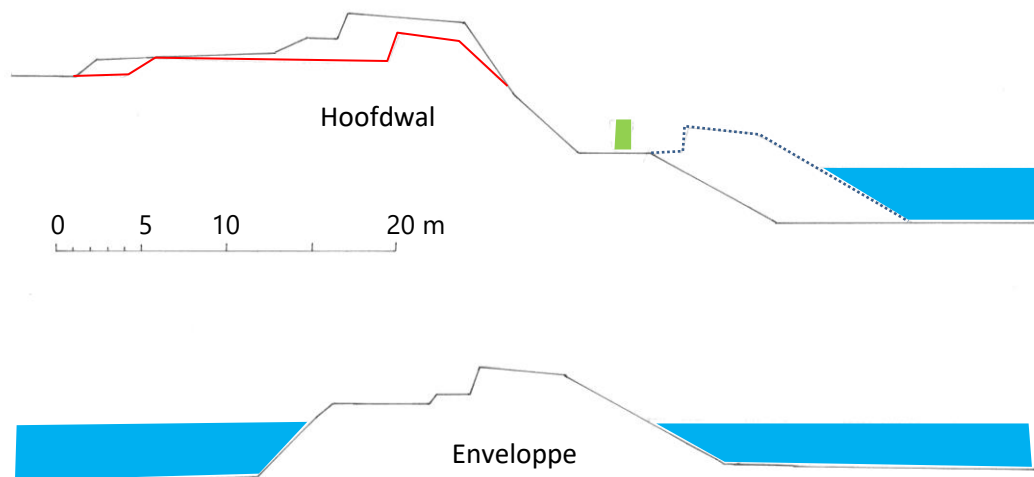

Evolutie van de vestingwal.

1. De Spaanse omwalling is gekenmerkt door het gebruik van een voorwal over de ganse lengte van de hoofdwal.

2. De Franse ingreep, waarbij de voorwal voor de bastions werd weggegraven en voor de courtine als een soort van tenaille behouden.

Bij de reconstructie van het noordoostelijk gedeelte werd terecht teruggegaan naar de vestingwal met de Franse aanpassingen.

Profielen van de gebastioneerde hoofdwal en de enveloppe, opgemaakt naar de ontwerpplannen door Vauban van 27 november 1702 (Parijs, Vincennes, Service Historique de l'Armée de Terre, Archives de l'Inspection du Génie (SHAT), Fonds Places étrangères). De rode profiellijn toont het profiel van de Spaanse hoofdwal. Het profiel van de tenaille voor de courtine is aangeduid met een stippellijn.

Het rabot werd in 1969 door Philip Duprez vrijgelegd tijdens archeologisch onderzoek tussen 1967-1971 (Ketelstraat z.nr.). In 1984 wordt er verder archeologisch onderzoek verricht naar de constructie van het sas. Aansluitend volgt een restauratie.

De bouw van de keersluis van het Zwin, ook gekend als de zogenaamde 'Sleckeput' (Rabattenstraat z.nr.), kadert eveneens in de uitbouw van de gebastioneerde versterking van Damme vanaf 1616, wanneer een **sluis** wordt opgetrokken op de plaats waar het Zwin door de buitengracht loopt en als dusdanig hierdoor van de Damse havenkom wordt gescheiden. Als getijdensluis is de sluis uitgerust met dubbele sluisdeuren. De breedte tussen de binnenwanden is 4,83 m.

Ook hier verloor de constructie zijn functie door de aanleg van het hoornwerk vanaf 1703.

De gebastioneerde omwalling was uitgerust met **twee landpoorten**, namelijk de Sint-Anthoniuspoort ten noorden en de O.L.Vrouwepoort ten zuiden. De poortdoorgang aan de stadszijde bestaat uit een doorgang geflankeerd door twee wachthuizen, via een S-vormige doorgang kan de brug worden bereikt. Vanuit de doorgang kon via communicatiegangen door de wal de ruimte achter de tenaille worden bereikt. Bij de O.L.Vrouwepoort bleven de aanzetten van deze gangen in opstand bewaard. Ze werden na de opgave van de vesting als opslagplaatsen uitgewerkt.

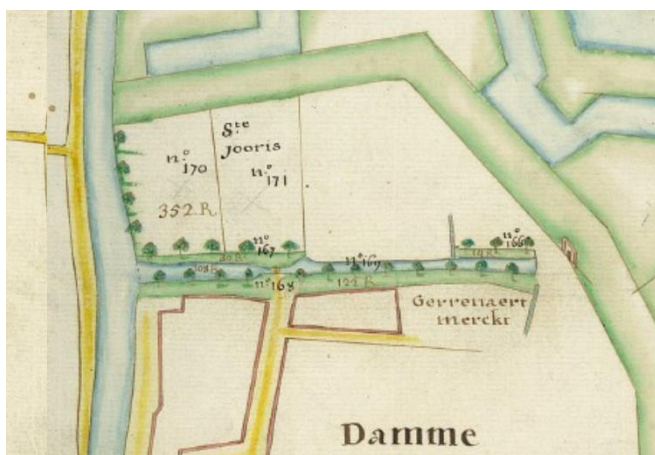
De Anthoniuspoort is nu volledig onder aarde gebracht.

3.5. Kanalen en waterlopen

Binnen het stadsgezicht tekenden zich een aantal kanalen en waterlopen af. Ze staan merendeel in verband met de vestinggeschiedenis van de stad.

De Damse Vaart, hier dwars door de stad aangelegd vanaf 1819, is beeldbepalend door zijn rechtlijnig verloop en dito bomenrijen. De aanleg vormde slechts het eindpunt van een belangrijke reeksen waterlopen aangelegd in de stad, waarmee Damme zijn uitweg richting zee garandeerde. Deze waterlopen zijn nu gedicht en enkel in het stratenpatroon aan te wijzen.

Van **De Lieve**, eens zo bepalend voor de geschiedenis van Damme, is in zijn laatste versie, nog slechts gedeeltelijk zichtbaar in het stadsweefsel in het oostelijke ravelijn, de kazemat van de Lieve en in het sas van de Lieve. Binnen het stadsgezicht ligt enkel het tracé naar het bastion van de Poterne nog open.

*De loop van de Lieve binnen de stad
(Lieveatlas, eind 17de eeuw)*

Het **Zuidervaartje** is pas aangelegd vanaf 1841. In feite vormt het de tweede aanleg fase van de waterloop in functie van de afwatering van het gebied van Brugge. Deze waterloop werd aangelegd evenwijdig met de Damse vaart en leidde naar de toen pas aangelegde Leopoldkanaal. Ter hoogte van Damme volgt de vaart de binnenste vestinggracht van de gebastioneerde vesting, waardoor dit gedeelte van de gracht tot vandaag open bleef..

Het Zuidervaartje wordt beheerd door het overheidsagentschap De Vlaamse Waterweg.

De **Begijnengracht** is de enige nog open middeleeuwse waterloop binnen de stad. Het geheel gaat vermoedelijk nog terug op een natuurlijke kreek in het voormalige schorrenlandschap. Deze waterloop is nog in het stadslandschap te zien als perceelsgrens en als de gracht tussen het kerkhof en de pastorie.

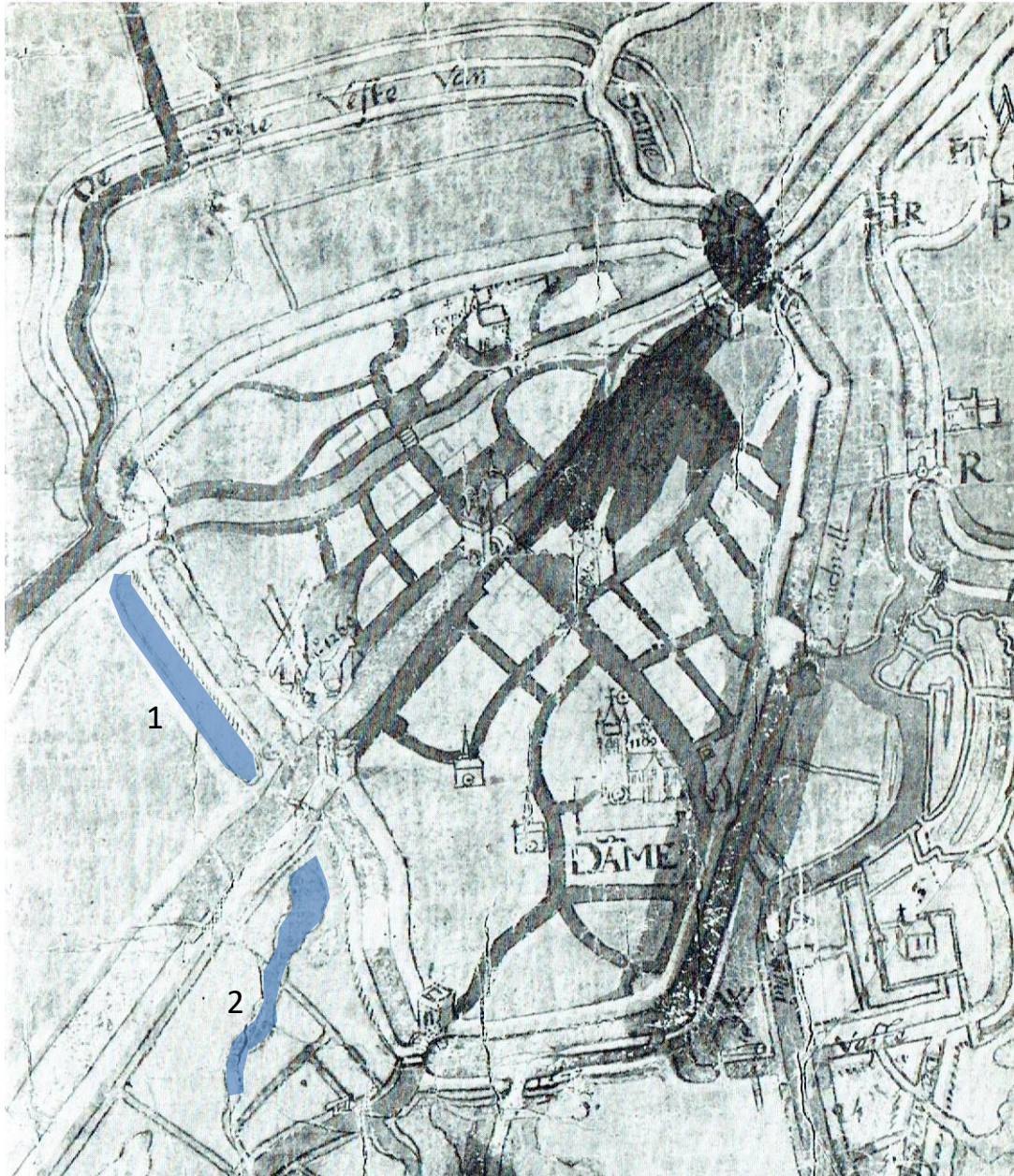
Iets buiten de stad lagen de zogenaamde **Molenwaters**. Dit waren twee lager gelegen gebieden, gelegen ten westen van de stadswallen, die in de loop van de 13de eeuw werden uitgerust met watermolens, ingeplant op de dijken bezijden de Reie, waarvan waters uit dezelfde Reie als stuwwater gebruikt werd.

De Molenwaters zijn in juni 1267, samen met de molen door gravin Margaretha van Constantinopel aan de stad geschonken, met behoud van de helft van de inkomsten. Het noordelijke waterbekken ging in 1414-1415 over naar de stad Brugge, die het opnamen in de spui kom van het zogenaamde 'Nieuw Gedelf'.

Deze waterbekkens zijn begin 17de eeuw onder de gebastioneerde vestinggordel verdwenen⁹³.

Over deze waters is weinig geweten. Ze worden afgebeeld op de kaart van Pieter Pourbus van de Wateringen van den Broucke en Moerkerke Zuid over de Leie uit 1574.

⁹³ Omtrent de Molenwaters zie: Van Cauwenberghe, 1986, p.106-110. Wij gebruikten de benaming ten onrechte voor de Begijnengracht (Termote, 1985, p.108 en fig.4. dit wordt terecht gecorrigeerd door Van Cauwenberghe, 1986, p.106. In de stadsrekeningen is er spraken van 'moolne int meulenwater'.

Pieter Pourbus, Kaart van de Wateringen van den Broucke en Moerkerke Zuid over de Leie, 1574. Op deze kaart zijn het noordelijke (1) en het zuidelijke (2) molenwater nog te zien.

3.6. Graslanden

De graslanden werden niet in detail bemonsterd voor dit beheerplan. In het algemeen werden voor de percelen in eigendom van of beheerd door Natuurpunt (kaart 1) de zaken overgenomen die in het beheerplan (Gheysen et al. 2015) vermeld staan.

In de opdracht voor het beheerplan werd vooral de nadruk gelegd de graslanden te bemonsteren, die niet door Natuurpunt beheerd werden. Dat is op tweeërlei wijze gebeurd. De historiek van die graslanden is nagegaan en ze zijn op het terrein bekeken. Er werden ook interviews afgenomen met een reeks oudere bewoners om meer details over de graslanden te vernemen. In de loop van de voorbije jaren werden ook af en toe vegetatieopnames gemaakt van de meest waardevolle graslanden in het studiegebied. Die vegetatieopnames worden hier ook gepresenteerd.

3.6.1 Interviews

De interviews met Roland De Sutter, Clara Dombrecht, Germaine Sarlet en Germaine Warmoes (Zwaenepoel 2016) leverden interessante gegevens op met betrekking tot de ouderdom en het beheer van de graslanden. Kaart 2 toont een aantal van de mondeling vermelde gegevens.

Roland De Sutter wees er op dat grote delen van de graslanden die hij momenteel nog gebruikt tot de jaren 1970 door zijn vader nog als akkerland gebruikt werden. Die ploegde de oneffen terreinen van de stadswallen met het paard, waardoor het oneffen terrein toch bijna helemaal kon bewerkt worden. Deze graslanden zijn dus van vrij recente leeftijd, wat ook de soortenarmoede voor een belangrijk deel verklaart. Het feit dat ze nadien verder in intensief landbouwgebruik bleven, verklaart uiteraard ook de nog altijd geringe soortenrijkdom van die graslanden.

Clara Dombrecht maakte duidelijk dat in WOII alle laag gelegen graslanden die niet door de wallen beschermd werden, onder water stonden, waarbij minstens een deel van de inundatie met zout water gebeurde. De gevolgen van de inundaties bleven nochtans beperkt voor de stadswallen zelf, omdat grote delen ervan toch door de aarden wallen gepaard bleven van onderwaterzetting. De graslanden die wél onder water kwamen, konden na de oorlog vrij snel hersteld worden zowel tot akkerland als tot weiland. De inundatie gebeurde immers toch de langste periode met zoet water, waardoor het effect van het zoute water uit het begin van de inundatie vrij snel weer teniet gedaan werd.

Germaine Sarlet en Germaine Warmoes wezen op het grote aandeel volkstuintjes die op de omwallingen voorkwamen tot de jaren 1970. Ook die werden pas nadien in grasland omgezet. Ook dit zijn dus geen historisch permanente graslanden. Foto's van tijdens de Tweede Wereldoorlog gunnen ons nog een blik op die volkstuintjes.

3.6.2 Terreinbezoek

Het terreinbezoek bevestigde wat al uit de interviews kon vermoed worden. De graslanden in het zuiden en zuidoosten van de stadswallen, die nog niet door Natuurpunt beheerd worden (kaart 1), hebben actueel een geringe floristische waarde. Onmiddellijk rond de poterne-kazemat van de Lieve komt nog beperkt kamgrasland voor. Daar kon immers niet geploegd worden. De rest van het grasland errond, waar wél geploegd kon worden, is nog altijd soortenarm cultuurgrasland.

Ook de graslanden beheerd door Natuurpunt zelf zijn nog zeer variabel van kwaliteit. Er werden inspanningen geleverd om de natte ruigte die als Moerasspireaverbond vermeld stond bij Danneels (1983) weer om te zetten in Dottergrasland. Dat is vrij goed gelukt. Kaart 3 toont waar het Dottergrasland zich bevindt. Eigenlijk gaat het hier op het grootste deel van de oppervlakte eerder om een vegetatie uit de Riet-klasse dan om een echte graslandvegetatie. Liesgras en Rietgras of Oeverzegge zijn dominant en Dotterbloem is daar in het vroege voorjaar (tweede helft maart-eerste helft april) aspectbepalend. Slechts een beperkt gedeelte van de vegetatie is als een echter graslandvegetatie van het Dotter-verbond (*Calthion palustris*) te beschouwen. Vanuit kleine relictjes kamgrasland werden met de jaren natuurbeheer ook weer grotere vlekken kamgrasland gerealiseerd. Goudhaver is daarbij fel uitgebreid. Bemerkt dat de soort nog ontbrak in de vegetatiekartering van Danneels (1983). Ook de kruidenrijkdom is toegenomen, al is dit herstelproces nog bijlange niet afgerond. Kaart 3 toont ook waar de huidige kamgraslanden zich bevinden.

Op de grens tussen de moerasvegetaties van de stadswallen en de drogere graslanden op de aarden wallen bevindt zich vaak een smalle strook Zilverschoon-verbond-grasland. Die zones zijn te smal om op een kaart duidelijk weer te geven. Bij de vegetatieopnamen geven we er wél een voorbeeld van.

Waar de stadswallen meer gemaaid worden dan begraasd komen ook kleine vlekken Glanshaver-verbond-grasland voor. De vegetatie met orchideeën bij de Slekkeput bijvoorbeeld behoort tot dit type vegetatie. De orchideeën in dit grasland (vooral Brede orchis, maar ook Vleeskleurige orchis) verwacht men eerder bij een Dotterverbond-achtige vegetatie dan bij een Glanshaver-verbond-vegetatie. Het is echter niet helemaal duidelijk of de populatie daar spontaan beland is, dan wel of enig menselijk ingrijpen aan de basis ligt. Kaart 3 toont de ligging van dit grasland.

3.6.3 Vegetatieopnamen

In 2000 werd het Dottergrasland in het Zuidwestelijke kwadrant bemonsterd. Daarbij werd ook de aangrenzende moerasvegetatie met Grote waterpepe bemonsterd, de aansluitende begraasde overgang naar Zilverschoon-verbond en het hoger gelegen kamgrasland. In 2002 werd ook de orchideeënpopulatie in de Slekkeput bemonsterd met een vegetatieopname. Tabel 1 toont de vegetatieopnamen in de vijf vegetatietypes, in de volgorde: moerasvegetatie, Zilverschoon-verbond, Dottergrasland, Kamgrasland, Glanshaver-verbond (tiendelige schaal Londo 1975). De eerste vier vegetaties groeien aangrenzend. De laatste vegetatieopname werd gemaakt in de Slekkeput.

Tabel 1. Vegetatieopnamen moerasvegetatie met Grote waterpepe, Zilverschoon-verbond, Dotterverbond, Kamgrasland en Glanshaververbond Stadswallen Damme.

Opnamenummer		1	2	3	4	5
Wetenschappelijke naam	Nederlandse naam					
<i>Anthriscus sylvestris</i>	Fluitenkruid					p2
<i>Brachythecium rutabulum</i>	Gewoon dikkopmos				.1	.1
<i>Calliergonella cuspidata</i>	Puntmos		.1			
<i>Caltha palustris</i>	Dotterbloem			1		
<i>Calystegia sepium</i>	Haagwinde			r1		r1
<i>Cardamine pratensis</i>	Pinksterbloem		a2	p1	r1	
<i>Carex acuta</i>	Scherpe zegge			2		
<i>Carex acutiformis</i>	Moeraszegge	m4	1	p1	r1	
<i>Carex disticha</i>	Tweerijige zegge		p1	2		
<i>Carex hirta</i>	Ruige zegge				r1	
<i>Cerastium fontanum</i>	Gewone hoornbloem			r1	r1	
<i>Cirsium arvense</i>	Akkerdistel					r1
<i>Cynosurus cristatus</i>	Kamgras				2	
<i>Dactylis glomerata</i>	Gewone kroppaar					a2
<i>Dactylorhiza majalis</i>	Brede orchis					p1
<i>Drepanocladus aduncus</i>	Moerassikkelmos	.1				
<i>Festuca rubra</i>	Rood zwenkgras					a1
<i>Galium palustre</i>	Moeraswalstro	p1	a2	a4		
<i>Glechoma hederacea</i>	Hondsdrif					r1
<i>Glyceria maxima</i>	Liesgras	m4	1		p1	
<i>Heracleum sphondylium</i>	Gewone berenklauw					r1
<i>Holcus lanatus</i>	Gestreepte witbol			a1	m4	5
<i>Iris pseudacorus</i>	Gele lis		r1			
<i>Juncus articulatus</i>	Zomprus		a2			
<i>Juncus bufonius</i>	Greppelrus		p1			
<i>Juncus effusus</i>	Pitrus		r1			
<i>Juncus inflexus</i>	Zeegroene rus		r1			
<i>Lolium perenne</i>	Engels raaigras				2	
<i>Lotus uliginosus</i>	Moerasrolklaver			a4		
<i>Lychnis flos-cuculi</i>	Echte koekoeksbloem			p1		
<i>Mentha aquatica</i>	Watermunt	p1	p1	1		
<i>Myosotis cespitosa</i>	Zomp-vergeet-me-nietje	p1	p1	p1		
<i>Oenanthe aquatica</i>	Watertorkruid		r1			
<i>Oenanthe fistulosa</i>	Pijptorkruid	r1	a2	p1		
<i>Phalaris arundinacea</i>	Rietgras		p1	m4		

Phleum pratense	Timoteegras			r1	p1	
Phragmites australis	Riet	5	1	m4		
Plantago lanceolata	Smalle weegbree					1
Plantago major intermedia	Getande weegbree		r1			
Plantago major major	Grote weegbree				r1	r1
Poa annua	Straatgras				p1	
Poa trivialis	Ruw beemdgras		m4	m4	1	m4
Polygonum amphibium	Veenwortel	r1	r1	a2		p1
Potentilla anserina	Zilverschoon		a2			p2
Ranunculus acris	Scherpe boterbloem					3
Ranunculus repens	Kruipende boterbloem		a2	p1	m4	m4
Ranunculus sceleratus	Blaartrekkende boterbloem	r1	r1			
Rorippa amphibia	Gele waterkers	r1				
Rubus caesius	Dauwbraam					p2
Rumex acetosa	Veldzuring			p1		
Rumex conglomeratus	Kluwenzuring	r1	p1	r1		
Rumex crispus	Krulzuring		r1	a4		
Rumex hydrolapathum	Waterzuring	1	r1			
Rumex obtusifolius	Ridderzuring					r1
Rumex palustre	Moerazuring	r1	p1			
Sium latifolium	Grote watereppe	p2	r1			
Stellaria palustris	Zeegroene muur			p1		
Symphytum officinale	Smeewortel			p1		r1
Taraxacum vulgare	Paardenbloem				p1	p1
Trifolium repens	Witte klaver		a2		3	
Veronica anagallis-aquatica	Rode waterereprijs	r1				
Vicia cracca	Vogelwikke			m4		
Vicia sativa segetalis	Vergeten wikke					p1

Voor de opnames verwijzen we naar bijlage 8

3.6.4 Overleg met Natuurpunt

In het overleg met Natuurpunt werden de graslandtypes zo goed mogelijk op kaart gesitueerd (Kaart 3) en werd het actuele beheer aangeduid (Kaart 4).

Bij het overleg werd gediscussieerd over een passage in het beheerplan, waarbij Natuurpunt de mogelijkheid openhoudt om de graslanden licht te bemesten in functie van bepaalde weidevogels, Grutto in het bijzonder, die momenteel dreigt te verdwijnen als broedvogel. Bemesting, zelfs in heel lichte vorm, is evenwel nefast voor zowel kritische plantensoorten als een hele reeks ongewervelden. De discussie is vooral van theoretische aard, want Natuurpunt bemest momenteel niet. De passage met mogelijkheid tot bemesten is wél in het beheerplan opgenomen.

Er werd ook van mening gewisseld over de mogelijkheden tot natter maken van bepaalde graslanden binnen de stadswallen. Vanuit Natuurpunt is men het idee niet ongenegen bepaalde graslanden natter te maken. In de discussie kwam aan bod van waar dat water moet komen, welke kwaliteit vereist is en hoe een verhoging van het peil te rijmen valt met behoud/herstel van de stadswallen in historisch perspectief. De conclusie is dat momenteel de mogelijkheden binnen de stadswallen beperkt zijn, maar de mogelijkheden in de graslanden buiten de stadswallen veel groter zijn.

3.7. Muur- en steenbewonende vegetaties

Muur- en steenbewonende vegetaties (epilieten) zijn in het algemeen weinig gekend en hebben vaak een slechte reputatie, als zouden ze monumenten per definitie verwoesten. Dat veralgemeende beeld is fout en zeer ongenueanceerd. Het is waar dat houtige begroeiingen als struiken en bomen best kunnen verwijderd worden van muren en monumenten, omdat hun wortels op de duur ernstige schade kunnen toebrengen. Ook grassen, kruiden en mossen kunnen in mindere mate schadelijk zijn doordat ze vaak water accumuleren en bij vriesweer kan dat bevroren water eveneens voegen en stenen aantasten. Voor lichenen (= korstmossen) is dat echter niet waar en de meeste lichenen worden zelfs een beschermende werking toegeschreven als het gaat om chemische afbraak vanuit de vervuilde atmosfeer. Lichenen vormen ook veruit het grootste aantal soorten bij de muurbewonende organismen. Ze zijn een absoluut onderschatte vorm van biodiversiteit in stedelijke milieus. Het Brugs kerkhof bijvoorbeeld telt ruim 150 soorten mossen en lichenen. Meer bekendheid kan ook een betere bescherming meebrengen en die hoeft niet zo tegengesteld te zijn bij monumentenzorg als vaak verondersteld wordt. In de meeste gevallen kunnen bij een goede restauratie zowel het monument zelf als een belangrijk deel van de epilietenflora blijven voortbestaan. Dit document is dan ook in de eerste plaats een pleidooi voor een zachtere restauratie dan wat wij gewoon zijn en tegelijk een pleidooi voor het leren kennen en beschermen van een stuk ongekende biodiversiteit. Damme leent zich in het bijzonder tot stappen zetten in deze richting. Veel lichenen zijn indicatief voor luchtvervuiling. Damme ligt echter in een open polderlandschap en het aantal voertuigen in de stad is, relatief gezien, beperkt. Beide zaken zorgen voor een vrij behoorlijke luchtkwaliteit in vergelijking tot veel andere, grotere steden. Op het vlak van lichenen biedt dat heel wat perspectieven.

Over de muur- en steenbewonende vegetaties van Damme is een zeer beperkte literatuur voor handen. Arts & Van Landuyt (1996) beschrijven een excursieverslag van de Vlaamse Werkgroep Bryologie aan Damme in 1991⁹⁴, waarbij onder meer de O.-L.-Vrouwekerk, de oude stadsgracht en de Canadapopulieren langs de Damse Vaart bekeken werden. Met betrekking tot steenbewonende vegetaties interesseren ons hier vooral de resultaten van kerk, kerkhof en kerkhofmuur. Er werden toen 42 steenbewonende soorten mossen en korstmossen waargenomen.

www.waarnemingen.be, de databank van Natuurpunt levert slechts een zeer beperkt aantal mossen en kortmossen op voor Damme Centrum. Slechts de Kastanjebruine schotelkorst (*Lecanora campestris*) en UV-mos (*Psilolechia lucida*) worden genoemd. De overige waarnemingen zijn onze eigen karteringen van 2016-2017.

3.7.1. Methoden

Deze kartering van muur- en steenbewonende vegetaties heeft niet de bedoeling volledig te zijn. Een volledig onderzoek zou ver buiten het tijdsbestek van deze opdracht vallen en vereist uitgebreid microscopisch en chemisch onderzoek om alle lichenen op naam te kunnen brengen. Wél werd hier beoogd een overzicht te bieden waar muur- en steenbewonende vegetaties voorkomen en wat de belangrijkste sites zijn, zodat er richtlijnen kunnen verstrekt worden met betrekking tot behoud of bescherming.

Wat hogere planten betreft werden de meest karakteristieke muurplanten gekarteerd over het hele beschermde stadsgezicht. Planten die meer op de grond dan op muren voorkomen (Paardenbloem, Stinkende gouwe, Vlinderstruik, Vogelmuur, ...), werden daarbij genegeerd. Alleen planten die meer op steen dan op andere substraten voorkomen werden gekarteerd. Klimop werd niet systematisch genoteerd, maar werd wél gekarteerd waar de soort bedreigend is voor de overige soorten. Klimop werd daarom niet in de tabel opgenomen, maar wordt wél gebruikt bij eventuele aanbevelingen voor bescherming van de site.

Wat lichenen (= korstmossen) betreft werden alleen een aantal opvallende macrolichenen gekarteerd, die vlot op het terrein zelf konden herkend worden en die tegelijk relatief indicatief zijn voor oudere muren of graven. Microscopisch onderzoek werd achterwege gelaten. Wél werden een aantal moeilijke soorten toch gekarteerd, als zij uitsluitend op één locatie voorkwamen, omdat zij het belang van die site onderstrepen en dus indicatief zijn voor behoud of bescherming.

Wat mossen betreft werd een analoge werkwijze gevolgd. Er werd uitsluitend één karakteristieke steenbewonende soort systematisch gekarteerd: Gewoon zijdemoos (*Homalothecium sericeum*).

De meeste sites werden ook gefotografeerd, zodat meteen een beeld ontstaat van het biotoop dat voor eventuele beschermingsmaatregelen in aanmerking komt.

Johan Termote schetste kort de historiek van de verschillende bemonsterde sites.

3.7.2. Inventaris

Voor de inventaris verwijzen we naar de bijlage 7 inventaris van Muur- en Steenbewonende vegetaties

⁹⁴ Arts & Van Landuyt, 1996

3.8. Houtig Erfgoed

3.8.1. Inleiding

Het levend houtig erfgoed binnen het beschermde stadsgezicht Damme wordt hier niet helemaal voor het eerst geschreven.

'Danneels, P. (1983). Vegetatiekundige en ecologische studie van twee moerasgebieden in West-Vlaanderen (de stadswallen van Damme en de Leiemeersen te Oostkamp), onuitgegeven licentiaatsverhandeling, UGent' geeft als eerste een grondige beschrijving van de moerasbossen van de stadswallen.

Bij de kartering van oorspronkelijk inheemse bomen en struiken in de houtvesterij Brugge (Maes, Opstale, Rövekamp & Zwaenepoel 2005) werden al een beperkt aantal bomen op kaart aangeduid en becommentarieerd. Het ging toen vooral om knotwilgen (Schietwilg), Gewone es, Gewone vlier, Dauwbraam, ... in het open landschap rond Damme. In de bebouwde kom werd niet geïnventariseerd. Cultuurhistorische interessante bomen zoals fruitbomen, linden en Taxus op het kerkhof, ... werden toen niet bekeken.

In 'Zwaenepoel, A. (2006). Inventaris van traditionele knotbomen als leidraad voor natuur- en landschapsbehoud en –herstel in West-Vlaanderen. Wvi, i.o.v. Minawa', Zwaenepoel, A. (2006). Inventaris van traditionele solitaire bomen als leidraad voor natuur- en landschapsbehoud en –herstel in West-Vlaanderen. Wvi, i.o.v. Minawa' en Zwaenepoel, A. (2006). Inventaris van traditionele bomenrijen als leidraad voor natuur- en landschapsbehoud en –herstel in West-Vlaanderen. Wvi, i.o.v. Minawa' werden een groter aantal bomen beschreven, maar ook deze inventarisatie was niet gebiedsdekkend. Private tuinen werden toen niet bekeken, evenmin als boomgaarden bijvoorbeeld.

Deroose, P., Termote, J; & Vandendries, M. (2011) Herwaarderingsplan Damme Noord. Studie in opdracht van de Provincie West-Vlaanderen' geeft een summiere beschrijving van het openbaar groen, waarbij de determinaties echter uitermate beperkt blijven. Populieren en wilgen werden niet verder dan op genus benoemd. Een soortenrijke houtkant bij Damse Vaart-West nr 5 wordt als een 'jarenlang verwaarloosde meidoornhaag' betiteld, zonder enig oog voor de cultuurhistorische waarde van deze gevarieerde haag. De maatregelen die worden aanbevolen zijn vaak tegenstrijdig met de maatregelen die wij hieronder voorstellen.

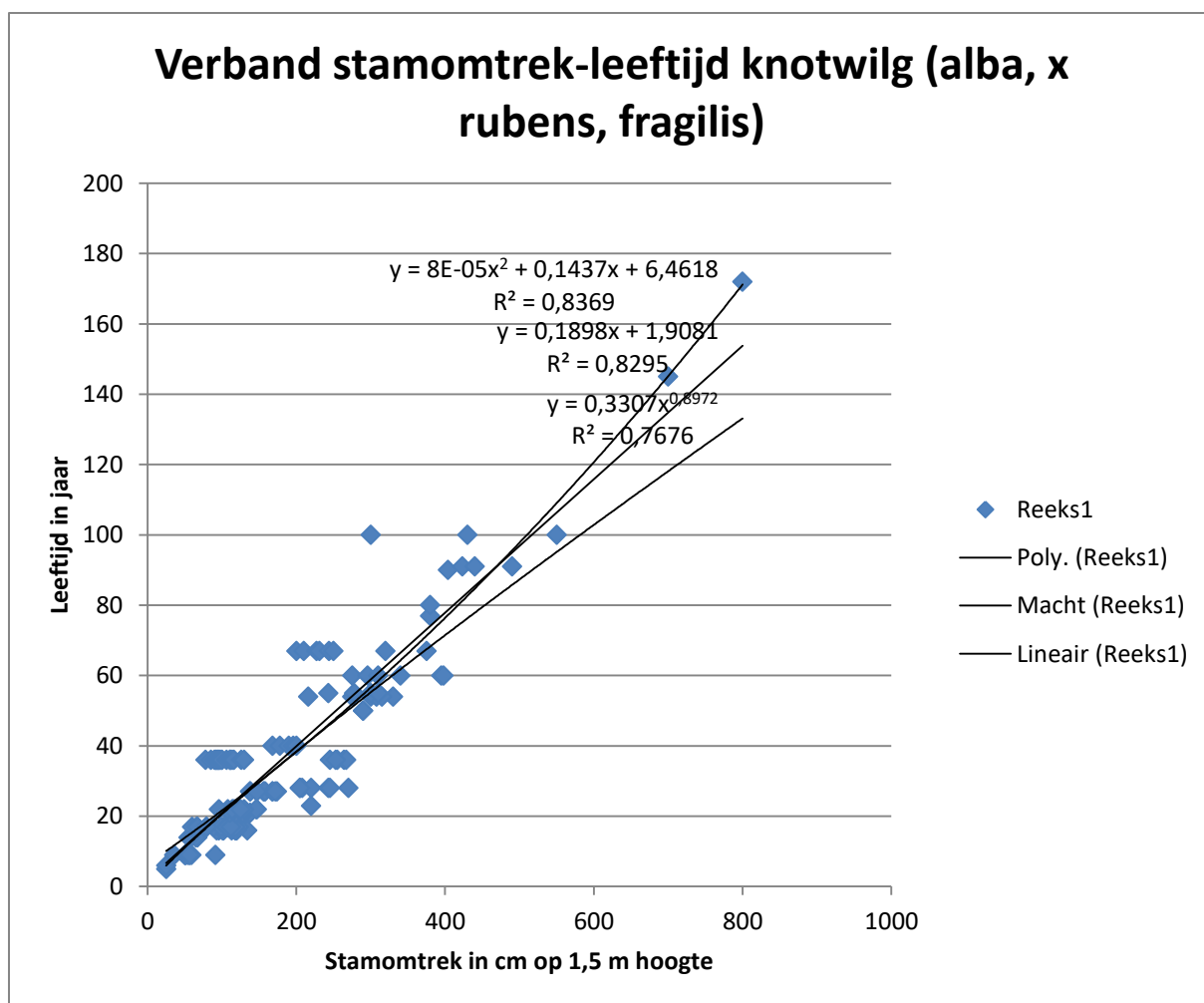
Gheysen i.s.m. beheerteam Natuurpunt (2015). Aanvraag tot erkenning van het natuurreservaat Stadswallen van Damme E-039 (Damme). Dertiende uitbreiding, december 2015. Dossier beheerteam, 51 p.' geeft een korte schets van de moerasbossen in de stadswallen, waarbij echter de wilgendeterminaties zeer onvolledig en ook ten dele verkeerd zijn. Bij de beheermaatregelen wordt vooral de nadruk gelegd op het zoveel mogelijk open houden van de omwallingen. Er is geen expliciete beschermmaatregel voor het moerasbos voorzien, behalve dan voor de zeldzame kruiden. De houtige gewassen ontsnappen echter aan specifieke bescherming. Anderzijds spreekt het beheerplan zichzelf soms wat tegen. Bij de maatregelen voor het vogelrichtlijngebied worden moerasbosjes wél expliciet als vegetatiedoeltypes genoemd, waarbij niets doen als beheermaatregel voorgesteld wordt. Het essenbosje op de middelste stadswal (halfweg de 20ste eeuw geplant door notaris Van Caillie) wordt ingeschakeld in een cyclisch hakhoutbeheer. Over de talrijke knotbomen, die momenteel nochtans zeer goede onderhouden worden, is in het beheerplan amper iets terug te vinden, noch qua determinatie, kaart aanduiding of beheeradvies.

De huidige inventarisatie probeert aan de lacunes van de vorige studies tegemoet te komen. Moeilijke geslachten als populier, wilg, linde, roos, ... kregen bijzondere aandacht om tot op soort en variëteit gedetermineerd te worden. Voor de linden kregen we daarvoor bijstand van de Nederlandse lindenspecialist Bert Maes, die een dag alle linden kwam bekijken. Ook fruitbomen en boomgaarden werden deze keer bemonsterd. In de mate van het mogelijke werden ook private tuinen bemonsterd. Hieronder wordt de werkwijze meer in detail behandeld.

3.8.2. Methoden

De basis van de kartering bestond uit een terreinverkenning waarbij alle bomen met GPS gelokaliseerd werden en op kaart overgebracht. Er werden zoveel mogelijk individuele bomen op kaart gebracht. Alleen bij lange rijen van dezelfde soort werden niet alle exemplaren ingelezen, maar slechts een representatief aantal om het lijneffect weer te geven. In de tekst hieronder worden dan wél de precieze aantallen weergegeven. De nummers van die fiches corresponderen met de nummers op de kaart. Soortnamen op de kaart zijn omwille van de leesbaarheid meestal afgekort tot 8 letters, vier van de wetenschappelijke genusnaam en vier van de wetenschappelijke soortnaam. Bij bomen die vroeg in het voorjaar, op het moment van de kaartopmaak, nog niet op soortnaam konden gebracht worden zijn soms alternatieve afkortingen gebruikt (Saliknot voor een knotwilg, tilstoof voor een lindestoof, maludome voor een nog niet op ras benoemde appelaar enz.). In de tekst wordt dan wel duidelijk welke precieze soort of variëteit bedoeld wordt.

Bij alle bomen met erfgoedwaarde werden de stamomtrekken bepaald op 130 cm hoogte. Bij gebrek aan overige informatie was dat het belangrijkste criterium om de leeftijd van de struik of boom in te schatten. Waar mogelijk werden echter aanvullend bronnen gebruikt (interviews, foto's, literatuur). Voor het afleiden van de benaderende leeftijd uit de stamdiktes maakten we gebruik van regressievergelijkingen, die opgesteld werden in de laatste decennia, aan de hand van bomen met gekende leeftijd en stamomtrek. Het figuurtje hieronder geeft een beeld van zo'n regressievergelijking voor knotwilgen. De best passende regressie, dit is degen met de hoogste R²-waarde, werd gebruikt om de leeftijd in te schatten.

Tegelijkertijd met deze opdracht werkte WVI aan een etno-ecologische studie in het Zwin en de Zwinstreek, waarbij zoveel mogelijk mensen geïnterviewd werden met betrekking tot de flora en de fauna van de Zwinstreek en de menselijke band met die flora en fauna. De interviews werden ook benut als extra infobron voor onze kartering van levend houtig erfgoed in Damme. Alle 80-plussers in Damme werden zo veel mogelijk geïnterviewd, waarbij bomen één van de kernthema's uitmaakten. Op die manier verzamelden we heel wat extra informatie en foto's.

Uiteraard werd ook literatuur- en archiefonderzoek uitgevoerd. Onder meer een deeltje van het parochiaal archief, bewaard in de pastorie van Damme, leverde waardevolle informatie op. De literatuurbronnen worden ook systematisch vermeld onder elke fiche.

Tenslotte werd het actuele bomenbestand ook zoveel mogelijk vergeleken met oude foto's.

3.8.3. Oplijsting

Onderstaande tabel lijst de meest waardevolle bomen met erfgoedwaarde op binnen het stadsgezicht. In bijlage 5 is er een uitgebreide inventaris van het Levend houtig erfgoed terug te vinden.

Buxus sempervirens	Palmboom	Tegen zuidelijke boomgaardmuur. Stamomtrek 70 cm. Zeer karakteristiek voor pastoretuin voor gebruik palmtakjes op palmzondag. Vermoedelijk geplant bij de bouw van de pastorie circa 1856.
Tila platyphyllos subspecies platyphyllos var. sanguinea	Zomerlinde	Tegen de muur van de pastorie aan de straatzijde. Schitterende gekandelaarde linde. Vermoedelijk geplant bij de bouw van de pastorie circa 1856.
2 Tila platyphyllos subspecies	2 Zomerlindes	Zuidzijde van de boomgaard. Ooit (éénmaal?) geknot op 5-6 m hoogte. Flankeerde vroeger wellicht een kapelletje. Vermoedelijk geplant bij de

platyphyllos var. sanguinea		bouw van de pastorie circa 1856.
Taxus baccata	Taxus	Taxusbomen in de pastorietaan. Vermoedelijk geplant bij de bouw van de pastorie circa 1856.
Cydonia oblonga	Kweepeer	Schitterende Kweepeer in de pastorieboomgaard. Vermoedelijk geplant circa 1880.
Carpinus betulus	Haagbeuk	Kaphaag van Haagbeuk, vermoedelijk geplant bij de bouw van de pastorie circa 1856.
6 Tila platyphyllos subspecies platyphyllos var. sanguinea	6 Zomerlinden	Evenwijdig aan de huisgevel op de binnenkoer van de Christoffelhoeve. Vermoedelijk even oud als de hoeve (1755) en daarmee ook de oudste linden van het beschermde dorpszicht
Taxus baccata	Taxus	Solitair opgaande Taxus met stamomtrek 262 cm, in de tuin van de Christoffelhoeve. Vermoedelijk even oud als de boerderij (1755).
2 Taxus baccata	2 Taxussen	Twee afgetopte taxussen aan weerszijden van een poortje in de tuin van de Christoffelhoeve. Vermoedelijk even oud als de boerderij (1755).
Fraxinus excelsior	Gewone es	Opgaande es bij Damse Vaart-West nr 5. De boom is afgebeeld op tal van oude foto's vanaf ongeveer 1900. De boom werd dus wellicht geplant op het einde van de 19 ^{de} eeuw en is dus ongeveer 120 jaar oud. Het is daarmee wellicht ook de oudste es van en zeker de mooiste opgaande es van het stadsgezicht.
Tila platyphyllos subspecies platyphyllos var. sanguinea	Zomerlinde	Opgaande Zomerlinde op de Haringmarkt. Geplant in 1905 als vrijheidsboom 75 jaar na de oprichting van de staat België.
Tila platyphyllos subspecies platyphyllos var. sanguinea	Zomerlinde	Solitair opgaande Zomerlinde in de tuin van Jacob van Maerlantstraat 21.
Juglans regia	Walnoot	Solitair opgaande Walnoot in de tuin van Jacob van Maerlantstraat 21. Eigenaar Ludo Degryse vertelt dat de boom geplant werd in 1966 door zijn vader.
3 Tila platyphyllos subspecies platyphyllos var. sanguinea	3 Zomerlinden	Drie linden opgenomen in de bescherming van de hoeve De Drie Linden (MB van 13/10/1986). Deze linden zijn vermoedelijk aangeplant samen met de lijnbeplanting van de linden op het kerkhof en dateren dus van circa 1880.
Salix x sepulcralis var. sepulcralis	2 geknotte treurwilgen	Beide bomen op de vestingen in het ZW kwadrant zijn een curiosum, omwille van de zeldzame variëteit en de eigenaardige onderhoudsvorm: geknotte treurbomen.
2 Taxus baccata	2 Taxussen	Twee Taxussen die de calvarie op het kerkhof flankeren. Aan de kant van Maria staat een vrouwelijk exemplaar (stamomtrek 173 cm). Aan de kant van Johannes de evangelist staat een mannelijk exemplaar (stamomtrek 222 cm). Het is niet gekend of dit toeval is dan een doelbewuste symboliek.
173 Tila platyphyllos subspecies platyphyllos var. sanguinea	173 gekandelaarde Zomerlinden	173 Zomerlinden die de omtrek en het verloop van de paden op het kerkhof weergeven. Archiefmateriaal geeft aan dat de olmen, twee populieren en een es gekapt werden in 1867. De linden zijn dus wellicht geplant circa 1875. De leeftijd is behoorlijk verrassend in vergelijking met de geringe stamomtrekken. Dat kan hoofdzakelijk verklaard worden door de strenge tweejaarlijkse snoei, die de diktegroei zeer sterk belemmert.

3.9. Archeologisch erfgoed

Onze huidige kennis van het archeologisch erfgoed van Damme berust in hoofdzaak op historisch/topografisch onderzoek meer dan op gegevens van archeologisch onderzoek.

Met uitzondering van het hoornwerk is nagenoeg het volledige stadsgezicht van Damme is gevat in de vastgestelde archeologische zone Historische stadskern Damme⁹⁵.

3.9.1. Het archeologisch prospectie en noodonderzoeken. Een overzicht

Vermeldingen van vondsten en grondopbouw op het areaal van de stad duiken reeds vanaf het begin van de 20ste eeuw op. Pastoor Opedrinck⁹⁶ somt hier de waarnemingen op bij de bouw van de Margarethavleugel in 1908.

Vermeldingen van een 'archeologisch' onderzoek gaan tot het interbellum terug. Het initiatief voor een eerste meer gericht onderzoek ging uit van de Gentse kunsthandelaar Philippe Duprez, die reeds in 1939 achter het stadhuis zijn eerste opgravingen uitvoerde. Zijn bedoeling was scheepswrakken op te graven uit de bedding van het Zwin en het kanaal van de Lieve, dit in de illusie dat hier sporen van de vernielde Franse vloot uit 1213 te vinden waren. Duprez liet zich hierbij leiden door het beschikbare 16de en 17de eeuwse kaartmateriaal, dat in feite het 15de -16de eeuwse havenareaal toonde dat tussen de Slekkestraat en de Speistraat gesitueerd was.

De onderzoeken gebeurde met financiële hulp van de zakenman Pierre Solvay, die de terreinen opkocht. Het onderzoek ging in 1968 opnieuw van start. In de eerste jaren concentreerde men zich op het terrein van de havenkom. Het jaar daarop werd op de weide Solvay de 17de eeuwse loop van de Lieve aangesneden⁹⁷. In 1971 opende Duprez een derde werf op de plaats waar de keersluis van het Zwin/Oude Vaart lag⁹⁸.

Situeringplan van het archeologisch onderzoek tot 1984 in het havenareaal.

A. Werkputten Duprez. B. Werkputten Duprez en Duinenabdij 1967-1976. C. Noodonderzoek Devliegheer 1968. D. Zoeksleuven Nationale Dienst voor Opgravingen, 1984. E. Waarnemingen.

1. Terrein havenkom. 2. Terrein weide Solvay. 3. Terrein Sluis.

Na de dood van Duprez eind 1971, nam P. Schittekat, toenmalig conservator van de Duinenabdij, de leiding van het onderzoek over. Stagiairs van de jeugdkampen in de Duinenabdij voerden van 1972 tot 1976 onderzoek uit. In 1974 werd er niet gewerkt.

Het vondstenmateriaal werd in 1970 tentoongesteld in het Damse stadhuis. Een gedeelte van het schervenmateriaal wordt in 1971 door Duprez en op aandringen van L. Devliegheer aan het Museum van het Sint-Janshospitaal overgemaakt. De rest van de collectie werd ondergebracht in het museum van de Duinenabdij maar meerdere stukken belandden in het Museum Sterckxhof te Antwerpen, in het Stedelijke Museum in Kortrijk, in de Stedelijke Musea van Brugge en uiteraard ook in privé-handen. De vondsten van 1972 – 1976 zijn opgenomen in de collectie van het Museum van de Duinenabdij⁹⁹.

Dit onderzoek werd in 1985 hernomen door het IAP naar aanleiding van de geplande verkaveling van de weide¹⁰⁰ (zie verder).

In het kader van de inventarisatie van het kunstpatrimonium van Damme voerde L. Devliegheer, enkele kleine onderzoeken uit. Naast het onderzoek van de funderingen van de O.L. Vrouwekerk¹⁰¹, greep op 16-18 november

⁹⁵ Vastlegging: 19 februari 2016 (ID.5879)

⁹⁶ Opedrinck, 1951, p.18 en 21.

⁹⁷ Duprez, 1970

⁹⁸ De resten werden door L. Devliegheer geregistreerd (Devliegheer, 1971, p.31-32 en fig.10-11. Voor de oeverbeschoeiing en afb.21 en 22 en fig.23-25 voor de sluisen.

⁹⁹ Over de collectie zie Termote, 1992.

¹⁰⁰ Termote, J. & De Meulemeester, J., 1984 en 1985.

1968, eveneens een noodonderzoek plaats van de 13de eeuwse halle/stadhuis. In 1974 voerde dezelfde onderzoeker een vooronderzoek uit op het terrein van de Sint-Katharinakapel¹⁰².

In 1981 startte Ann Seys¹⁰³ met de prospectie van het grondgebied van prefusiegemeente Damme¹⁰⁴. Het archeologisch noodonderzoek op de weide Solvay in 1985 vormde de aanzet voor een meer systematisch onderzoek. Hierbij werd ook aandacht besteed aan de terreinopbouw. Het onderzoek werd aangevuld met een eerste historisch/ topografische onderzoek naar de stadsontwikkeling¹⁰⁵. Vanaf nu werden de grote infrastructuurwerken en de bouwwallen opgevolgd. Dit was onder meer het geval bij de rioleringswerkzaamheden in de Kerkstraat tussen 1994 en 1995¹⁰⁶ en van de huizen Jacob van Maerlantstraat 2 en 11¹⁰⁷. Meteen werd duidelijk dat de complexiteit van de situs een interdisciplinaire aanpak genoodzaakt.

3.9.2. Het archeologisch en het historisch/topografische onderzoek. Een status questionis.

De historische kern van Damme maakt geografisch deel uit van de Noordzeepolders. Het stadsareaal ligt deels op de dichtgeslibde geul van het zogenaamde Zwin - die zelf tot tegen de oudere oeverwalafzetting van de Gapaard (ongeveer 1200 m ten zuidwesten van het huidige Damme) liep - en deels op bedijkte en/of opgeslibde slikken- en schorregronden.

De historische stadskern van Damme is gelegen binnen de restanten van de plaatselijk goed bewaarde 17de-eeuwse stadsomwalling en wordt in twee gedeeld door de Damse Vaart of het kanaal Brugge-Sluis (1810-1824). Binnen de wallen zijn restanten en sporen bewaard van waterlopen uit de 13de eeuw als het Zwin, de Reie, de Lieve en van de laatmiddeleeuwse stadsgrachten. De stad werd vanaf 12 via een waterleiding onder de Pijpeweg met een permanente watervoorziening uitgerust vanuit de Maleleie.

Binnen de stadskern zijn (voorlopig) geen pre-middeleeuwse vondsten bekend. Dit betekent niet dat er in de vroegere tijden geen menselijke activiteit was. In de onmiddellijke omgeving zijn er immers vondsten uit het epipaleolithicum, het mesolithicum, het neolithicum en de Romeinse periode geregistreerd¹⁰⁸.

De stad Damme dankt haar ontstaan aan een gelukkige samenloop van een reeks historische en geologische gebeurtenissen¹⁰⁹.

Na een dynamische fase van toenemende kusterosie vanaf de laat-Romeinse tijd, werd in de periode 550–750 na Chr. opnieuw een evenwicht bereikt. Het landschap kon evolueren naar een slik-schorregebied en raakte opnieuw in exploitatie hetzij als schapenweide, hetzij als veenwinningsgebied. Omstreeks 1000 na Chr. is de oostelijke kustvlakte grotendeels verland. De totale verlanding van het gebied werd in de hand gewerkt door een eerste consoliderende bedijking. Nog voor 1134 werden de dijken van de Romboutswervedijk en de Branddijk opgeworpen.

De eerste decennia van de 12de eeuw sloeg de zee opnieuw met volle kracht het schorregebied binnen en schuurt een geul uit tot tegen de oeverwalafzetting van de Gapaard. Hierdoor ontstaat het Zwin, dat het landschap en het economisch leven van de streek voor de komende eeuwen diepgaand zal bepalen.

Damme was niet de eerste handelsplaats in de onmiddellijke omgeving. De stad vormde vermoedelijk de opvolger van de handelsnederzetting en havenplaats *Littersuerua* (= kleine werf), die reeds onder Diederik van de Elzas (1128-1168) een toltarief kreeg¹¹⁰. De ligging van deze vermoedelijke 'voorloper' van Damme is nog niet gekend en vormt één van de uitdagingen voor het historisch/ archeologisch onderzoek in de toekomst. De naam wijst op een werf of kunstmatige opgehoogd terrein wat er op zou kunnen wijzen dat deze handelsplaats reeds in of op de rand van het slik-schorregebied te situeren is.

In 1180 kreeg de haven Damme stadsrechten. Dit vormt meteen ook de vroegste vermelding en meteen de *terminus ante quem* niet alleen van de nederzetting, maar tevens van de dwarsdijk of dam over de Zwinsgeul.

De stichting kadert in de economische politiek van de graven van den Elzas om het graafschap met nieuwe toegankelijke havens uit te rusten. Hoe dit in praktijk verliep is nog niet duidelijk. De gronden waarop de stad uitgroeide, waren als woeste gronden grafelijk bezit. De uitbouw van de haven en de nodige waterbouwkundige infrastructuur (zeewerende sluisen, kaden, ...) bleken dan weer het eigendom van de stad Brugge.

¹⁰¹ Devlieghe, 1971, p.59 en fig.41 en 42. Het onderzoek met drie zoeksleuven greep plaats op 25-26 september 1969.

¹⁰² Devlieghe, 1974 en 1983.

¹⁰³ Seys en Verhaeghe, 1982. Het betreft in hoofdzaak de tafonomie van de oppervlaktevondsten op het akkerland van de noordelijke gebastioneerde vestingwal.

¹⁰⁴ Seys, 1982 en Seys en Verhaeghe, 1981 en 1982.

¹⁰⁵ Termote, 1985

¹⁰⁶ Dewilde, 1994-1995

¹⁰⁷ Degryse, J., 2009.

¹⁰⁸ Seys 1982; In 't Ven, I & De Clercq, W., 2005.

¹⁰⁹ Voor een eerste synthese omtrent de bedijking in de onmiddellijke omgeving en de ontwikkeling van de stad zie: Termote, 1985.

¹¹⁰ Omtrent dit document zie: Verhulst, A., de Hemptinne, T. en De Mey, L., 1998. Coornaert, M., De watermolen en de havenkille van Damme, *Rond de Poldertorens*, 1990, p.86-113, situeert *Litterswerve* op de plaats van de Katharinaparochie. Dit blijft nog altijd een interessante en plausibele these.

Op het diepste gedeelte van de geul was de grondaanstorting het grootst en het breedst. De plaats vormde het marktplein van de stad en de inplantingsplaats van de stadshalle. Voor de bouw verleende de graaf pas in 1241 de toelating.

We zien dat in de loop van de 13de eeuw de graven regelmatig arealen aan de stedelijke overheid overdragen. Dit proces is slechts gedeeltelijk te reconstrueren.

Historisch/topografisch onderzoek en beperkt archeologisch onderzoek ter gelegenheid van bouwwerken liet toe de grote lijnen van de ontwikkeling van de stad te reconstrueren.

Centraal hierin ligt de eigenlijke dam, die samenvalt met het tracé van de huidige Kerkstraat, en de Zwingel, die het havengebied vormde.

Tot het midden van de 13de eeuw greep de groei achter de dam en havendijken plaats. We kunnen hier van een scenario uitgaan, waarbij de woon- en haveninfrastructuur op grondaanstortingen bezijden de dijk werd aangelegd.

In dit stadgedeelte vinden we de oudste monumenten van Damme, namelijk het Sint-Janshospitaal en de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Deze eerste nederzettingkern is te situeren in de oksel van de Kerkstraat en de Kattestraat.

In de 2de helft van de 13de eeuw werden gelijklopend met de verdere opslibbing en de verdere indijking van het Zwin buitendijkse gronden ingenomen. Geologisch en archeologisch onderzoek kan de oorspronkelijke dijkfunctie van de huidige Jacob Van Maerlantstraat (oorspronkelijke benaming Hoogstraat) bevestigen. De tegenhanger ten noorden van de geul was de zogenaamde 'Noorddijk', die bij de aanleg van de latere kanalen zal verdwijnen.

Bij de bedijking kwamen nieuwe arealen vrij voor verkaveling, die vervolgens door het grafelijk huis aan de stad werden overgedragen. Twee dergelijke akten van overdracht door gravin Margaretha van Constantinopel bleven bewaard. De ene dateert uit 1267 en betreft het stadsareaal tussen de huidige Kattestraat en Speystraat, dat nog dient opgehoogd. De andere dateert uit 1272 en omvat de blijkbaar reeds gedeeltelijk bebouwde gronden aan de oostzijde van de dam gelegen in het hoek van de Kerkstraat tussen Speie en O.L.Vrouwekerk. en de Gentse Speie op de Lieve

De leefbaarheid van de nieuwe stadskern werd bestendig door een vaste drinkwateraanvoer vanuit de vijver bij het grafelijk kasteel van Male. Deze leiding werd vanaf 1269 aangelegd¹¹¹ en bereikte ook de stadsarealen ten noorden van de Zwingel.

In deze periode werd ook de Lieve gegraven, een rechtstreekse verbinding met de stad Gent opleverde. Kort na 1262 bereikte het kanaal de Zwingsel bij Damme. Meteen is het stadsareaal nu volledig ingedijkt.

Op het einde van de 13de eeuw bereikte Damme zijn grootste uitbreiding.

Een eerste stadsomwalling werd aangelegd in 1297-1298. Deze dubbele omwalling is alleen gekend door het 16de eeuwse kaartenmateriaal en lijkt een eerste haastig opgeworpen verdedigingsgordel te zijn, ten gevolge van de Franse dreiging.

Eind 14de-begin 15de eeuw werd een tweede stadsomwalling gerealiseerd, die het reeds ingekrompen bewoningsareaal omsloot. Deze ingreep had enkele belangrijke wijzigingen aan de uitgangswegen en de haven tot gevolg.

In deze periode grepen talrijke havenwerkzaamheden plaats die een poging vormden om de Damse haven operationeel te houden. Zo werd in het midden van de 14de eeuw het 'Nieuw Gedelf' gegraven. Deze aanpassingswerken brachten echter niet het verhoopte resultaat op en de vaargeul slibde verder dicht.

Op het einde van de middeleeuwen had Damme zijn economische betekenis voorgoed verloren. In de daaropvolgende eeuwen won de plaats aan militaire betekenis. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd Damme als vestingstad ontworpen door ingenieur Flamen. De aanleg vond plaats in 1616-1620 en bestond uit een regelmatige zevenhoek met bastions, verbonden door *courtines* en voorzien van een voorwal en een *contrescarpe*. In 1703 werd er ook nog een hoornwerk in de richting van Sluis aan toegevoegd.

De bouw van het post-middeleeuwse Damse verdedigingssysteem wiste nagenoeg alle sporen van de laatmiddeleeuwse versterkingen uit. Tenslotte verdwenen bij het graven van het kanaal Brugge-Sluis in 1817 nog een aantal andere laatmiddeleeuwse resten¹¹².

Het stadje Damme heeft een indrukwekkend historisch verleden, maar heeft na de 17de-18de eeuw geen enkele industriële of economische ontwikkeling meer gekend. Het gevolg is dat niet alleen het bouwkundig patrimonium, maar ook het archeologische erfgoed in Damme nog goed bewaard is gebleven.

3.9.3. De synthesekaart

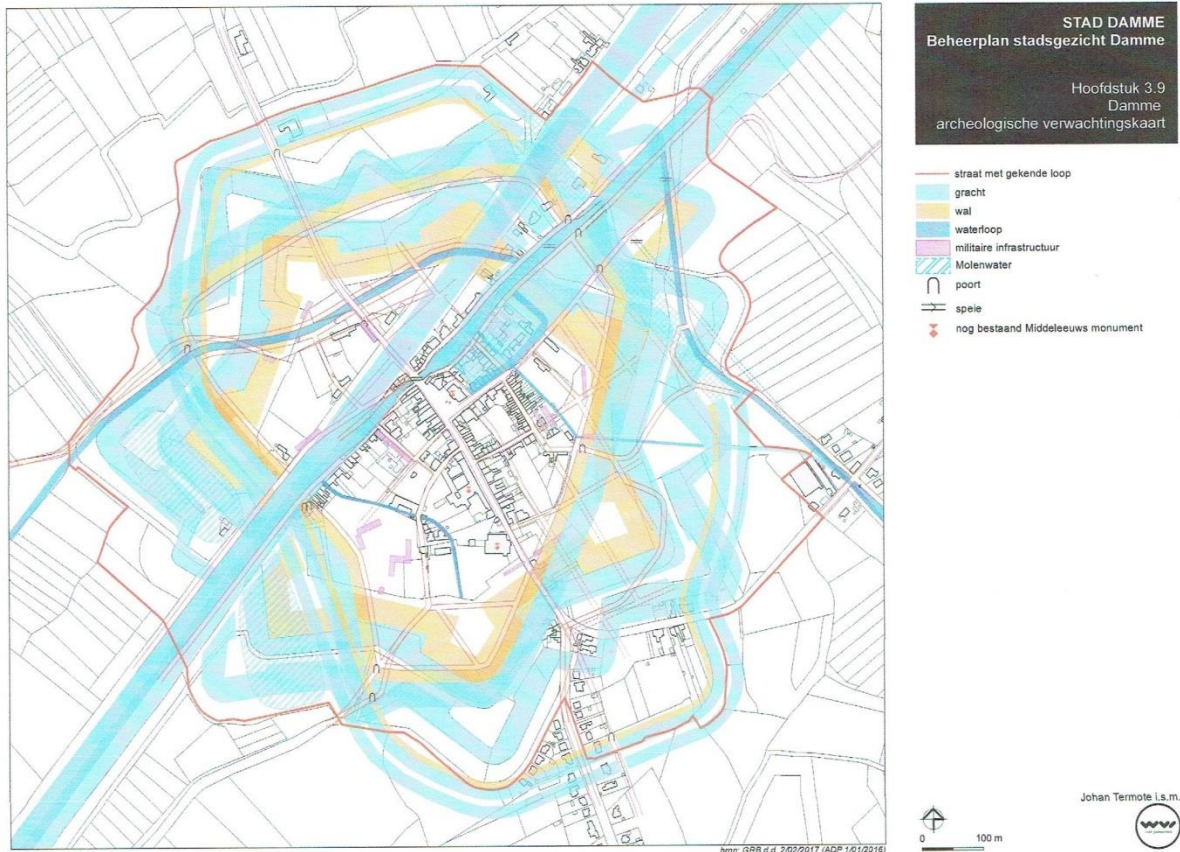
De huidige kennis van de topografische evolutie van de stad en de grote infrastructuurwerken werden samengevat in een basiskaart, waarop de laag van de diverse belangrijke bodemingrepen – in hoofdzaak de graafwerken voor vestingwerken, maar ook de gegraven waterlopen – samen met de laag tot nog toe gekende fasen in de stadsuitleg worden samengebracht.

Deze kaart kan alvast helpen om de zones met archeologisch potentieel beter te situeren en andere zones uit te sluiten.

¹¹¹ Vandenberghe, s.d.

¹¹² Seys 1982; Dewilde 2002

Een van de vaststellingen is alvast dat belangrijke arealen voor verder archeologisch onderzoek verloren zijn of nauwelijks bereikbaar zijn. Dit heeft alles te maken met de ingrijpende versterkingswerken, die een steeds verder inkrappend stadsareaal omringden. Anderzijds blijkt dat in de binnenstad nog terreinen vrij liggen, die een grootschalig onderzoek toelaten. Samengevat zijn dit de zone ten noorden van de Burgstraat en ten westen van de Begijngracht en de zone ten oosten van de Kerkstraat ter hoogte van de weilanden van hoeve Kerkstraat 44.

Synthesekaart van de grote infrastructuurwerken in de stadsgezicht van Damme

- A. Straat met gekend verloop
- B. Vestinggracht
- C. Vestingwal
- D. Waterloop
- E. Verdwenen militaire infrastructuur
- F. Molenwaters

1. Poort.
2. Spei of rabot.
3. Nog bestaand Middeleeuws monument.

3.10. Ontsluiting

De ontsluiting van de vestingen voor wandelaars is een verhaal van lange adem, omdat er meerdere partijen betrokken zijn en de onderhandelingen over verschillende mogelijke scenario's nog volop bezig zijn.

Het kaartje toont in volle lijn de inmiddels gerealiseerde wandelmogelijkheden. Stippellijnen duiden toekomstige mogelijkheden aan, die nog in onderzoek of onderhandeling zijn.

Actueel is het zuidoostelijke kwadrant goed ontsloten door een wandelpad dat enkele jaren geleden aangelegd werd door de Vlaamse Landmaatschappij. Het pad start vanaf de kruising van de Oude Sluissedijk en de Kerkstraat en volgt het water van het Zuidervaartje/vestingwal tot op de Rabattestraat. Via de verharde Rabattestraat, richting noordwest, bereikt men de Damse Vaart-Zuid.

Een nieuw aan te leggen overzet (systeem zelf bedienbare overzet Kobus bij de Sint-Donaashoeve) is een denkpiste die al naar voor gebracht is, maar voorlopig nog vooral financieel op realisatie wacht. Dit gedeelte van de Damse Vaart wordt enkel nog door recreatieve scheepvaart met kano's en dergelijke gebruikt en dit type overzet is daarvoor geen probleem. Zo lang de overzet nog niet gerealiseerd is, dient men de Damse Vaart-Zuid zuidwestwaarts te volgen tot aan de brug over de Damse Vaart, om vervolgens rechts de Damse Vaart - West te kiezen tot aan een toegang tot het noordoostelijke kwadrant van de vestingen.

Via deze toegang betreedt men een gedeelte van de vestingen dat door Natuurpunt beheerd wordt en enkele jaren geleden een zachte restauratie van de voormalige militaire vestingen kreeg. Een lusvormig parcours, met een extra insprong, laat de gerestaureerde vestingen bewonderen en voert terug naar de Damse Vaart - West.

Via de Damse Vaart - West, richting noordoost bereikt men na enkele tientallen meter een verhard verbindingsweggetje dat naar de Romboutswervedijk leidt. (Het verbindingsweggetje zelf draagt ook de naam Romboutswervedijk). De verharde met populieren beplante Romboutswervedijk leidt westwaarts tot op de Dammesteenweg.

De Dammesteenweg, tussen de Romboutswervedijk en de Damse Vaart, wordt momenteel volledig heraangelegd, met eveneens een zachte restauratie van de voormalige vestingen. Zowel het autoverkeer, het fietsverkeer als de wandelaars zullen op vernieuwde, aangepaste wijze langs dit traject geleid worden tot aan de brug over de Damse Vaart.

Het noordwestelijke kwadrant is qua natuur het meest waardevolle gedeelte van de vestingen. Hier zijn alleen wandelingen onder begeleiding van een natuurgids mogelijk. Natuurpunt Damme organiseert op geregelde tijdstippen wandelingen in dit gedeelte.

In het zuidwestelijke kwadrant is er momenteel een goed bruikbaar wandelpad dat start vanaf Parking Zuid en vanaf daar het Zuidervaartje volgt tot de Kerkstraat. Door de Kerkstraat een eindje te volgen tot vlak voor de kerk kan men sinds 2019, op de linkerkant, een onverhard pad kiezen dat de oude kerkhofmuur volgt tot aan de pastorieboomgaard. In de boomgaard zijn zitbanken aanwezig ('stiltetuin'). De weg vervolgen kan via het kerkhof tot op de Burgstraat. Zowel links of rechts de Burgstraat inslaan leidt weer tot de Kerkstraat in het centrum.

Inmiddels zijn nog heel wat initiatieven lopende in dit zuidwestelijke kwadrant. Natuurpunt wil op termijn graag een voormalig stort aan de rand van het Zuidervaartje verwijderd zien, om de wallen daar in hun volle glorie te herstellen. Als hier een uitgebreide rietzone zou kunnen ontwikkeld worden, dan zou het huidige wandelpad moeten verhuizen. Zo ver is het echter nog niet. Hiervoor is de medewerking van W&Z vereist, want dat is de beheerder van het Zuidervaartje en het stort opruimen is een dure aangelegenheid. Als dat in de toekomst wél zou kunnen gebeuren, dan is Natuurpunt akkoord met een nieuw wandeltracé. De effectieve loop van dat pad zal bepaald worden door Natuurpunt in overleg met Natuur en Bos en de stad Damme. Een mogelijk maar niet definitief vastgesteld tracé is in stippellijn weergegeven.

Een ander idee dat al gedeeltelijk uitgevoerd werd is de verbinding van verschillende groene ruimten in dit kwadrant, waaronder de zusteruin in de Burgstraat, de hospitaaltuin van het Sint-Janshospitaal tussen de Burgstraat en de Kerkstraat en de pastorietuin, achter de pastorie en naast het kerkhof. De ontsluiting van de pastorietuin is in 2019 al gerealiseerd. Misschien mogelijke tracés voor de rest van de ontsluiting zijn eveneens in stippellijn aangegeven, maar de onderhandelingen daarover, in samenhang met de onderhandelingen over de herbestemming van die sites zijn nog volop lopende.

4. Erfgoedwaarden

De stadskern van Damme werd op 13 oktober 1986 als stadsgezicht beschermd omwille van de historische, artistieke en sociaal-culturele waarde. Hier kan nog de archeologische waarde aan toegevoegd.

De historische waarde

Het stadje Damme heeft een indrukwekkend historisch verleden, maar kende vanaf de 18de eeuw, in tegenstelling tot de meeste andere steden, geen enkele belangrijke industriële of economische ontwikkeling. Het is een zeldzaam voorbeeld van een '*shrunk town*', een stad, die in de loop van zijn geschiedenis, geleidelijk verminderde in omvang.

De sterkte van het erfgoedlandschap van Damme is dan ook zijn historische gelaagdheid. Damme vormt als het ware een leesboek, waarin diverse bladzijden van zijn geschiedenis leesbaar blijven. Dit alles maakt de stad en de onmiddellijke omgeving tot één van de merkwaardigste historische steden van Vlaanderen.

De belangrijkste lagen zijn:

- De middeleeuwse basistopografie
- De gebastioneerde stadsversterking (17de – 18de eeuw)
- Het 19de eeuwse – begin 20ste eeuwse Damme met de ingreep van de Damse Vaart en het 19de eeuwse gebouwenbestand.

Het gevolg is van deze evolutie dat niet alleen het bovengrondse bouwkundig patrimonium, maar ook het archeologische erfgoed in Damme nog relatief goed bewaard is gebleven.

De artistieke waarde

De stadareaal herbergt binnen de vesting enkele monumenten van hoge artistieke waarde. Het zijn de O.L.Vrouwekerk, het Sint-Janshospitaal, het stadhuis en de burgerwoningen van de Grote Sterre en Sint-Jan. Het zijn stuk voor stuk ijkpunten voor de monumentengeschiedenis.

Het Damse kerkhof is één van de weinig begraafplaatsen rond een stadskerk, die begin 19de eeuw niet gedelokaliseerd werd buiten de stad. Dit is een vrij uniek gegeven in Vlaanderen. Het belang van het kerkhof van Damme steekt in de verzorgde 19de eeuwse aanleg –paden met leilindes, calvarie - en het respectabel aantal monumentale graftekens van blauwe hardsteen gesitueerd bezijden de hoofdlaan.

De socio-culturele waarde

Het huizenbestand van de stad toont een gaande van middeleeuwse handelspannen, over 18de eeuwse stadsboerderijen en een belangrijk 19de eeuwse huizen.

De militaire uitbouw van de stad had zowel tijdens als na de bezetting. De stad werd in een keurslijf gedwongen en binnen de stad verrees een militaire infrastructuur, waarvan belangrijke resten bewaard bleven. De opgave van een deel van deze infrastructuur leidde tot de omwerking tot stadsboerderijen, die nu nog het stadsbeeld mede bepalen.

Als centrumstad omvat de stad een goed bewaarde oude hospitaalinfrastructuur. Het stadsgezicht van Damme herbergt eveneens een belangrijk patrimonium aan goed bewaarde kleine arbeiderswoningen opgetrokken in opdracht van het Armenbestuur. Ze overspannen een periode vanaf het eind van de 18de tot het begin van de 20ste eeuw. De oudste waren gegroepeerd in een beluik van de Haringmarkt, waarvan nu nog de zuidelijke bebouwing bewaard bleef.

Al deze elementen illustreren de socio-culturele evoluties, die de stad doormaakte in de loop van zijn geschiedenis.

De archeologische waarde

De archeologische waarde van het beschermde stadsgezicht is hoog.

Damme is immers een '*shrunk town*' en vormt een uitzondering op de evolutie van een doorsnee Vlaamse stad, in die zin dat de stad vrij vlug zijn grootste oppervlak bereikt en vervolgens, in het zog van de economische terugval en militaire uitbouw, steeds verder ging krimpen. De 'Zevenstervingwal' zou het stadsareaal tot de dag van vandaag voorgoed vastleggen. Belangrijke arealen van de 'oude' stad liggen dan ook buiten deze omlinjing en bleven eeuwen onbebouwd, waardoor een minimale versterking kan verondersteld.

5. Beheersvisie en doelstellingen

5.0. Inleiding

De stadskern van Damme werd op 13 oktober 1986 beschermd omwille van de historische, artistieke en sociaal-culturele waarde.

Voor het bepalen van de visie en de herwaarderingsdoelstellingen gaan we uit van de waarden vastgelegd in het beschermingsbesluit en de beschreven erfgoedelementen en –kenmerken. Via het nieuwe historisch-topografisch onderzoek kon dit beeld verder verfijnen en aanvullen.

De hoofddoelstelling is dan ook het maximaal behouden van de erfgoedwaarden – en elementen en het versterken en het versterken van deze items in het geval van verval of dreigend verval. Dit kan gebeuren door consolidatie of restauratie en het heropwaarderen van elementen die verdwenen of in verval zijn. Samengevat zijn dit:

- Behoud, beheer en herstel van de basistopografie zoals het middeleeuwse stratenpatroon, de gebastioneerde vesting en de historische waterlopen.
- Behoud, beheer en herstel van de 18de eeuwse tot 20ste eeuwse architectuur met de typische gabariten, ordening en materiaalgebruik en van de ommuurde tuinen bezijden de zijstraten.
- Behoud, beheer en herstel van de karakteristieke groenelementen zoals tuinen, boomgaarden, perceelranden en begeleidende lijnvormige hoogstambeplanting langs wegen en waterlopen....

5.1. Visie op de panden, tuinen en tuinmuren

Het erfgoed is verscheiden enerzijds omdat het verschillende eeuwen omspannt en anderzijds omwille van de ‘grillige’ geschiedenis van de stad. Een belangrijke aantal panden of items geniet trouwens reeds van de bescherming als monument.

Belangrijke openbare gebouwen zijn reeds voor WOII als monument beschermd. Het zijn het stadhuis¹¹³, de O.L.Vrouwkerk¹¹⁴ en het Sint-Janshospitaal¹¹⁵. De Schellemlen werd op 20/07/1946 beschermd. Daarnaast is er ook ‘straatmeubilair’ als monument opgenomen zoals de stadspomp ‘t Zeugsken¹¹⁶ en het standbeeld van Jacob van Maerlant¹¹⁷. Voor de gebouwen van het Sint-Janshospitaal en de O.L.Vrouwkerk is een beheersplan opgemaakt¹¹⁸.

Daarnaast zijn de middeleeuwse diephuizen grotendeels als monument beschermd. Het zijn de huizen Jacob van Maerlantstraat 3 (huis de Grote Sterre)¹¹⁹, 9 (huis de Slotetele)¹²⁰ en 11 en 13 (huis Sint-Jan)¹²¹ en Kerkstraat 11 (Huis Biscayen)¹²².

Dit is ook het geval voor de laat18^{de} – 19de eeuwse stadsboerderijen, die in de plaats kwamen van de militaire gebouwen. Het zijn de hoeven de Drie Linden¹²³, de Sint-Christoffelhoeve en een gedeelte van de hoeve Oude Schaapskooi¹²⁴, de stadshoeve Sint-Jansstraat 1¹²⁵. Daarnaast is ook het 19de eeuwse woonhuis van de hoeve Damse Vaart- West 5¹²⁶ als monument beschermd.

Als laatste in de rij is ook de Damse Vaart als monument beschermd bij MB van 2 februari 2017¹²⁷.

Het huizenbestand van de stad Damme is dus behoorlijk gevarieerd en doorgaans goed bewaard. Het geheel doorloopt een gamma van Middeleeuwse handelshuizen – voor het belangrijkste deel beschermd – over zeldzame 17de en 18de eeuwse huizen. Het straatbeeld wordt echter bepaald door het 19de eeuwse – begin 20ste eeuw huizenbestand. Ze kenmerken zich door een gabarit van dwarshuizen met zadeldaken van uiteenlopende kwaliteit. De interbellum-architectuur en de naoorlogse architectuur toont een regionaal geïnspireerde architectuur met wit beschilderde gevels. Het beeldbepalende gebouw vormt hier de jongerenschool in de Burgstraat. Belangrijk zijn de talrijke arbeiderswoningen, die gezoneerd in de stad werden opgericht vanaf het eind van de 18de eeuw.

¹¹³ Beschermd op 25/03/1938 om reden van artistieke, oudheidkundige of historische waarde.

¹¹⁴ Beschermd op 25/03/1938 om reden van artistieke, oudheidkundige of historische waarde.

¹¹⁵ Beschermd op 19/04/1937

¹¹⁶ Beschermd op 13/10/1986.

¹¹⁷ Beschermd op 16/02/2012.

¹¹⁸ Termote, 2019a en 2019b

¹¹⁹ Beschermd op 29/05/1964

¹²⁰ Beschermd op 14/09/2009

¹²¹ Beschermd op 18/06/1946

¹²² Beschermd op 16/02/2012

¹²³ Beschermd op 13/10/1986

¹²⁴ Beschermd op 21/09/1962 om reden van artistieke waarde.

¹²⁵ Beschermd op 13/10/1986.

¹²⁶ Beschermd op 13/10/1986.

¹²⁷ Beschermd omwille van de ruimtelijk-structurende waarde, de wetenschappelijke waarde, de esthetische waarde, de historische waard en de volkskundige waarde.

Van deze items werd een selectie opgenomen voor opname in de inventaris van de gebouwen, die voor de erfgoedpremie in aanmerking komen en dit gebaseerd op de goede bewaringstoestand en de erfgoedwaarde.

De historiserende architectuur van na WOII werd voorlopig niet weerhouden. Hetzelfde geldt voor de hedendaagse architectuur. Deze items kunnen bij de herziening van het beheersplan opnieuw onder de loep genomen.

Een uitdaging voor de volgende jaren vormt de aanpassing aan de hedendaagse comforteisen. Betreffende het vensterschrijnwerk zijn deze aanpassingen reeds grotendeels uitgevoerd, zij het aanvankelijk niet altijd met goed resultaat. Hier is in de loop van de voorbije decennia een gunstige evolutie te zien in de uitwerking.

Gevelisolatie aan de buitenzijde is geen optie voor de weerhouden panden. Hoogrendementglas is dat wel, op voorwaarde dat het schrijnwerk kan vervaardigd naar het oorspronkelijk model.

5.2. Wegenis, pleinen en inrichting publiek domein

Het overgrote deel van het waardevol patrimonium is privé-domein. De beleving van Damme in het algemeen en de architectuur in het bijzonder gebeurt vanuit het publieke domein. De gebruikers van het publieke domein zijn divers; bewoners, toeristen, passanten, ... met zondagse uitstapjes door toeristen, fietsers, wandelaars, ... om het boeiende landschap, het patrimonium en de geschiedenis te ontdekken. Het openbaar domein evolueerde door de tijd heen van een verblijfsruimte naar een ruimte waar de verkeersfunctie de bovenhand nam. Het is essentieel om het waardevol patrimonium en de historiek te ondersteunen, zodat Damme blijvend op een kwalitatieve manier beleefd kan worden: de verkeersfunctie mag niet overheersen; het samenhangende beeld dient behouden.

De taak en de uitstraling van het openbaar domein binnen Damme dienen in eerste instantie ondersteunend te zijn aan de historische context. Daarnaast dient, in functie van de leefbaarheid, aandacht geschonken aan een kwalitatieve (her)aanleg met aandacht voor de snelheid van het gemotoriseerd verkeer en beperking van lawaaihinder, zodat een aangenaam verblijfsgebied waar enerzijds een hoogwaardige woonomgeving en anderzijds de recreatieve, educatieve en toeristische kwaliteiten ondersteund worden.

De bestrating met kasseien vormt een wezenlijk deel van het stadsgezicht. Het werd bij de herbestravingswerken in de laatste decennia steeds consequent gerespecteerd, waarbij opnieuw de gelijkgrondse uitwerking wordt toegepast. Zoals uit oude foto's blijkt gaven de kasseien het openbaar domein een homogeen beeld. Gezien de erfgoedwaarde van de kasseien zijn deze, bij heraanleg van wegenis, maximaal te gebruiken.

Een coherente aanleg van het publiek domein, waarbij een homogeen toepassen van materialisatie vooropstaat en dit zowel bij wegen toegankelijk voor gemotoriseerd verkeer als voor paden enkel toegankelijk voor trage weggebruiker, zal de samenhang in het straatbeeld verhogen en bijdragen aan het historisch karakter. Op heden beschikken de meeste van de centrumstraten ten noorden van de Kerkstraat reeds over een profiel in een materialisatie (kasseien, kinderkopjes) dat afgestemd is en in overeenstemming is met de erfgoedwaarde en – kenmerken van het beschermd stadsgezicht. Het is aangewezen bij de heraanleg van het openbaar domein dit principe en vorm van materialisatie ook ten zuiden van de Kerkstraat toe te passen.

Voor wat betreft de trage wegen en paden is er op heden weinig coherentie merkbaar in zowel profiel als in materialisatie. De materiaalkeuze voor trage wegen en paden bepaalt de toegankelijkheid en de gebruiksvriendelijkheid. Er dient een leesbaar profiel tot stand te komen dat voldoet aan de huidige gebruikseisen. Hedendaagse technieken en materialen kunnen, met respect voor het historisch karakter, toegepast worden om het comfort voor de bewoners en de toeristische flaneerfunctie te ondersteunen.

Het principe van uniformiteit in materiaalkeuze, geldt eveneens voor de inrichting van de randparkings. Eénduidigheid in materialisatie en vormgeving draagt bij tot de algemene beeldkwaliteit van het beschermde stadsgezicht. Bestaande en te verbeteren parkeerzones worden aangelegd in doorlatende half verharde materialen of in grind.

I.f.v. de parkeerdruk op de grasbermen en het parkeren binnen het publieke domein op wegen en pleinen e.a. te ondervangen, is het aangewezen een (ondergrondse) gebundelde parking te voorzien of een 'gestapelde' parking uit te bouwen op bv. site randparking Damme-Zuid. Het voorzien van een dergelijke randparking kan een positief effect teweeg brengen op de algemene belevingswaarde en de beeldkwaliteit van het verblijfsgebied.

Verlichting

Visie is om de gehanteerde aanwezige armatuur te blijven handhaven gezien afgestemd op het historische en architecturale karakter van Damme. Bij voorkeur worden ook de armaturen grenzend aan de open ruimte vervangen door dit type gezien er dan grotere samenhang ontstaat. In open ruimtecontext kan er geopteerd worden voor een armatuur die zich beter integreert in het open landschap en die op werkt op basis van detectie van menselijke beweging.

Straatmeubilair

Om bewegwijzering allerhande en verrommeling, zowel binnen de stadskern als binnen het open landschap tegen te gaan, is vereenvoudigen en verminderen van bewegwijzering e.a. aangewezen. Het gebied bezit reeds over voldoende zitbanken en vuilnisbakken. Signalisatie, informatie en meubilair dienen discreet aanwezig te zijn en functioneel te zijn. Een vereenvoudiging en uniformisering van het straatmeubilair en een gecoördineerde afstemming van bewegwijzering en infopanelen allerhande is aangewezen in functie van het bevorderen van de beeldkwaliteit, alsook van de herkenbaarheid. Het toepassen van een eenduidige huisstijl inzake straatmeubilair, zowel in open ruimtecontext als in het bebouwde weefsel is aangewezen teneinde de samenhang en de rust binnen zowel het verblijfsgebied als het open ruimtegebied te verhogen.

Kleinschalig meubilair, waaronder zitbanken, vuilnisbakken, sleutelpalen,... dient op termijn geüniformeerd. Uit de inventaris bleek dat er een grote verscheidenheid was. De keuze dient beperkt tot max 2 types, een type voor binnen het bebouwde weefsel, 1 type voor in de open ruimtecontext, beiden erfgoedondersteunend. Soberheid en afstemmen op de context is van belang teneinde een "huisstijl" voor Damme te creëren. Deze huisstijl moet niet historiserend van aard te zijn. Op specifieke plekken (bv Haringmarkt is daar een vb. van) kan een afwijkend type voorzien worden. Voor fietsenstallingen in de kern gaat de voorkeur uit naar lowprofile leunhekken. In de open ruimtecontext dienen er voldoende en landschappelijk geïntegreerde fietsenstallingen voorzien, en dit op strategische plaatsen in het gebied.

Alle kleinschalige objecten met zekere erfgoedwaarde (zoals aantal afzetpaaltjes,...) dienen behouden.

Referentiebeelden van sober, eenvoudig en neutraal straatmeubilair (bron: www.grijzen.nl, www.ardi.nl)

Publiciteit, luifels, terrassen

Publiciteitsvoorzieningen en commerciële toevoegingen aan bouwkundig erfgoed dienen steeds de erfgoedwaarde van het desbetreffende bouwwerk te ondersteunen. Er wordt bij voorkeur onderzocht of een uniform type gehanteerd kan worden die beeldversterkend en erfgoedondersteunend is op niveau van het stadsgezicht.

Afsluitingen

Historische afsluitingen als perceelsafbakening en/of in het openbaar domein zijn te behouden omdat ze beeldbepalend zijn voor de historische identiteit van Damme. Het betreft hier tuinmuren en poortjes bij het aanwezige bouwkundig erfgoed, maar ook historische grenspalen en afsluitingen in het publiek domein.

5.3. Het kerkhof

Het kerkhof vormt een afzonderlijk onderdeel in het stadsgezicht.

Het areaal van het kerkhof van Damme gaat in grondplan tot de 13de eeuw terug. De randstructuur met grachten en muren gaat nog tot deze periode terug. Het geheel werd eind 18de eeuw aangepast om in te spelen op de verminderde begrafenisactiviteit. Hierbij is het geheel opgesplitst in een twee delen, waarbij het noordelijke gedeelte uitdoofde en als toegang tot de kerk en als doorgang tussen de Kerkstraat en de Burgstraat werd ingericht. Het zuidelijke gedeelte bleef in gebruik en door nieuwe muren en doorgangen afgesloten.

De huidige compositie met de overzichtelijke structuur en beplanting kwam vanaf de 1ste helft van de 19de eeuw fasegewijs tot stand.

Deze middeleeuwse structuur en 19de eeuwse uitwerking in stand houden en waar mogelijk te reconstrueren vormt de doelstelling bij het verdere beheer.

Dit kunnen we samenvatten in de volgende punten:

- **Reconstructie, beheer en behoud van het 19de -eeuwse kerkhofconcept**

Het kerkhof is geconcipieerd als een gesloten tuin, afgesloten van de woonarealen en de stadsversterking en toegankelijk twee welbepaalde doorgangen.

Dit eigenlijke kerkhof is gekenmerkt door een centrale hoofdweg (met een monumentale calvarie op het eind) en een omringende processieweg, die de contouren van het kerkhof volgt. Kort na 1870 worden de paden gejalonneerd met lindebomen. Recent is het kerkhof onder grasland gebracht. Dit alles zorgt voor een merkwaardige eenheidsstructuur.

Recent werd het kerkhof uitgebreid buiten de historische contouren, onder meer met een gedeelte van de pastoorstuin.

We stellen hier de volgende beheervoorstellen voor:

- Herstel historische omlijning met reconstructie van de gracht en de randbeplanting.
- Verplaatsen van de urnenbegraafplaats, nu op de rand van de westelijke gracht, naar een terrein binnen de omlijning.
- Geleidelijk laten uitdoven van de rijen XXI tot XXV, de graftekens van categorie 2 te verplaatsen en deze zone terug onder weiland te brengen. Dit is een ingreep, die de duur van het beheersplan zal overstijgen en dus pas in de volgende beheerperiode kan voltooid worden.

- **Aangepast graftekenbeheer**

De monumentale graftekens van blauwe hardsteen uit de 2de helft 19de – 3de kwart 20ste eeuw zijn grotendeels gejalonneerd langs de hoofdlaan en vormen een essentieel onderdeel van het kerkhof. Deze graftekens worden geselecteerd op basis van hun historisch belang, hun kunsthistorische waarde en hun natuurwaarde. Deze tekens moeten behouden en verder beheerd hetzij door de gemeente hetzij via een concessie (peterschap).

Een aantal van de oudste graftekens, evenals de calvarie, kunnen als ZEN-monument beheerd. Hiervan wordt een afzonderlijke lijst opgesteld (bijlage 4).

In functie van het verdere beheer van de graftekens is een categorisering van de graven opgesteld. Op basis van de historische waarde en de historische, kunsthistorische en esthetische waarde van de graftekens werden drie categorieën onderscheiden.

Categorie 1: grafmonumenten, die bewaard moeten en niet kunnen verplaatst worden:

Het grafmonument overstijgt het lokale belang o.m. omwille van of als:

- De inplanting op de begraafplaats, de typologie en de achterliggende historische en cultuurhistorische betekenis
- De bijzondere historische, kunsthistorische en esthetische waarde
- De uiting van het blijvend eerbetoon van de gemeente en haar bevolking aan de overledene(n).

Deze graftekens moeten bewaard en kunnen opnieuw in concessie gegeven

- Vanuit hoger vermelde erfgoedopspunt
- Omwille van het ontbreken van een grafkelder en het feit dat het plaatsen van een bijkomende grafkelder technisch niet mogelijk is zonder het grafteken te beschadigen.

Deze grafmonumenten werden als ZEN-erfgoed aangeduid in het beheerplan en worden uitgebreid beschreven in bijlage 4. Deze lijst met graftekens, voorgesteld als ZEN-erfgoed, werd goedgekeurd op het afdeling Kwaliteitszorg en Afstemming, Backoffice Beheer van 21 februari 2020.

De gemeente bevestigt dat in of rond deze grafmonumenten niet meer kan (her)begraven worden.

Belangrijk: de grafmonumenten als ZEN aangeduid, komen in aanmerking voor de erfgoedpremie.

Categorie 2: grafmonumenten, die bewaard moeten worden omwille van hun kunsthistorische en esthetische waarde en niet verplaatst worden. Deze graven dienen bewaard ook na het vervallen van de concessie en

worden eigendom van de gemeente. Ze kunnen eventueel opnieuw in concessie gegeven onder de welbepaalde voorwaarden:

- integraal behoud van het grafteken met behoud van alle symbolen, iconografische monumenten en opschriften met inbegrip van de 'portretfotos', ongeacht hun ideologische, filosofische en linguïstische betekenis.
  - Het monument wordt geconsolideerde of gerestaureerd conform de vigerende opvattingen ter zake en na goedkeuring door de gemeentelijke overheid.
  - Op deze grafmonumenten kan een nieuwe naamplaat aangebracht, mits het behoud van de oude en na voorlegging en goedkeuring door de gemeentelijke overheid van het plan, waarop de precieze plaats, de materiaalkeuze en de afmetingen van de nieuw aan te brengen naamplaat vermeld zijn
  - De nieuwe toevoegingen mogen op geen enkele wijze afbreuk doen aan de historiciteit van het monument of het zicht op de oorspronkelijke symbolen en opschriften bemoeilijken.
- Belangrijk deze grafmonumenten komen niet in aanmerking voor de erfgoedpremie.

Categorie 3: grafmonumenten, waarop geen enkele bijzondere voorwaarde rust, en die na het verstrijken van de concessie kunnen verwijderd.

5.4. Het vestingbouwkundig erfgoed

Het vestingpatrimonium kunnen we ondervinden in twee items. Er zijn de eigenlijke aarden vestingwerken en het bovengrondse vestingbouwkundig patrimonium. Van dit laatste, eens zo beeldbepalend voor de stad, resten slechts enkele bouwsels, waarvan de meest specifieke – de kazemat van de Lieve en de beide sluizen - als monument beschermd zijn. De restanten van de twee 17de eeuwse stadspoorten zijn dat niet.

De eigenlijke aarden vestingen maken nu deel uit van het landschappelijk erfgoed en meer bepaald van de graslanden (hfdst. 5.7) en worden dan ook onder dit item behandeld.

5.4.1. De middeleeuwse stadsomwallingen

De eerste versterkingen van de stad dateren uit het eind van de 13de eeuw. We weten weinig betreffende deze omwalling.

Hieruit kunnen we afleiden dat de opbouw bestond uit een dubbele gracht met aan de binnenzijde een aarden wal. Er zijn bovengrond nog resten van deze versterking bewaard.

Ook de molenheuvel is nog een gedeelte van de eigenlijke middeleeuwse stadswal. Dit gedeelte van de wal werd bij de aanleg van de Bourgondische vesting herbruikt. Dankzij de inplanting van de molen bleef dit gedeelte van de middeleeuwse wal bewaard.

Beide resten steken nu onder weiland. Het behoud als weiland vormt hier de beste garantie voor het behoud van deze sporen. De restanten van de middeleeuwse omwallingen zijn delicate structuren. Hun historische en archeologisch belang is groot.

De restanten van de middeleeuwse omwallingen zijn delicate structuren. Hun historische en archeologisch belang is groot.

Het beheer kan zich beperken tot het behoud van de huidige toestand en dit kan door deze grachtstructuren onder weiland te houden. De leesbaarheid kan eventueel verbeterd door het beperkt uitgraven van de gracht maar dit lijkt enkele nuttig als dit een positief effect heeft op de natuurontwikkeling.

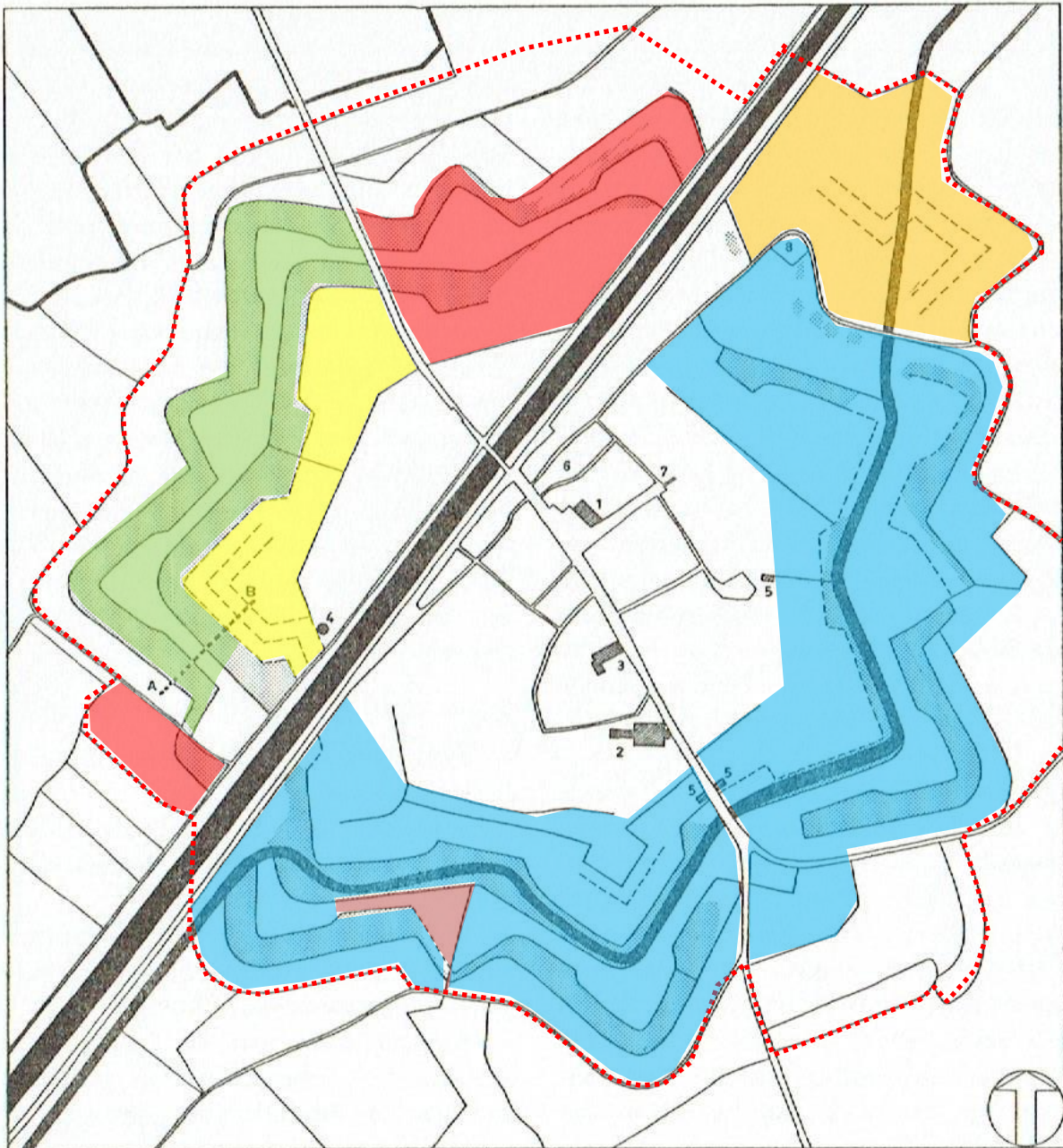
De Bourgondische stadsvest verdween nagenoeg volledig onder de gebastioneerde vestinggordel wat meteen de beste garanties voor een goede bewaring oplevert.. Enkel een gedeelte van de wal bleef onder de molenwal bleef bewaard.

5.4.2. De gebastioneerde vestingwal

De gebastioneerde vestingwal werd vanaf 1617-1618 gerealiseerd en in 1703, op aanwijzingen van ingenieur Vauban, aangevuld met een hoornwerk en een cavalier. Na de demilitarisering en de openbare verkoop van de omwalling wordt het geheel in hoofdzaak voor weiland herbestemd. De bestemming evolueerde wel eens. Een blik op de luchtfoto van 1918 laat zien dat toen nagenoeg alle andere arealen tot akkerland – groententuinten - waren omgewerkt. Ook hier is er Het bastion nr. 5 werd grotendeels weggegraven bij de aanleg van het kanaal van de Damse Vaart vanaf 1820. De gedeelten onder weiland bleven uitstekend bewaard. De partijen, die tijdelijk of volledig onder akkerland kwamen werden verder geëgaliseerd.

Het vestinglandschap van de Damme-Zuid biedt een homogener beeld. Het steekt nu grotendeels onder weiland. Het gedeelte van het hoornwerk is in akkerland omgezet. De gedeelte van de gracht ten westen van de brug bij de O.L.Vrouwepoort werd in de jaren '80 gedicht. Een gedeelte van de achterliggende wal is hierbij afgegraven o.m. voor de aanleg van het wandelpad.

Samengevat kunnen we stellen dat enkel het noordwestkwadrant, en meer bepaald de sector van het bastion van de molen als enige aan enige ingreep ontsnapte. Hier werd enkel de parapet afgestoken.

Beheeropties voor de gebastioneerde omwalling.

Rood: gereconstrueerde gedeelten

Geel: graslandbeheer hoofdwal

Groen: natuurgericht beheer 'Stadswallen van Damme'

Blauw: graslandbeheer

Oranje: Hoornwerk: omzet naar grasland

De enveloppe van het noordwestkwadrant ontwikkelde zich na de Tweede Wereldoorlog tot een belangrijk natuurgebied, wat uiteindelijk leidde tot de creatie van het Natuurreservaat 'De Stadswallen van Damme'.

In 2006 startte van de herinrichting van een gedeelte van de stadswallen van Damme. Dit project maakt deel uit van het project 'Staats-Spaanse Linies' (Interreg IIIa, Euregio Scheldemond).

Het vestinglandschap van de Damme omvat vijf duidelijk te onderscheiden arealen, die elk een eigen aanpak en maatregelen vragen. Het zijn:

- Het noordwestkwadrant partim hoofdwal. Dit gedeelte vormt het best bewaarde gedeelte van de gebastioneerde hoofdwal van de Damse omdat het nooit tot akkerland is omgewerkt en dus enkele een lichte natuurlijke

nivellering kende. Het geheel steekt nu grotendeels onder grasland en wordt het best onder grasland gehouden teneinde het reliëf te behouden..

- Het noordoostkwadrant omvat de tussen 2006 en 2008 gereconstrueerde gedeelten en dit over de volledige diepte van de gebastioneerde verdedigingsgordel. Onder de gereconstrueerde vallen tevens een gedeelte van het glacis ten westen van de molen en een gedeelte van het ravelijn en de enveloppe in het zuidwestkwadrant.

- Het noordwestkwadrant partim enveloppe en de buitenste gracht met glacis, waar de natuurwaarden zich het best ontwikkelden. Hierbij hoort ook een gedeelte van de hoofdgracht in het noordoostkwadrant. Ze vormen het natuurreservaat 'de Stadswallen van Damme'.

- Het zuidwest- en het zuidoostkwadrant. Hier is de vestingwal en de enveloppe door allerlei menselijke ingrepen geëgaliseerd. Het geheel steekt nu grotendeels onder grasland en kan als grasland verder beheerd.

- Het hoornwerk ligt onder akkerland met een steeds verdere schrijdende egalisering tot gevolg. Een omzet naar grasland kan verdere nivellering voorkomen.

De gebastioneerde vestinggordel van Damme behoort tot één van de beste bewaarde 17de eeuwse vestingen in Vlaanderen. De bewaringstoestand van de gordel verschilt al naar gelang het beheer dat in de voorbije eeuwen gevoerd werd. Het toont een gevarieerd beeld gaande van goed bewaarde gedeelten tot meer geëgaliseerde gedeelten.

De doelstelling hier is dit gevarieerde beeld behouden. Het 'onder weiland houden', gecombineerd met een aangepast begrazing, vormt hier de beste garantie voor het behoud.

- Het hoornwerk daarentegen ligt onder akkerland. Het terug onder weiland kan hier alvast de verdere nivellering beperken.

5.4.3. Het bovengrondse vestingbouwkundig patrimonium

Het bewaarde bovengrondse vestingbouwkundig patrimonium is voor het grootste deel als monument beschermd. De doelstelling is het patrimonium voor verder verval te behoeden en in goede staat te houden.

De schutsluis aan de Rabattestraat (Rabattestraat z.nr.), beschermd als monument bij M.B. van 17/10/1997, is na onderzoek definitief onder aarde gebracht en vragen dus geen verdere zorg.

De keersluis van de Lieve (Ketelstraat z.nr.), werd opgetrokken in 1616-1620 en werd in 1973 gedeeltelijk terug vrij gelegd en in 1984 in een nieuw baksteenblok gevat. Elementair onderhoud kan hier volstaan.

De kazemat van de Lieve, nu bewaard in de vorm van een kruitmagazijn (Haringmarkt, z.nr.) dient dringend geconsolideerd. Door erosie is de baksteenbedekking van de kazemat gedeeltelijk vrijgekomen. De kazemat dient terug onder ruim een halve meter aarde gebracht.

De niet als monument beschermde onderdelen – Sint Anthonispoort en O.L.Vrouwepoort – zijn gedeeltelijk bewaard. Van de O.L.Vrouwepoort zijn geen opstaande resten bewaard gebleven. De funderingsresten, aangetroffen bij de rioleringswerken in 1992, zijn aangeduid in de kasseibekleding. Wel bleven delen van de tunnels naar de voorwal bewaard. Ze worden nog altijd met de foute benaming kazematten aangeduid.

De Sint-Anthonispoort vormt, samen met de O.L.Vrouwepoort, de enige twee landpoorten van de Spaanse vesting. Van de site van de Sint-Anthonispoort zijn geen zichtbare opstaande muurresten bewaard. Uit getuigenissen kunnen we aannemen dat onder de wal nog resten van de tunneldoorgang steken.

Het archeologisch belang van de beide sites is groot. Omtrent de Spaanse versterkingen en hun poortinfrastructuur is vooralsnog weinig geweten.

Dit patrimonium kan in zijn huidige staat behouden en voor verder verval behoed. Dit kan door ze onder aarde houden en te beschermen tegen diepwortelende beplanting.

5.5. Kanalen en waterlopen

5.5.1. De Damse Vaart

Visie Damse vaart

Het is een beeldbepalend item van het stadsgezicht, niet alleen door haar rechtlijnig verloop maar eveneens door de dominerende bomenrijen.

Natuurwaarden Damse Vaart.

Voor de Damse Vaart als geheel werden recent twee beheerplannen opgesteld: één voor de bomen en één voor de kruidachtige vegetatie. Het beheerplan voor de bomen concentreert zich op de populieren die pas ook beschermd werden als monument. Onze visie sluit zich helemaal aan bij het beheerplan, met uitzondering voor de erg hoge knotfrequentie die voorgeteld worden voor de knotwilgen. Dergelijke hoge knotfrequentie verhindert de bomen nog te bloeien met zeer nadelig effect op de bijenpopulaties en met groter gevaar op besmetting van de wilgen zelf door watermerkziekte.

Het beheerplan voor de kruidachtige vegetaties maakt melding van de weinig waardevolle begroeiing ter hoogte van het beschermde monument en dit door het parkeren van auto's in de berm. Dat parkeren kan beter ontmoedigd of onmogelijk gemaakt worden door een aangepaste inrichting. De parkings Zuid en Oost zijn vaak niet volzet, maar de mensen parkeren toch op de oevers van de Damse Vaart.

5.5.2. De Lieve

Visie Lieve

De Lieve, eens zo bepalend voor de geschiedenis van Damme, is nog slechts sporadisch zichtbaar in het stadsweefsel via de Kazemat van de Lieve en het Sas van de Lieve. Deze laatste is in 1985 vrijgelegd en geconsolideerd. Beide getuigenissen zijn als monument beschermd.

Natuurwaarden Lieve.

De waterbouwkundige werken op de Lieve – kazemat en sas – tonen merkwaardige muurbegroeiingen.

Voor de muurbegroeiingen van de kazemat van de Lieve verwijzen we naar de paragrafen met de visie over de muurbegroeiingen op de vestingen. Voor de muurbegroeiingen op het muurtje bij het Sas van de Lieve verwijzen we naar de paragraaf over muurbegroeiingen bij de pleinen.

5.5.3. Het Zuidervaartje

Visie Zuidervaartje

Het zuidervaartje is aangelegd vanaf 1841 en volgt in Damme de bedding van de zuidelijke binnenste vestinggracht. Deze bleef op deze wijze open. Het kanaal werd wel dwars door het Hoornwerk gelegd en droeg op deze wijze bij tot het geleidelijk vervagen van dit onderdeel van de vesting.

De aanleg van het Zuidervaartje impliceerde de aanleg van een twee nieuwe bruggen op het grondgebied van de stad.

De vaart is sterk vervuild door vuilstort onder meer ter hoogte van de brug in de Kerkstraat en langs de oevers in het ZW-kwadrant van de vestingen. Op ze laatste is later een wandelpad werd aangelegd.

Natuurwaarde Zuidervaartje.

Het Zuidervaartje wordt nog altijd vervuild door een overstort ter hoogte van de brug over het Zuidervaartje in de Kerkstraat. Het oplossen van dit probleem is noodzakelijk voor een betere waterkwaliteit. De oevers van het Zuidervaartje in het ZW-kwadrant van de vestingen zijn eigenlijk een voormalig stadsstort, waarop later een wandelpad werd aangelegd. Verwijderen van het stort, herstellen van de oorspronkelijke breedte van het water zijn aangewezen, maar vergen ongetwijfeld veel geld en overleg tussen W&Z, het stadsbestuur, ANB en Natuurpunt.

Voor de muurvegetaties op de brug over het Zuidervaartje in de Kerkstraat verwijzen we naar de paragraaf over muurbegroeiingen op de vestingen. Wat de brug over het Zuidervaartje in de Rabattestraat betreft is de visie als volgt. De brug over het Zuidervaartje in de Rabattestraat heeft een zeer beperkte muurvegetatie. Van de selectie te karteren soorten komen alleen Muurvaren en Kauwgommos voor. Bij eventuele restauratie de Muurvaren zo goed mogelijk sparen. Kalkmortel gebruiken bij het opnieuw voegen.

5.5.4. De Begijnhofgracht

Visie Begijnengracht

Deze waterloop is de enige nog open middeleeuwse waterloop binnen de stad. De waterloop is ingekokerd ter hoogte van de Burgstraat en de speelplaats van de school (Burgstraat 10). De gracht opnieuw waterhoudend maken en het beter zichtbaar maken van de gracht is de doelstellingen

Het openleggen van de gracht ter hoogte van de zuidelijke grens van de speelplaats van de school is technisch mogelijk, maar hier dient dan de zuidelijke muur van de speelplaats – muur zijde weide - afgebroken.

Natuurwaarde Begijnengracht.

De Begijnengracht wordt momenteel zwaar beschaduwd door de uitgegroeide kaphaag van Haagbeuk die de pastorietuin begrenst in het oosten. De gracht bevat bovendien in het zomerseizoen geen water en dus evenmin waterplanten of typische watergebonden fauna. Bij het eventueel terugzetten van de kaphaag tot knobomen kan er veel meer licht aan het water komen en is ruimen van de Begijnengracht zinvol, om deze opnieuw waterhoudend te maken en zo te zorgen voor mogelijkheden voor waterplanten en watergebonden fauna.

5.5.5. Het vestingwater

Visie natuurwaarde water in de vestingen

De natuur- en erfgoedwaarde van de waterpartijen in de vestingen is al in grote lijnen verwoord in de paragrafen over flora, fauna en spontane houtige begroeiingen hierboven. De belangrijkste aanbeveling is het opnemen van een duidelijke beheerkaart die aanduidt waar welke elementen prioritair dienen beschermd te worden. De inventarisatiekaartjes van broedvogels, van Rode lijst-soorten hogere planten en van het levend houtig erfgoed bieden een goede basis om een gedetailleerde beheerkaart op te stellen. Ook de oudere bemonsteringen, van waterkevers en waterwantsen kunnen daartoe bijdragen, hoewel deze beter eens opnieuw gebeuren om een meer geactualiseerde versie op te leveren.

5.6. Graslanden

5.6.1. Historische graslanden van de vestingen.

Ook voor het historische aspect van de graslanden op de vestingen is het werk van Bragard ¹²⁸ uiterst leerzaam. Bragard beschrijft in detail hoe de steile hellingen van de aarden vestingen met rechthoekige graszoden bedekt werden om erosie te voorkomen. De geijkte term in de militaire bouwkunde daarvoor is de 'rempart gazonné' en die wordt al vanaf de 15de eeuw vernoemd. Op een bed van bramen, doornen en wilgen werden gazonstukken gelegd. De ideale soort was kweek, vanwege het sterk vertakkende wortelstelsel. De zoden moesten uit weiden afkomstig zijn en niet uit moeras. De weide werd liefst gemaaid vooraleer de zoden uit te steken. Men begon met het 'gazonner' vanaf beneden en om het omlaag zakken van de zoden te verhinderen moesten regelmatig jonge wilgentakken in de grond gestoken worden die het afglijden van de zoden belemmerden. Verder werd er ook wel haver, gerst of hopklaver gezaaid om taluds vast te leggen. Voor het actuele uitzicht van de vestingen heeft die oorspronkelijke aanleg nog weinig betekenis. Hoogstens bij eventuele reconstructiewerken kan de oorspronkelijke manier van werken nog richtinggevend zijn.

Visie natuurwaarde actuele graslanden van de vestingen.

Aangezien er geen Europese habitats aangeduid zijn in het studiegebied hoeft er ook geen visie geformuleerd te worden. Kamgrasland, Dotterbloemgrasland en Rietland zijn evenwel regionale belangrijke biotopen.

Kamgrasland komt beperkt voor op de stadswallen, maar is niet erg goed ontwikkeld. Kamgras zelf komt weliswaar nog vrij abundant voor, maar de kruidenrijkdom is eerder beperkt en mist de bijzondere soorten zoals Wilde peterselie of Knopig doornzaad. De beste stukken kamgrasland komen voor in de buurt van de molen. De visie is het kamgrasland zo goed mogelijk te herstellen door een extensieve begrazing en nulbemesting. Gheysen (2015) schetst de aangewezen begrazingsmodaliteiten, waar we ons achter kunnen scharen, met uitzondering van de bestrijding van schadelijke soorten, waar herbicidegebruik bij de bestrijding van distels getolereerd wordt in bepaalde gevallen. We houden een pleidooi voor een absoluut herbicidenverbod. Percelen niet in eigendom of beheer van Natuurpunt worden in de meeste gevallen wél bemest. Een aantal graslanden zijn actueel weinig waardevol, omdat ze een voorgeschiedenis kenden van akkerland en/of omdat ze nog onder landbouwkundig gebruik beheerd worden. Een beter natuurbeheer is ook voor die graslanden aangewezen, waarbij een stopzetting van de bemesting, een extensieve begrazing en een aangepast veterinair onderhoud (antihelminica) aanbevolen zijn. Hier kan financiële ondersteuning een tegemoetkoming betekenen voor het vrijwillig stopzetten van de bemesting. Op die manier kan extra Kamgrasland gecreëerd worden.

Dotterbloemgrasland komt in beperkte mate voor in het zuidwestelijke kwadrant. Hier zijn wél een aantal bijzondere soorten aanwezig, zoals Dotterbloem, Grote ratelaar, Waterkruid, Zeegroene muur, Wilde bertram, Zwarte zegge, Scherpe zegge, Tweerijige zegge, Lidrus, Echte koekoeksbloem, Moeraswalstro, Watermunt en Moerasrolklaver. Gheysen (2015) bepleit een eenmalig hooibeheer in juli. Dit type graslanden wordt echter best één keer gemaaid en vervolgens nabegraasd: een hooiweidebeheer dus. Ook hier is uiteraard nulbemesting aangewezen. Het Dotterbloemgrasland gaat over in grote zeggenvoetvegetaties. Voor het voortbestaan van Zeggekorfslak is het belangrijk de grote zeggenvoetvegetaties zeker niet te frequent (dit is niet jaarlijks) te maaien. De nabegrazing is geen probleem als ze niet te intensief is.

Rietland is niet in grote oppervlakten aanwezig, maar komt wél talrijk voor als smalle lintvormige vegetatie, met eerder faunistisch dan floristisch groot belang. Het Riet is meestal begeleid door Oeverzegge, Kleine lisdodde en Grote lisdodde en vaak ook Waterzuring. Minder frequent zijn Hoge cyperzegge, Watertorkruid, Blauw glidkruid en Moeraswalstro. De overgangen tussen Dotterbloemgrasland en Rietland zijn niet overal scherp. We verwijzen dus ook naar het Dotterbloemgrasland voor de botanische visie. Een gevarieerd beheer dat zorgt voor een deel jaarlijks gemaaid riet en een deel meerjarig riet is op faunistisch vlak aangewezen.

5.7. Muurbegroeiing en steenbewonende vegetaties

Visie muurbegroeiingen op het terrein van het Sas van de Lieve (bijlage 2, 23).

Het bakstenen muurtje, gemetst in 1984, herbergt een overvloedige vegetatie van vele honderden Kopjesbekermossen (*Cladonia fimbriata*). We adviseren deze vegetatie te respecteren en niet te verwijderen bij herstel- of reinigingswerken.

Visie muurbegroeiingen op de vestingen

Verschillende stenen constructies op de vestingen herbergen waardevolle muurvegetaties. Deze vegetaties vertegenwoordigen een duidelijke natuurwaarde, maar tegelijk ook een erfgoedwaarde omdat de begroeiing van oude muren heel vaak een goede weerspiegeling is van het gebruikte materiaal en van de leeftijd van de constructie. De omvang van bepaalde lichenen laat ook vaak toe een leeftijdsinschatting te maken van de monumenten waarop zij groeien. Uiteraard geldt dat alleen als ze al die tijd ongemoeid werden gelaten. De

¹²⁸ Bragard, 2002

inventarisatie van muur- en steenbewonende vegetaties beschrijft die waarden in detail. Hieronder verwoorden we kort de visie hoe deze elementen best beheerd worden.

De *kazemat van de Lieve* herbergt één van de waardevolste muurbegroeiingen van het beschermde stadslandschap. Niet minder dan 12 van de geselecteerde soorten komen hier voor. Hogere planten en varens zijn weliswaar beperkt tot Muurvaren en Plat beemdgras, maar het is vooral het aantal lichenen dat hier hoog scoort. Schriftmos en Kerkmosterdkorst zijn de twee bijzonderste soorten. Verder komen hier Gelobde citroenkorst, Kerkcitroenkorst, Kopjesbekermos, Kauwgommos, Gelobde poederkorst, Gewone stippelkorst en Gewoon zijdemos van de geselecteerde soorten voor, naast nog een hele reeks algemene soorten (zie bijlage 2: inventarisatie). Als visie kunnen we volgende beheeraanbevelingen formuleren. De zeldzame Kerkmosterdkorst groeit in voegen waar geen cement meer in aanwezig is. Bij restauratie is het belangrijk die voegen niet dicht te metselen. Verder is het gebruik van kalkmortel uiteraard aangewezen. Volledige reiniging van alle lichenen is niet nodig en niet wenselijk. In verband met de functie als vleermuizenkelder is het opnieuw aanbrengen van een stevige deur wenselijk.

De *brug over het Zuidervaartje* (< 1863) in de Kerkstraat herbergt vooral Muurvaren en een aantal lichenen. De brug wordt best niet gereinigd door zandstralen of harde mechanische maatregelen. Bij herstellingswerken zijn aangepaste oude kalkmortels wenselijk. De arduinen dekstenen worden liefst zo lang mogelijk behouden en liefst niet vervangen door nieuwe stenen. De Klimop wordt best wat in toom gehouden.

De *kazemat in de Kerkstraat*, die als vleermuisoverwinteringsplaats fungeert en de tegenoverliggende kazemat zijn slechts spaarzaam begroeid met enkele Muurvarentjes en wat lichenen. Er wordt geadviseerd bij een eventuele restauratie de muurvegetatie niet te verwijderen en aangepaste kalkmortel te gebruiken.

De *19de-eeuwse sluisjes tussen de stadswallen en de Polderstraat* herbergen wat Muurvaren en een aantal lichenen. De begroeiingen van de sluisjes zijn momenteel nog typisch voor vrij jonge bakstenen muurtjes. Alleen op de arduinen dekstenen komen al enkele soorten voor van oudere stenen. Deze vegetatie sparen bij eventuele restauraties.

5.8. Houtig erfgoed

5.8.1. Visie houtig erfgoed van de vestingen.

Wat betreft de houtige component op de vestingen kunnen twee invalshoeken gevolgd worden. Bij de vestingbouw zelf werden tamelijk veelvuldig struiken en bomen aangeplant voor diverse functies (verdediging, brandhout, gebruikshout, loofhoutvoeding en ook al ornamenteel). Daarnaast zijn de vestingen na het verlies van hun militaire functie spontaan begroeid geraakt of beplant met allerlei struiken en bomen, die een deel van de huidige natuurwaarde vertegenwoordigen.

5.8.2. Historisch gebruik van aanplantingen op de vestingen.

Voor wat de eerste invalshoek betreft is er geen betere bron voorhanden dan het werk van Philippe Bragard¹²⁹. Hij beschrijft het gebruik van houtig materiaal aan de voet van taluds om graszoden op steile taluds te verstevigen (bebladerde wilgen, doornen en bramen) en het gebruik van houtige aanplantingen met een defensief karakter. Bij de laatste categorie horen nog eens twee onderverdelingen. Beplantingen op het glacis of aan de voet van borstweringen als passieve defensie en beplantingen als houtreserve (olm, populier, Canadapopulier, Hollandse populier, abeel, els, eik, es, robinia, esdoorn, haagbeuk, linde, beuk, ratelpopulier) achter kantelen en borstweringen. Bij de essen wordt specifiek vermeld dat het loof als loofhoutvoeder kan gebruikt worden (niet vermeld, maar ongetwijfeld voor de legerpaarden). De beplantingen als passieve defensie kunnen bestaan uit (twee rijen) levende hagen (van meidoorn), uit doornstruwelen (braam, zuurbes), uit knobomen, hooghout of uit hakhout (wilg). Ze worden al vermeld in 14de en 15de eeuwse fortificaties en blijven ook later nog toegepast bij Vauban in de 17de eeuw of nog later in de 18de en 19de eeuw. Een dossier uit de archieven van Vincennes met gegevens van 1795 en 1870 geeft mooi weer hoe men gevlochten hagen gebruikte als verdedigingsbeplanting. Er worden stammen van bomen tussen de twijgen van hakhout geleid om ondermijnings- en graafwerken van de aanvaller te verhinderen. Olm is bijzonder aan te bevelen vanwege zijn zeer goed wortelgestel. Wat de doornhagen betreft die in de slechte bodems van de Noord-Franse duinforten moeten geplant worden, wordt aanbevolen hagen te verplanten uit Vlaanderen. De doornhagen worden soms gespecificeerd als 1,3 tot 1,5 m hoog en 10 m breed.

Wat Damme betreft zijn er geen relicten meer bewaard van die oorspronkelijke beplantingen, maar de hierboven opgesomde struik- en boomsoorten, het gebruik van doornhagen, gevlochten hagen, hakhout, knobomen en opgaande bomen geven een prima idee hoe houtige beplanting op een verantwoorde wijze kan gebruikt worden bij reconstructie- en onderhoudswerken aan de vestingen.

5.8.3. Houtige begroeiingen en beplantingen bij het in onbruik raken van de militaire functie van de vestingen.

¹²⁹ Bragard, P. (2002). Soldats et jardiniers: l'emploi de la végétation dans les forteresses, XVe-XIXe siècle. In: Baudoux-Rousseau, L. & Giry-Deloison, Ch. (Ed.). Le jardin dans les anciens Pays-Bas, Arras, Artois Presses Universitaires: 89-106.

Alle huidige struiken en bomen behoren tot deze categorie. De meeste van die aanplantingen zijn niet erg oud en hebben eerder een natuurwaarde dan een erfgoedwaarde. Enkel individuele bomen hebben wél een duidelijke erfgoedwaarde. Een aantal knobomen zijn geplant circa 1900 en hebben dus nu een minimale leeftijd van 116 jaar. Verder zijn heel wat bomen gesneuveld door de inundaties in de Tweede Wereldoorlog. Er kwam een gesynchroniseerde heraanplant van knotwilgenrijen en hoogstamboomgaarden direct na WOII. Voor de boomgaarden was dat meteen ook de laatste massale aanplant van hoogstamfruitbomen. Vijftien jaar later zou een campagne starten om de hoogstambomen in Vlaanderen systematisch te rooien. Ook deze knotwilgenrijen en hoogstamboomgaarden (achter de boerderij De Sutter, relictten naast hoeve Dombrecht) De boomgaard achter de Oude Schaapskooi overleefde zelfs WOII en verdient daarom extra aandacht.

De spontane wilgenbegroeiingen in de omwallingen van de vestingen hebben én een erfgoedwaarde en een natuurwaarde. Ze dateren grotendeels ook van kort na WOII. De erfgoedwaarde bestaat voornamelijk uit de natuurlijke accentuering van de voormalige waterpartijen van de vestingen. Het is niet de bedoeling dat alle waterpartijen volledig door wilgen gekoloniseerd worden, maar een doordachte keuze van de oudste wilgenstruwelen is absoluut wenselijk. Het is belangrijk om voor de spontane wilgenvegetaties in de stadswallen een meer afgelijnde keuze te maken dan wat er momenteel in Gheysen (2015) verwoord is. Daar is geen kaart opgenomen en is de info wat tegenstrijdig. Enerzijds is er een pleidooi voor zoveel mogelijk open water, anderzijds is er een pleidooi voor behoud moerasbos i.f.v. vogelrichtlijngebied. Een duidelijke keuze voor de Rode Lijst-soorten kruiden impliceert een beheer waarbij wilgen terug gedrongen worden ten voordele van openwater of drijfijlsituaties. De andere wilgenstruwelen kunnen dan beter maximaal gerust gelaten worden.

Wat betreft de Canadapopulieren op de vestingen wijkt onze mening enigszins af van die geformuleerd in Gheysen (2015). Daar wordt een expliciet pleidooi gehouden voor het behoud van de populierenrijen. De kloon Marilandica wordt met naam genoemd. Binnen het beschermd stadslandschap zijn andere klonen (Regenerata, Robusta) evenwel talrijker. Wij zijn van oordeel dat de populierenrijen die pas eind de jaren '50 geplant werden niet per se als erfgoed moeten beschouwd worden. De keuze voor deze of gene boomsoort is hier eerder een esthetische keuze. Wat ons betreft mogen ook andere boomsoorten (knotwilgen, ...) als vervanger gekozen worden op het moment dat de kaprijpe populieren verdwijnen. In de inventarisatiefiches wordt meer gedetailleerd ingegaan op de specifieke populierenrijen. Uit de alinea hierboven over de historische beplantingen, blijkt een ruime keuze aan historisch verantwoorde struiken- en boomsoorten om vervangingen of nieuwe aanplanten mee uit te voeren.

5.8.4. Houtig erfgoed

Algemeen

Wat het levend houtig erfgoed betreft, verwijzen we eerst naar de paragrafen hierboven, die betrekking hadden op de stadswallen. Meer in het algemeen is de kartering van 2016 de basis om de meest waardevolle struiken en bomen te selecteren. In de eerste plaats houden we een pleidooi alle bomen van meer dan 100 jaar oud een expliciete bescherming te geven als beschermd monument. Het lijstje hieronder somt alle eeuwelingen op, alsook een aantal jongere bomen waarvan de leeftijd kon bepaald worden.

DE OUDSTE BOMEN

Benaderend plantjaar	Boom	Leeftijd
1755	Zes gekandelaarde linden, Sint-Sint-Christoffelhoeve	261
1755	Drie Taxussen, Sint-Sint-Christoffelhoeve	261
1856	Gekandelaarde linde, pastorietaan	160
1856	Taxussen, pastorietaan	160
1856	Buxusboom, pastorietaan	160
1856	Twee hoog geknotte linden, pastorietaan	160
1856	Kaphaag van Haagbeuk, pastorietaan	160
Ca 1866?	Linde Jacob Van Maerlantstraat 21	150
Ca 1880	Kweepeer, pastorietaan	142
Ca 1875?	Gekandelaarde linden op het kerkhof	141
Ca 1875	Drie gekandelaarde linden, Kerkstraat, vóór Hoeve De Sutter	141
Ca 1880?	Vier gekandelaarde linden vóór de Sint-Pietershoeve (postkaart Sugg, 1902)	136
Ca 1895	Opgaande es naast Damse vaart nr 5	120
Ca 1900	Oudste knotwilgen vesten	116
1905	Vrijheidsboom 75 jaar België, Linde, Haringmarkt	111
Ca 1932	Boomgaard achter de Oude schaapskooi (appels en peren)	90
Ca 1942	Boomgaard Patrick Meire-Dinska Amery, Pottenbakkersstraat 7	80
1944	Boomgaard De Sutter (Saint-Rémy-peer, Léqipont-peer, Soldat Laboureur-peer, appel ras onbekend)	78

1945	Saint-Rémy, stoofpeer, parking-Oost (Boomgaard Dombrecht)	77
1945	Kriekpeer, parking-Oost (Boomgaard Dombrecht)	77
1945	Boomgaard Dammesteenweg 2 (Maurice Braet)	77
1948	Boomgaard Damse Vaart-West 4 (Mevrouw Neyt)	74
1952	Rij knotwilgen, vesten NO (geplant als driejarige poot)	67
1957	Robustapopulieren vesten NW	59
1966	Notelaar Jacob Van Maerlantstraat 21	50

Wat betreft de bomen jonger dan 100 jaar, komen er toch behoorlijk wat in aanmerking om gesubsidieerd te worden voor het instandhouden van waardevol houtig erfgoed. Dat geldt bijvoorbeeld voor de hoogstamboomgaardrelicten en knotwilgenrijen. Wat betreft de populieren op de stadswallen verwijzen we naar de paragraaf hierboven die specifiek over de stadswallen gaat.

5.8.5. Visie op beschermende maatregelen (meer dan) 100 jaar oude bomen.

Met betrekking tot de eeuwelingen kunnen volgende specifieke maatregelen gesuggereerd worden.

-Zes gekandelaarde linden 1755 Sint-Christoffelhoeve. Drie taxussen 1755 Sint-Christoffelhoeve. De bomen worden actueel zeer goed onderhouden. Het is echter belangrijk de eigenaar voldoende te ondersteunen bij de handhaving van de waardevolle 18de-eeuwse context van zijn tuin. Allerlei exotische grassen en dergelijke die recent gesuggereerd werden, verstoren het karakteristieke karakter van de in basis 18de-eeuwse tuin. De treurwilgen kunnen op termijn ook beter vervangen worden door meer karakteristieke boomsoorten die passen in de tijdsgeschiedenis van de historische boerderij. Als de Zilverlinde zou sneuvelen kan die beter vervangen worden door een Zomerlinde, die aansluit bij het traditionele spectrum van de overige oude linden in Damme. Tijdens het terreinbezoek werd aan de eigenaar ook geadviseerd een haag aan te planten op de perceelgrens in plaats van de huidige draadafsluiting. Als soorten werden de streekeigen soorten Eenstijlige meidoorn, Sleedoorn, Beuk, Haagbeuk, Gewone es, Winterlinde, Zomerlinde, Hulst, Mispel, ... geadviseerd.

-Gekandelaarde 1856 linde pastorietaan. Taxussen 1856 pastorietaan. Buxus 1856 pastorieboomgaard. Twee hoog geknotte linden 1856 pastorieboomgaard. Kaphaag van Haagbeuk 1856 pastorietaan. Zie visie bij de pastorietaan en pastorieboomgaard die hogerop al geformuleerd werd.

-Zomerlinde circa 1866 Jacob Van Maelantstraat 21. Zo goed mogelijk bewaren in gezonde toestand. Als de linde op termijn afsterft, wordt hij best vervangen door een nieuwe linde van dezelfde soort, ondersoort en type. Het nemen van stekken en opkweken kan aangewezen zijn om een aantal jonge bomen in voorraad te hebben tegen dat de noodzaak zich voordoet. Deze bomenbank kan tegelijk dienst doen voor de andere locaties binnen het beschermde stadszicht met gelijkaardige lindenbestanden (Haringmarkt, Sint-Pietershoeve, hoeve De Sutter, Sint-Christoffelhoeve, de Gaaipense, pastorietaan).

-Kweepeer 1880 pastorieboomgaard. Zie visie bij de pastorietaan en pastorieboomgaard die hogerop al geformuleerd werd, Dammesteenweg 2 (hoeve Braet),

-Gekandelaarde linden kerkhof 1875. Zie visie bij kerkhof die hogerop al geformuleerd werd.

-Drie gekandelaarde 1875 voor hoeve De Sutter. De bomen zijn waarschijnlijk even oud en houden verband met de aanplant van de linden op het kerkhof. Zelfde beheerindicaties.

-Vier gekandelaarde linden 1880 Sint-Pietershoeve. De bomen zijn goed beheerd. Een continuering van het beheer is aangewezen. De bomen kunnen honderden jaren oud worden als ze verder op dezelfde manier beheerd worden. Opletten voor bodemverdichting. Rekening mee houden bij eventuele terrasheraanleg. Eigenaars op de hoogte brengen van de waarde van hun bomen is een belangrijke preventieve maatregel.

-Opgaande es 1895 Damse Vaart 5. Dit is de mooiste en grootste es van Damme, maar de boom is aangetast door de essenziekte. Een regelmatige snoei door een deskundige boomsnoeier met ervaring bij veteranenbomen is aangewezen. Snoeimateriaal moet bijzonder goed ontsmet worden om verdere verspreiding van de schimmel tot het minimum te beperken. Behandelen van de zaagwonden is aangewezen om verdere besmetting te beperken.

-Oudste knotwilgen vestingen 1900. De bomen worden actueel heel goed beheerd door Natuurpunt Damme. Een continuering van dit beheer is aangewezen. Bomen die dreigen af te sterven door openscheuren kunnen eventueel een metalen ondersteuning krijgen.

-Vrijheidsboom Haringmarkt 1905. Zie visie bij houtig erfgoed op pleinen die hogerop al geformuleerd werd.

5.8.6. Visie op de boomgaarden van circa WOII

Op verschillende plaatsen in Damme komen boomgaarden of boomgaardrelicten voor die meestal dateren van kort na WOII, omdat de inundaties van WOII de vorige boomgaarden verwoest hadden. Dergelijke boomgaardrelicten komen voor op de vestingen achter hoeve de Sutter, op parking Oost als relict van de boomgaard van de naastliggende hoeve Dombrecht, Damse Vaart-West 4, Slekstraat 18 (Uylenkot) en achter Damse Vaart-West nr 5. Twee boomgaarden dateren nog van vóór of in WOII: de boomgaard achter de Oude schaapskooi (1932) en de boomgaard Pottenbakkersstraat 7 (1942). Deze boomgaarden hebben een

erfgoedwaarde in die zin dat het de laatste generatie hoogstamboomgaarden is die geplant werden vóór de subsidies voor het rooien van hoogstammen hun intrede deden. De variëteiten die voorkomen zijn vaak nog de traditionele variëteiten van de 19de eeuw en eerste helft 20de eeuw. Veelal werden oude of zieke bomen vervangen door recentere variëteiten, zodat ze nu een gemengde samenstelling hebben. Het verdient aanbeveling die boomgaarden te subsidiëren voor het onderhoud en de eigenaars te ondersteunen bij het heraanplanten van de typische oude variëteiten. Voor een keuze van rassen verwijzen we naar de rapporten opgemaakt door Zwaenepoel (2014-2016) in opdracht van de provincie West-Vlaanderen, waarin interviews in de Zwinstreek aan de basis lagen van een uitgebreide rassenlijst. Ook het beplantingsschema van de pastorieboomgaard van Damme dat dateert van circa 1880 is een prima document voor de aangewezen rassenkeuze.

5.8.7. Visie op de knotwilgenrijen, heraan geplant na de inundaties van WOII.

Een analoog fenomeen als bij de boomgaarden deed zich voor met de knotwilgenrijen. Die werden massaal vernietigd door de inundaties van WOII en kort daarna opnieuw aangeplant. Ook deze bomenrijen hebben in die zin een erfgoedwaarde, omdat ze een duidelijke link hebben met de Tweede Wereldoorlog. Het is een soort 'wederopbouwarchitectuur' van het landschap. Een knotwilgenrij in het NO kwadrant van de vesten, heraan geplant in 1952, is een duidelijk voorbeeld. Veel van de knotwilgen elders op de vesten hebben een zeer vergelijkbare stamomtrek en dus wellicht ook aanplantdatum. Ook het onderhoud van die bomen verdient ondersteuning.

5.8.8. Visie bijzondere cultuurvariëteiten van bomen

Enkele bomen hebben een erfgoedwaarde omdat het om bijzondere, zeldzame, oude cultuurvariëteiten gaat. Over de fruitbomen hadden we het al uitgebreid bij de pastorieboomgaard en de paragraaf gewijd aan boomgaarden hierboven. De andere belangrijkste cultuurvariëteiten met erfgoedwaarde zijn de populier *Populus x canadensis* var. *Marilandica* en *Regenerata*, een mannelijke kloon van de wilg *Salix x holosericea* in de stadswallen, de mandenmakerswilg *Salix x rubens* variëteit *basfordiana* en de treurwilg *Salix x sepulcralis* var. *sepulcralis*. De oude populierenklonen *Regenerata* en *Marilandica* komen nog voor op de stadswallen in het gedeelte beheerd door Natuurpunt, langs het straatje zonder naam tussen de Damse Vaart en de Romboutswervedijk en langs de Romboutswervedijk zelf. We suggereren ze te zolang mogelijk te bewaren en ook te hergebruiken in plaats van kortlevende recente variëteiten, omwille van hun landschappelijke kwaliteiten en hun erfgoedwaarde. De *holosericea*-kloon komt voor in een gedeelte van de stadswallen en wordt daar als hakhout beheerd, een beheer dat perfect aansluit bij het traditionele beheer. Een continuering van dit beheer is prima. Twee knotbomen van de treurwilg *Salix sepulcralis* var. *sepulcralis* staan op de vesten in het ZW kwadrant op korte afstand van de vleermuizenkazemat. Het bewaren van de zeldzame kloon verdient eveneens aanbeveling. *Salix x rubens* var. *basfordiana* komt voor op het kerkhof en in de tuin van Damse Vaart-West 4. Beide bomen zijn niet meer in goede gezondheid, maar kunnen wél nog stekken leveren voor het bewaren van de variëteit en het gebruik voor heraanplant.

5.8.9. Visie overige houtige beplantingen.

Bijlage 1, de inventarisatie van het levend houtig erfgoed, toont nog honderden andere struiken en bomen, die geen bijzondere erfgoedwaarde hebben, maar vaak wél een belangrijke natuurwaarde. Wilgen zijn het belangrijkste bomengeslacht met betrekking tot het behoud van de biodiversiteit in Vlaanderen. In die zin hebben de talloze knotwilgen in Damme een belangrijke rol. Tevens zijn ze een zeer typische landschappelijke beplanting voor de ruime omgeving van de polders. Ook al zijn ze niet oud of verwijzen ze niet naar specifieke gebeurtenissen, toch verdienen ze de nodige aandacht. Niet te frequent knotten om ze te laten bloeien is belangrijk voor het bijenbestand. In vorige visies (Deroose et al. 2011 bijvoorbeeld) werd soms aanbevolen om wilgen te verwijderen, waar ze niet op een historische kaart stonden, zo bijvoorbeeld in de nabijheid van de molen langs de Damse Vaart. Wij pleiten voor een grote terughoudendheid bij het kappen van dergelijke bomen, vanwege hun natuurbehoudswaarde. Hetzelfde geldt voor jonge aanplantingen van meidoorn, sleedoorn en dergelijke. Deze soorten passen perfect in het plaatje van het traditionele landschap in en rond Damme en hebben een belangrijke biodiversiteitswaarde. De doornhaag rond de boerderij De Sutter is nu herleid tot een klein stukje langs de straatkant, maar omringde vroeger het geheel van gebouwen en huisweiden. Het herstel van een dergelijke haag kan worden aangemoedigd, als combinatie van landschappelijke aanplant in traditionele stijl en de natuurbehoudswaarde en betekenis voor fauna. Ook de essen die spontaan in de haag kiemden hebben een belangrijke natuurbetekenis en hun behoud valt zeker te bepleiten. Aan de achterkant van de bebouwing die grenst aan de vestingen komen vaak kleine spontane struwelen van bramen, vlieren e.d. voor. Ook deze kunnen een belangrijke natuurwaarde vertegenwoordigen voor vogels en ongewervelde dieren. Het zou te ver leiden alle bomen uit de inventaris hier de revue te laten passeren. In het inventarisatiedocument zijn meer gedetailleerde aanwijzingen gegeven.

5.8.10. Visie te verwijderen bomen.

Op sommige plaatsen komen bomen voor die omwille van een verstoring van de erfgoedwaarde wél beter verwijderd worden. Op de Sint-Antoniusspoort staat een populatie vrij jonge abelen, die de met aarde afgedekte poort kunnen beschadigen. Ze worden beter verwijderd. De aanplant rond beide parkings is eveneens gebeurd

met weinig aandacht voor het traditionele struiken- en bomenspectrum rond een landelijke plaats als Damme. De meest exotische vertegenwoordigers worden ook beter vervangen door meer streekeigen beplantingen. Vooral bij Parking Oost moet worden opgelet dat de oude relictten van de traditionele beplantingen (linden, fruitbomen, wilgen, olmen, ...) niet mee verwijderd worden. Een laagstamboomgaardje op de vestingen nabij de Romboutswervedijk is een voorbeeld van een niet traditionele beplanting met onaangepaste soorten en rassen. De combinatie met ezelbegrazing is nogal desastreus voor de boompjes. Een vervanging door een hoogstamboomgaard is meer aangewezen.

5.9. Archeologisch erfgoed

Het stadskern van Damme is van een uitzonderlijk archeologisch belang. De kern is dan ook een vastgestelde archeologische zone.

Er rijzen nog belangrijke onderzoeksvragen, waarvan we er hier enkele opnoemen.

-Het 'voorstedelijke' landschap en zijn evolutie.

Het feit dat de Damse haven is aangelegd in een nog actief schorren- en slikgebied, laat vermoeden dat het basislandschap vermoedelijk bepalend was voor de eerste uitleg. Onze kennis omtrent dit basislandschap – een schorren- en waddenlandschap - is nog steeds vrij beperkt. Het vertoont grote verschillen qua reliëf en bodemsamenstelling. De meeste arealen werden opgehoogd of afgedekt in functie van woonuitbreiding. Hoe dit proces verliep, is nog niet duidelijk.

-De vroegste ontwikkeling van de stad

Het historisch/topografisch onderzoek liet toe de hoofdlijnen van de ruimtelijke ontwikkeling van de stadskern vast te leggen. Er resten echter nog talrijke vragen zeker omtrent de vroegste ontwikkeling. Eén van de vragen betreft de verhouding met de wijk rond de Katharinakapel ten zuiden. Deze laatste is mogelijk te associëren met de nederzetting *Litterswerve*. Eén van de werkhypothesen is dat de haven- en de Katharinawijk geleidelijk naar elkaar toegroeiden.

Damme, zone stadsgezicht (blauw) en de aflijning van de archeologisch vastgestelde zone (zwarte omlijning) (bron: Geopunt Vlaanderen).

Aanwijzingen in die richting vormen het patroon van parallelle straten ten oosten van de Kerkstraat, die blijkbaar tot in die wijk reikte en de merkwaardige inplanting van de O.L.Vrouwekerk in de uiterste zuidzijde van de stad.

Dit kan een aanwijzing zijn dat het initiële bewoningsareaal zich meer naar het zuiden uitstrekte op het grondgebied van de wijk en mogelijk geleidelijk naar de havenwijk toegroeide.

De vroegste vermeldingen van de monumenten dateren pas omtrent het midden van de 13de eeuw. de vermelding van het Sint-Janshospitaal duikt pas in 1248 in de teksten op, zij het dan wel als een reeds bestaande instelling¹³⁰. De stadhalle komt er in 1241. Van de O.L.Vrouwkerk gaat de oudste sporen van de bekapping tot 1240 terug.

De bewoning zou zich vanaf het midden 13de eeuw geleidelijk naar de havenzone verplaatsten, waarbij de Katharina-wijk geleidelijk inkromp.. De door de graaf aan de stad vrijgegeven gronden zijn trouwens eveneens in deze periode de plaatsen. Dit alles zou meteen pleiten voor een inplanting van de nederzetting Litterswerve in de richting van de Katharinaparochie..

- De zonering van het stadswefsel en de ontwikkeling ervan. De toponiemen bevatten aanwijzingen voor ambachtswijken voor lakenproductie . De kennis omtrent de artisanale of pre-industriële activiteiten in de stad staat nog in de kinderschoenen.

-De haveninfrastructuur. Het feit dat de haven decennialang diende aangepast en verbeterd om operationeel te blijven, leidde tot allerlei infrastructuurwerken. De ingrepen tonen een staalkaart van allerlei technieken en die in de periode van de 13de-16de eeuw werden toegepast. Ook hier vormt Damme een uniek onderzoekerrein voor de kennis van de middeleeuwse havenstructuren.

-De Katharinaparochie. Het areaal van de Katharinaparochie speelde een cruciale rol in de stadsontwikkeling. Deze zone ligt nog grotendeels vrij.

---

¹³⁰ Het huidige hospitaal dateert pas uit de jaren '80 van de 13de eeuw en werd blijkbaar op een opgehoogd terrein ingeplant. Was dit de initiële vestigingsplaats?

6. Maatregelen

6.0. Inleiding

Voor alle werken, waarvoor een erfgoedpremie kan aangevraagd, gelden de volgende punten:

- De werken dienen bij te dragen tot het onderhoud, herstel en herwaardering van het authentieke karakter van het bouwpatrimonium en het groen.
- Het onderhoudswerken hebben betrekking op het exterieur en dan nog specifiek op de gevels zichtbaar vanaf de openbare weg (meestal voorgevel en zijgevels). Bedakingen daarentegen komen volledig in aanmerking, ook de vanaf de openbare werk niet zichtbare gedeelten..
- De premie kan *niet* aangewend voor nieuwbouw of nieuwe toevoegingen. Ze kan daarentegen wel aangewend voor het herstel en de reconstructie van de authentieke toestand.
- De werken dienen bij te dragen om de gevels en bedakingen beter te laten aansluiten op het karakter van het stadsgezicht. Hieronder vallen bijvoorbeeld het wit schilderen van het vensterschrijnwerk of het schilderen van de gevels teneinde het nieuwe karakter te verzachten.
- Comfortwerken zoals sanitair, aanbrengen van dakisolatie, enz komen niet in aanmerking voor de premie.

Onderhoudswerkzaamheden zijn vrijgesteld van toelating. Voor het herstel of restauratie van muren kan geen vrijstelling toelating gegeven als er geen technische omschrijving van de uitvoeringswijze is toegevoegd.

Dit deel bevat de lijst van de beheersmaatregelen, die in de periode van 24 jaar kunnen uitgevoerd. Teneinde het geheel overzichtelijk te maken, is het geheel in een aantal rubrieken onderverdeeld.

6.1. Werkzaamheden aan de geselecteerde panden, tuinen en tuinmuren

In principe komen voor elk van de geselecteerde panden de volgende werkzaamheden in aanmerking:

- Herstellen van dakschade, dichten en afdekken van lekken
- Ontmossen van daken, onderhouden, herstellen en aanbrengen van dakgoten, afvoerleidingen en rioleringen
- Bereikbaar maken van goten via juist geplaatste dakkapellen of dakluiken, het beloopbaar maken van hooggelegen goten
- Herstellen of plaatsen van ladder- en klimhaken en steigerdaken
- Treffen van maatregelen tegen weersinvloeden en tegen dierlijke vervuiling
- Bestrijden van houtworm, schimmel, zwam- en vochtschade
- Onderhouden en herstellen van gevels of onderdelen ervan door onder meer te metselen, te bepleisteren en te voegen en door beschermings- en afwerkingslagen aan te brengen zoals kaleien, schilderen, vernissen, vergulden, vertinnen en verzilveren
- Herstellen, vervangen of opnieuw aanbrengen van historisch houtwerk zoals deuren, ramen, luiken, poorten, gootconstructies, beplanking met inbegrip van hang- en sluitwerk en beglazing
- Reinigen en herstellen van glas-in-lood met inbegrip van de draagstructuur
- Reinigen, ontmossen, hydrofuger¹³¹, verharderen en behandelen tegen opstijgend vocht van muren en andere constructieve elementen, evenals alle andere behandelingen met waterwerende en materiaalversterkende producten¹³².
- Afdekken en beschermen van vriesbarstige beeldhouwwerken, architectuurelementen en sierobjecten
- Versterken van funderingen
- Treffen van dringende maatregelen om de stabiliteit te verzekeren
- Treffen van maatregelen tegen corrosie, aftakeling en ontaarding van materialen
- Bijwerken, herstellen en vervangen van geërodeerde materialen en onderdelen
- Onderhoud, herstel en beheer van kenmerkende structuren zoals waterpartijen, vijvers, waterbekkens, waterlopen, welgrachten, grachten en greppels en eventueel de afvoer van vrijgekomen materiaal, duikers, beschoeiingen, taluds, wegen en paden, laanbepalingen, bomenrijen, bomen- en heestergroepen, solitaire bomen en prieeltjes, hagen, loofgangen, borders en perken, bruggetjes, tuin- en kaaimuren, schuttingen, hekken, pergola's, prieeltjes, tuin- en parkornamentiek en tuin- en parkarchitectuur
- Onderhoud, herstel en beheer van kleine landschapselementen

¹³¹ Dit is zelden wenselijk of toegelaten. Het kan enkel toegelaten indien de noodzaak ervan op wetenschappelijke wijze is aangetoond.

¹³² Idem voorgaande voetnoot.

- Onderhoud, herstel en beheer van open vegetatietypen, zoals historisch permanent grasland, onder meer door te begrazen, te maaien, te plaggen, met begrip van de afvoer van maaisel en plaggen, en door veekeringen en schuilhokken te plaatsen
- Onderhoud, herstel en beheer van aarden wallen en dijken
- Snoeien, knotten, leiden en verzorgen van bomen, struiken en hagen
- Werkzaamheden en diensten voor materiaal-, technische en stabiliteitsstudies
- Uitvoering van andere werkzaamheden met het oog op het voorkomen van de ontwaarding en op de instandhouding en het onderhoud

We overlopen hier de enkele van de betoelaagbare ingrepen en hun praktische toepassingen.

Behoud, herstel en herwaardering van de bedaking

Daken vormen een kwetsbaar onderdeel. De strobedekking was zeker reeds begin 19de eeuw verlaten en vervangen door handgevormde golfpannen. Dit daktype vormde een wezenlijk onderdeel van het 19de eeuwse huizenbestand en werd slechts vanaf het laatste decennium van de 20ste eeuw door mechanische platte exemplaren opgevolgd. Zoals gezegd stelde de golfpan problemen naar dichting en aansluiting. Bij het aanbrengen van een (nieuwe) isolatie zien we deze daken in versneld tempo verdwijnen.

Dakbedekkingen stellen relatief weinig problemen naar behoud en reconstructie. De handgevormde golfpan in de specifieke oranje-rode en grijze kleur zijn nog voorradig of kunnen perfect worden gerecupereerd. De handgevormde nokpan is niet voorzien van een wel in tegenstelling tot de mechanische nokpan.

Ook de oude mechanische pannen zijn nog verkrijgbaar. Ze vertonen weliswaar een grotere variatie in vorm en kleur en dienen dus per geval bekeken.

Het aanbrengen van een (nieuwe) dakisolatie kan problemen scheppen. Hierbij dient gelet dat het dakvlak niet wordt verhoogd. De goede werkwijze is de isolatie tussen de kepers onder de onderdekplaat van de bekapping aan te brengen. Hierbij kunnen ook de zettingen in de dakvlakken behouden. Bij een isolatie aangebracht op de kepers, komt de dakbedekking hoger te liggen en wijzigt het oorspronkelijke gabarit. Zijde goot dient een bijkomende afdichting aangebracht en de goten zelf dienen ook aangepast. Algemeen kunnen we stellen dat de dakisolatie plaatsen boven op de kepers niet wenselijk is. Dit dient uiteraard pand per pand bekeken met als centrale vraag of dit een negatieve impact heeft op het erfgoed.

Behoud, herstel en herwaardering van het metselwerk

De baksteengevels opgetrokken in een gele handvormsteen en dit in een staand verband en gevoegd met een witte kalkmortel. Vanaf 1900 doet de mechanische baksteen zijn intrede en zien we de toepassing van portlandcement. Het voegwerk is platvol uitgevoerd. De gevels zijn onbeschilderd of gekalkverfd.

Het reinigen van baksteen kan enkel indien de vervuiling schade toebrengt aan het metselwerk of wanneer de leesbaarheid van de decoratieve muurwerk beperkt wordt.

Bij het verwijderen van het slechte en verweerde voegwerk mag geen schade worden toegebracht aan de baksteen. Bij voorkeur worden slecht zittende voegen manueel uitgekrabd. Indien gebruikt wordt gemaakt van een slijpschijf, dan kan enkel in het midden van de horizontale voegen een inkeping gemaakt. Het uithalen van stootvoegen met een schijf leidt steevast tot beschadiging van de onder- en bovenliggende baksteenlaag. De te gebruiken mortel dient een kalkmortel of een bastaardmortel (kalkcement) te zijn, die qua kleur en textuur en ook qua voegtechniek identiek moet zijn aan de originele voegmortel. Het gebruik van de harde cementmortel is nefast voor de zachte gele handgevormde baksteen. Bij de harde mechanische baksteen daarentegen kan cementmortel aangewend.

Het reinigen van de gevels stelt wel problemen. In het verleden zijn heel wat agressieve reinigingsmethodes aangewend gaande van zandstralen tot zelf afschrijven van de voorgevels. Dergelijke reinigingsmethodes zijn uiteraard uit den boze. De gevel verliest niet alleen zijn patina maar ook de sporen van historische afwerkingslagen (kalkverven, bezettingen..) gaan verloren en er treedt beschadiging op van het historisch voegwerk.

Reinigen van gevels dient dus met de grootste omzichtigheid te gebeuren en steeds vooraf gegaan door een vooronderzoek, waarbij eerst de noodzaak van de ingreep dient overwogen en verder de aard van de verontreiniging, de ondergrond en de bouwkundige staat dient opgenomen.

Voor de reeds gezandstraalde gevels zullen zich op lange termijn problemen aftekenen in de vorm van vochtdoorslag en toenemende vorstschaade. Dit kan verholpen door het aanbrengen van een kalkverf. Een dergelijk gevelbehandeling kan voor de erfgoedwaarde verhogen.

Indien de authentieke beschildering, bepleistering of cementering nog voorhanden is, dan dient deze muurbehandeling behouden en hersteld. Is de schade te groot voor behoud dan kan de oorspronkelijke techniek hernomen.

Is de bepleistering of cementering verdwenen dan kan die terug worden aangebracht mits inachtneming van de oorspronkelijke technieken.

In bepaalde gevallen zijn de gevels aangepast door het steken van grotere venster- en deuropeningen, het verplaatsen van openingen of het steken van een garagepoort. Soms zijn de vensters verlaagd na het steken van een verlaagd plafond.

In enkele gevallen is de gevel volledig verbouwd maar is het uitzicht van de gevel via fotomateriaal gekend. Een reconstructie van de gevel kan in dit geval de erfgoedwaarde van het stadsgezicht ten goede komen. Hierbij dient dan wel gelet op alle details als bijvoorbeeld het metselverband (doorgaans staandverband en niet een halfsteensverband) wordt hernomen.

Behoud, herstel en herwaardering van het historische schrijn- en houtwerk

Het hout- of schrijnwerk (ramen, deuren, luiken, kroonlijsten en dakkapellen) bepaalt in belangrijke mate de visuele kwaliteit van de panden. Tegelijk behoort het tot het meest bedreigde onderdeel van de diverse panden. Vooral de hogere comforteisen en de druk van de energiebesparing wegen door op de beslissing om de oude kozijnen aan te passen of te vervangen. Voor het stadsgezicht Damme is dit proces reeds volop bezig.

Hierbij enkele bedenkingen. Schrijnwerk kan eeuwenlang meegaan. De studie op het terrein laat zien hoe bijvoorbeeld het raam van de kozijnen wordt behouden en het binnenwerk wordt verwijderd of wordt omgewerkt tot een T- of een H-raam.

De meest voorkomende oorzaak van houtaantasting is vocht, waardoor schimmelvorming ontstaat. Goed onderhoud – en dit kan niet voldoende gezegd – zoals regelmatig herschilderen en het verwijderen van vervuiling is een must. We dienen hierbij voor ogen te houden dat een goed verfsysteem maar een beperkte levensduur van 5 à 7 jaar heeft.

Bij de nog originele ensembles geldt uiteraard het adagio dat *behouden voor vernieuwen* gaat. Oude reparatietechnieken verdienen dus de voorkeur voor de aanmaak van replica.

Oude kozijnen zijn op basis van pen-gatverbindingen samengesteld en dus demonteerbaar. Verweerde onderdelen kunnen nieuw gemaakt en via aansluitingen of aanscherven met het oude werk verbonden en met roestvrije nagels of schroeven verzegeld.

Indien het schrijnwerk dan toch vervangen moet worden, dan dient dit vernieuwde schrijnwerk uitgevoerd naar het bestaand model met dezelfde verdeling, profilering en secties. Deze uitvoering moet gebeuren in geschilderd hout. Vooraleer tot uitvoering over te gaan dienen precieze opmetingen van het bestaande schrijnwerk opgemaakt (vooraanzicht, horizontale en verticale doorsneden en secties op schaal 1/1) en de uitvoeringstekeningen van het nieuwe of te restaureren schrijnwerk aan het Agentschap Onroerend Erfgoed ter goedkeuring voorgelegd. Ook de kleurstelling van gevel en schrijnwerk dient ter goedkeuring voorgelegd.

Niet onbelangrijk: paneelwerk en pen-gatverbindingen mogen nooit gelijmd. De houten onderdelen moeten immers kunnen werken en gedemonteerd worden. Voor de dichting van de naad tussen het muurwerk en het kozijn is het gebruik van een kalkmortel aangewezen. Hierdoor blijft de dampdoorlatenheid immers gegarandeerd.

Deze aanbevelingen gelden ook voor het luikwerk. Hier kunnen, om indringend vocht op de kopse kanten te voorkomen, loodslabben aangebracht.

Het kan eveneens dat het authentiek schrijnwerk verwijderd werd. In dit geval kan nieuw schrijnwerk aangemaakt naar model van het originele schrijnwerk, dat we dan kennen via oude foto's of postkaarten (zie inventaris en foto-inventaris). Indien ook deze gegevens ontbreken dan kan uitgekeken op basis van datering en type woning welk raamtype het meest aangewezen is voor het authentieke karakter van het stadsgezicht te herstellen. De voorwaarden voor dit schrijnwerk zijn dezelfde als deze hierboven aangegeven in verband met het vernieuwde schrijnwerk.

Ook het verwijderen van de niet-authentieke elementen, die vanuit de erfgoedwaarde als storend wordt ervaren, kan de erfgoedwaarde van het stadsgezicht ten goede komen. Dit omvat bv. het verwijderen van pvc-bekleding van kroonlijsten, het verwijderen van niet originele rolluikkasten en alle herstellingswerken, die hiermee gepaard gaan.

Ook de *schilderwerken van het schrijnwerk* kan bijdragen tot het verhogen van de erfgoedwaarde. Dit vormt immers een garantie voor een goed behoud en draagt bij tot herwaardering. Het schrijnwerk van de vensters is steeds wit geschilderd en dit is ook het geval voor de gootlijsten. Deuren en luiken tonen een grotere variatie. Hier komen eveneens donkere kleuren voor. De oudere kleurlagen steken meestal onder de huidige verflaag en kunnen via een eenvoudig kleuronderzoek worden achterhaald en gereconstrueerd. Veel voorkomende kleuren zijn groen en donkerblauw.

Het drukken van de verwarmingskosten vormt ook voor de bewoners van de panden in het stadsgezicht een teer punt. Deze kan gerealiseerd door het vervangen van de verouderde stookketels door hoogrendementsketels, het aanbrengen van een dakisolatie (zie rubriek dakwerk) en het vervangen van de enkele beglazing.

Voor de ramen dienen zich drie mogelijkheden aan:

- Het plaatsen van het isolerende glas of de dubbele beglazing in de bestaande schuif- of klapparamen, waarbij wel dient gelet dat het buitenaanzicht van getrokken glas wordt behouden. Hier moet wel nagegaan of de bestaande klapparamen het bijkomende gewicht kunnen dragen.

- Het plaatsen van achterzetramen in de binnenzijde van de raamopeningen. Deze ingreep laat de ramen onaangeroerd en biedt naast een thermische ook een akoestische isolatie.
- Een oplegbeplazing op het raam zelf.

Behoud, herstel en herwaardering van de historische tuinaanleg en groenelementen

Voor het stadsgezicht kunnen we volgende concrete voorstellen formuleren:

- Herstel van de hoogstamboomgaarden. De stadskern werd gekenmerkt door het voorkomen van boomgaarden in de huisweiden van de stadsboerderijen. Het herstel van deze hoogstamboomgaarden kan de erfgoedwaarde van het stadsgezicht ten goede komen. Voor de aanplant van hoogstamboomgaarden dient een plantafstand van minimum 10 meter behouden, eventueel 12 meter naargelang de grootte van het perceel en de aan te planten soorten. Het aanplanten van oude appelsoorten is het meest aangewezen. De boomgaard kan aangevuld met perelaars, mispel, kweepeer en walnoot. De publicatie 'Hoogstamfruitbomen in West-Vlaanderen' in 2005 door de Provincie West-Vlaanderen uitgegeven, geeft een overzicht van de diverse soorten¹³³.
- Behoud en herstel van de nog bewaarde hagen rond de tuinen en op de perceelscheidingen
- Vellen van de niet-streekeigen hagen en vervangen door streekeigen exemplaren zoals Meidoorn, Buxus, Hulst enz...
- Onderhoud en reconstructie van de nog bewaarde hagen
- verwijderen van niet-streekeigen beplanting

Behoud, herstel en herwaardering van andere erfgoedelementen

De opsomming van de hierboven beschreven werken bevatten het merendeel van de onderhouds-, herstel- en herwaarderingswerken, die gebeuren bij gebouwen en hun omgeving in het beschermd stadsgezicht.

Een aantal elementen komen meer sporadisch voor, maar hun behoud is even belangrijk voor de erfgoedwaarde. Herstelings- en onderhoudswerken hieraan kunnen tevens in aanmerking komen voor een erfgoedpremie volgens de standaardprocedure, indien de premienemer kan motiveren dat het gaat om het herstel van een onmisbaar authentiek element dat bijdraagt aan de erfgoedwaarde van het pand, het perceel of het stadsgezicht.

Werkzaamheden aan de panden, tuinen en tuinmuren

Aard der werken	Eenmalig	Terugkerend	Vrijstelling toelating
Panden			
Onderhoud, herstel, consolidatie en restauratie dakbedekking (ook achtervlak)	x		
Herstellen of plaatsen van ladder- en klimhaken	x		
Herstel, reconstructie van de zichtbare gevels en schoorstenen ¹³⁴	x		
Onderhoud en herstel van gevels of hun onderdelen	x		
Herstel, reconstructie originele gevelafwerking met enerzijds de bepleistering of kalkverfbeschildering of anderzijds door het verwijderen van de wandafwerking	x		
Herstel en/of reconstructie origineel gevelschrijnwerk ¹³⁵	x		

¹³³ <http://www.west-vlaanderen.be/kwaliteit/Leefomgeving/natuur/Documents/leefomgeving/natuur/brochure%20hoostamfruitbomen.pdf>

¹³⁴ Metselwerk

- kapotte stenen moeten vervangen door stenen van hetzelfde kleur en formaat (recuperatiemateriaal). De bestaande mortel is kalkmortel bij het metselen dient eenzelfde kalkmortel aangewend met kleur en voegtechniek zoals aanwezig en authentiek metselwerk.

-reinen van metselwerk enkel indien het schadelijke vervuiling of sterk visueel storende vervuiling betreft. De baksteenheid mag niet worden geschaad.

- bij het uithalen van de voegen mogen de baksteenranden niet beschadigd. Dus geen gebruik van een dubbele slijpschijf maar enkel gebruik van een enkel slijpschijf om de lintvoegen te breken. het overige voegwerk moet manueel met de beitel uitgehakt. Degelijk voegwerk moet bewaard.

¹³⁵ Het nieuw schrijnwerk moet uitgevoerd naar het bestaand model met dezelfde verdeling, profilering en secties. De opmetingstekeningen van het bestaande schrijnwerk (vooraanzicht, horizontale en verticale doorsnede) met profilering, afmeting en secties en de uitvoeringstekeningen van het nieuwe schrijnwerk (vooraanzicht, horizontale en verticale doorsnede) moeten duidelijk en volledig worden uitgetekend. Dit dient te gebeuren per raamtype, dat zou vernieuwd worden. De gegevens over het bestaand hang- en sluitwerk – wat is aanwezig, hoe wordt het gerecupereerd en herbruikt – dienen opgenomen te worden bij deze detailtekeningen.

Vooraleer tot uitvoering over te gaan dienen deze tekeningen aan OE voorgelegd en door hen goedgekeurd.

Herstel, vervangen of opnieuw aanbrengen van historisch houtwerk zoals deuren, ramen, luiken, poorten, gootconstructies, beplanking met inbegrip van hang-en sluitwerk	x		
Behandelen tegen opstijgend vocht van muren en andere constructieve elementen, evenals alle andere behandelingen met waterwerende en materiaalversterkende producten.	x	x	
Afdekken en beschermen van vriesbarstige beeldhouwwerken, architectuurelementen en sierobjecten.	x	x	
Verstevigen van funderingen, verzekeren stabiliteit	x		
Treffen van dringende maatregelen om de stabiliteit te verzekeren	x		
Tuinen en tuinmuren			
Pastorietuin		x	
Kaphaag haagbeuk terugkappen	x		
Onderhoud kaphaag		x	
Herstelonderhoud boomgaard		x	
Onderhoud merkwaardige bomen			
Dempen put	x		
Maaien gras		x	
Tuin Jacob Van Maerlantstraat 21			
Onderhoud zomerlinde		x	
Hoeve De Sutter			
Onderhoud 3 gekandelaarde linden		x	
Herstel doornhagen	x		
Onderhoudsnoei		x	x
Reconstructie hoogstamboomgaard	x		
Sint-Pietershoeve			
Onderhoud 4 gekandelaarde linden		x	
Hoeve Damse Vaart –West 5			
Onderhoud en behandeling es		x	
Damse Vaart-West 6			
Herstel hoogstamboomgaard	x		
Herstel doornhagen	x		
Hoeve Rombautswervedijk 2			
Reconstructie hoogstamboomgaard	x		
Herstel doornhagen	x		
Tuin Sint-Sint-Christoffelhoeve			
Herstel en onderhoud muren met aandacht voor behoud van de muurvegetatie		x	x
Herstel en onderhoud muren met aandacht voor behoud van de muurvegetatie		x	x
Onderhoud 6 gekandelaarde linden en 3 taxussen		x	x
Handhaving 18 ^{de} eeuwse context van de tuin		x	
Muur Pottenbakkersstraat			
Herstel en onderhoud muren met aandacht voor behoud van de muurvegetatie		x	x
Tuinmuur Kattestraat			
Herstel en onderhoud muren met aandacht voor behoud van de muurvegetatie		x	x
Huis 'De Grote Sterre'			
Consolidatie en restauratie tuinmuur met aandacht voor behoud van de muurvegetatie		x	x

6.2. Samenvatting van de werkzaamheden aan straten, pleinen en openbare pompen

Aard der werken	Eenmalig	Terugkerend	Vrijstelling toelating
Haringmarkt			
Vrijheidsboom			
Onderhoud vrijheidsboom		x	
Openbare pomp Kerkstraat			
Restauratie pomp	x		
Tuinmuur Haringmarkt 3			
Behoud muurvegetatie		x	

Markt			
Waterput Markt, behoud muurvegetatie		x	
Damse Vaart			
Consolidatie, herstel en reconstructie van de afsluiting bezijden de Damse Vaart	x	x	

6.3. Samenvatting werkzaamheden aan het kerkhof

Herstel historische omlijning kerkhof			
Reconstructie zuidelijke gracht en randbeplanting	x		
Verplaatsen urnenbegraafplaats	x		
Uitdoven of verplaatsen rijen XXI tot XXV	x		
Consolidatie oude kerkhofmuur	x		
Onderhoud (insnoeien) van klimop.		x	
Reconstructie, beheer en behoud van 19de eeuwse kerkhofconcept			
Restauratie calvarie			
Restauratie calvarie	x		
Consolidatie en restauratie calvariebeelden	x		
Onderhoud taxussen bezijden calvarie		x	x
Wegen en verhardingen			
Onderhoud lanen zuidelijk areaal		x	
Onderhoud kasseilanen noordelijk areaal		x	
Restauratie van de kerkhofhekken	x		
Restauratie kerkhofmuren			
<i>Kerkhofmuur zijde Kerkstraat en toegang</i>			
Consolideren metselwerk met aandacht voor behoud van de muurvegetatie	x		
<i>Kerkhofmuur west van toren</i>			
Consolideren metselwerk met aandacht voor behoud van de muurvegetatie	x		
<i>Muur pastoretuin en -boomgaard</i>			
Consolideren metselwerk met aandacht voor behoud van de muurvegetatie	x		
Inperken klimop		x	x
Herstel en onderhoud lindebomen padennet			
Aanplant ontbrekende exemplaren	x		
Beheer gekandelaarde lindebomen		2-jaarlijks	x
Kaphaag			
Heraanplant kaphaag	x		
Onderhoud en beheer kaphaag		x	x
Grasplein kerkhof			
maaibeheer		8/10 per jaar	x
Graftekenbeheer			
Onderhoud graftekens			
Onderhoud graftekens categorie 1 met aandacht voor behoud van de lichenen		x	x ¹³⁶
Onderhoud graftekens categorie 2 met aandacht voor behoud van de lichenen		x	x ¹³⁷
Opruimen graftekens categorie 3	x		

6.4. Werkzaamheden aan het vestingbouwkundig patrimonium

Het vestingbouwkundig patrimonium bestaat in hoofdzaak uit de aardwerken van de gebastioneerde vestinggordel, die met uitzondering van het hoornwerk, onder weiland liggen. Een gedeelte – het noordoostkwadrant – is recent gereconstrueerd.

Het geheel onder weiland houden levert hier de beste garanties voor een goede bewaring. Idem voor de molenheuvel, die nog een gedeelte van de middeleeuwse wal vormt.

¹³⁶ Dit kan enkel als een technische omschrijving van de uitvoeringswijze wordt toegevoegd.

¹³⁷ idem

De Sint-Anthoniuspoort vormt, samen met de O.L.Vrouwepoort, de enige twee landpoorten van de Spaanse vesting. Ook hier vormt het onder weiland houden van de resten van deze poorten de beste garanties voor een goede bewaring.

Aard der werken	Eenmalig	Terugkerend	Vrijstelling toelating
De 13de eeuwse stadsomwalling			
Graslandbeheer		x	
Archeologische begeleiding bij eventuele bodemingrepen	x		
Site Sint-Anthoniuspoort			
Verwijderen diepwortelende beplanting		x	
Afdekken met aarde en omzet in weiland	x		
Consolideren metselwerk	x		
Archeologische begeleiding	x		
Site van de O.L.Vrouwepoort met kazematten			
Verwijderen diepwortelende beplanting (abelen)		x	
Afdekken met aarde en omzet in weiland	x		
Consolideren metselwerk met respect voor muurvegetatie en gebruik van kalkmortel	x		
Archeologische begeleiding	x		
De kazemat van de Lieve (kruitmagijn)			
Afdekken met aarde en omzet in weiland	x		
Consolideren metselwerk met aandacht voor behoud van de muurvegetatie	x		
Vorbereidend en begeleidend archeologisch onderzoek	x		
Sluis van het Zwin/Oude Vaart (Rabattenstr.z.nr.)			
Onder aarde gebracht			
Keersluis van de Lieve			
Consolideren metselwerk met aandacht voor behoud van de muurvegetatie	x		
Het Duitse loopgravenstelsel			
Consolideren site (verwijderen hoogstammigen, opnieuw onder aarde brengen van afdekplaten en voorzien van een grazige begroeiing)	x	x	
Gebastioneerde omwalling			
<i>Het noordoostkwadrant (gereconstrueerd)</i>			
Begrazing door schapen		x	x
Tegenhouden en terugdringen van de verlanding of dichtgroeien van de hoofdgracht door het maaien van riet.		x	x
<i>Het noordwestkwadrant partim hoofdwal</i>			
Begrazing		x	x
Rooien hoogstammigen aan de voet van de hoofdgracht	x		
Onderhoud oude knotwilgen		x	x
Openen van de gedempte hoofdwal ter hoogte van Damse Vaart-West 2.	x		
Bastion bij de Sint-Christoffelhoeve omzetten tot weiland.	x		
<i>Het noordwestkwadrant partim enveloppe</i>			
Maaibeheer en grasbeheer met runderen		x	x
Wegnemen van de elzen	x	x	
<i>Het Zuidoost- en het zuidwestkwadrant</i>			
Openen recent gedichte gedeelten van de wal – verwijderen overstort ter hoogte van Kerkstraat en stadstort op oevers van ZW-kwadrant	x		
Herprofilieren van de vestingwal met archeologische begeleiding	x		
Tegenhouden en terugdringen van de verlanding of dichtgroeien van de hoofdgracht door het maaien van riet		x	x
Rooien hoogstammigen aan de voet van de hoofdgracht teneinde bladval in de hoofdgracht tegen te gaan	x		
<i>Het hoornwerk</i>			
onder weiland brengen	x		

6.5. Werkzaamheden aan kanalen en waterlopen

De Damse vaart			
Beheer populieren		x	x
Beheer knotwilgen		x	x
Zuidervaart			
Verwijderen overstort ter hoogte van Kerkstraat	x		
Verwijderen stadstort op oevers van ZW-kwadrant	x		
Behoud en knotten twee treurwilgen		x	x
Begijnhofgracht			
Openen gracht ter hoogte van speelplaats school met de nodige archeologische begeleiding	x		
Opnieuw waterhoudend maken	x		
Terugzetten kaphaag ter hoogte van pastorie	x		

6.3.6. Werkzaamheden aan het landschappelijk erfgoed

	Eenmalig	Terugkerend	Vrijstelling toelating
Landschappelijk erfgoed beheermaatregelen			
Knotten knotbomen		x	x
Snoeien leilinden		x	
Snoeien fruitbomen		x	
Snoeien opgaande bomen		x	
Vervangen afgestorven bomen	x		
Herstellen haag	x		
Scheren haag		x	
Onderhoud kaphaag		x	x
Ruimen sloten in functie van bijzondere plantensoorten		x	
Herstellen muren met behoud bijzondere muurvegetaties		x ¹³⁸	
Maaibeheer in functie van bijzondere plantensoorten		x	x
Graasbeheer in functie van bijzondere plantensoorten		x	x
Hakhoutbeheer in functie van bijzondere bomen en kruiden		x	
Faunamaatregelen			
Maatregelen behoud nestelende gierzwaluwen in kerktoren	x	x	
Inrichtingsmaatregelen bevordering vleermuizen	x		

De beheersindicaties worden samengebracht in de inventaris van graslanden (bijlage 7), muurbegroeiing (bijlage 6), en houtig erfgoed (bijlage 5).

6.7. Werkzaamheden aan het archeologisch erfgoed.

De stadskern van Damme is een vastgestelde archeologische zone. Wettelijk is er een archeologienota nodig voor elke vergunningsplichtige ingreep in de bodem groter dan 100 m³ op een perceel groter dan 300 m³. Het is aan de erkend archeoloog om te bepalen of en welk type van onderzoek nodig is. Dit onderzoek gebeurt op kosten de bouwheer.

Voor percelen kleiner dan 100 m² is er de vondstvermeldingsplicht. Hier gebeuren de eventuele ingrepen door archeologen van Raakvlak – de intergemeentelijke Dienst Archeologie voor Brugge en Ommeland - of van de Vlaamse Gemeenschap. Deze ingrepen gebeuren op kosten van de gemeenschap.

Meer bepaald voor monumenten is een archeologisch onderzoek aangewezen als flankerende maatregel bij handelingen aan of in beschermd erfgoed, tenminste als er een duidelijk verband is tussen het archeologisch erfgoed en de beschermde waarden.

Dit geldt in het bijzonder voor de beschermde monumenten van de O.L.Vrouwekerk, het stadhuis en de middeleeuwse diephuizen in de Jacob Van Maerlantstraat en de Kerkstraat.

Dit geldt tevens voor de bewaarde militaire infrastructuur van de Poterne van de Lieve en de kazematten bezijden de 17de eeuwse landpoorten. Enkele van de monumenten, zoals de getijdensluis aan de Rabattenstraat en het zogenaamde sas van de Lieve – in feite een rabot – zijn trouwens bij archeologisch onderzoek aan het licht gekomen en hierna geconsolideerd.

De syntheseskaart (3.9.3.) kan een hulpmiddel zijn om het archeologisch potentieel van een bepaald terrein in te schatten.

7. Opvolging en evaluatie

7.1. Communicatie

Om het beoogde effect te ressorteren dienen de goedkeuring en de gevolgen van het beheersplan aan alle belanghebbende partijen gecommuniceerd. Dit kan gebeuren via het gemeentelijke informatieblad en/ of een gerichte informatiecampagne.

Elke eigenaar of gebruiker dient een aantal punten in acht te nemen: .

- Elk onderhoudswerk dient vooraf gemeld te worden aan de diensten van Onroerend Erfgoed en aan de stad.
- Indien een erfgoedpremie wordt aangevraagd, dienen de werken vooraf door het agentschap goedgekeurd, alvorens met de uitvoering kan gestart. De voltooiing van de werken wordt binnen de maand schriftelijk gemeld aan het agentschap en aan de gemeente.

7.2. Opvolging en evaluatie

De opvolging en de evaluatie van het beheersplan vormt een uitdaging. Er is de opvolging van het plan als dusdanig en er zijn de individuele dossiers van de eigenaars/gebruikers.

Voor de opvolging van het plan kan een *beheercommissie* opricht met daarin vertegenwoordigers van de stad Damme, het Regionale Landschap Houtland, Natuurpunt, Onroerend Erfgoed en Raakvlak. Deze commissie kan jaarlijks of tweemaal per jaar samenkomen.

Van de restauratie en de onderhoudswerken wordt een onderhoudslogboek¹³⁹ opgemaakt van het verloop van de werkzaamheden met vermelding van aard, plaats, datum, resultaat, incl. fotomateriaal. Dit verslag wordt aan de stad Damme en aan het agentschap Onroerend Erfgoed overgemaakt.

Het onderhoudslogboek bevat:

- Een actueel toestandrapport (zie hoofdstuk 3)
- Een overzicht van de (preventieve) maatregelen en werkzaamheden die de voorbije 6 jaar uitgevoerd zijn, gekoppeld aan de lijst van maatregelen uit hoofdstuk 6.

In dit overzicht worden de volgende punten vermeld:

- De datum van uitvoering
- Een korte samenvatting van de ingrepen: welk probleem pakte je aan?
- Een verwijzing naar de maatregel in het beheersplan
- Indien van toepassing: de uitvoerder en de factuur
- Foto's van de werken voor en na

Daarnaast kan aangegeven worden of deze ingrepen volstaan om de vooropgestelde visie te realiseren, dan wel of een bijsturing van de maatregelen en werkzaamheden of van de visie nodig is.

Geregeld onderhoud loont: het heeft recht op een verhoogde premie van 10%.

---

¹³⁹ zie https://www.onroerenderfgoed.be/sites/default/files/2019-03/OE_richtlijn_01012019.pdf.

8. Extra bijlagen

Bijlagen	Niet van toepassing	Bijgevoegd
Perimeter van gebied waarvoor beheersplan wordt opgemaakt (met schaal en N-pijl)		Bijlage 1
Lijst van handelingen waarvan de uitvoering vrijgesteld zal zijn van toelating		Zie beheersmaatregelen
Lijst van ZEN-erfgoed met aanduiding op kaart		Bijlage 4
Lijst van open erfgoed met aanduiding op kaart	x	
Lijst van ontsluitingswerken voor open erfgoed die in aanmerking komen voor een premie met aanduiding op kaart	x	
Lijst van werken aan bomen en struiken waarvoor toelating nodig is		Zie lijst ZEN-erfgoed (bijlage 4)
Lijst van cultuuroederen, die in aanmerking komen voor de erfgoedpremie	x	
Lijst van premiegerechtigde werken aan een orgel dat dateert van na WOI	x	
Lijst van handelingen waarvoor CBS niet kan oordelen dat ze van die aard zijn om wezenlijke eigenschappen van een DG/SG te verstoren	x	
Inventaris van het bouwkundig erfgoed		Bijlage 2
Inventaris Kerkhof		Bijlage 3
Inventaris van het Levend Houtig Erfgoed		Bijlage 5
Inventaris van Muur- en Steenbewonende vegetaties		Bijlage 6
Inventaris van de Graslanden		Bijlage 7
Literatuur en archieven		Bijlage 8